

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Всесвітня історія. Історія України.
Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

№ 6 (311)
червень 2017

Засновано в лютому 1997 року (27)

Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова»
(угода про інформаційну співпрацю № 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні
Вченої ради Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 14 від 27 червня 2017 року)
Виходить двічі на місяць

**Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор –

доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.,**

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.,**

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.,**

доктор історичних наук, професор **Михальський І. С.**

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії

«Всесвітня історія. Історія України.

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»:

Головний редактор –

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Заступник головного редактора –

Гарнагіна С. О., кандидат історичних наук

Відповідальний секретар –

Радченко Н. М., кандидат історичних наук

Члени редакційної колегії:

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Бублик О. І., кандидат історичних наук, доцент

Бурьян М. С., доктор історичних наук, професор

Ван Цзяфен, доктор історичних наук, професор

(Китайська Народна Республіка, провінція Чжензян)

Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор

Гогохія Н. Т., кандидат історичних наук, доцент

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Крюков В. Г., доктор історичних наук, професор

Морозова І. В., кандидат історичних наук, доцент

Набока О. В., кандидат історичних наук, доцент

Русанова М. І., кандидат історичних наук, доцент

Стрілець В. В., доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Шніцер І. О.** Проект чехословацько-польської конфедерації
в Центральній Європі та причини його провалу
в роки Другої світової війни _____ 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Корогод Л. П.** Внедрение физической культуры в систему оздоровления
труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х
годов (на примере металлургических заводов
Екатеринослава-Днепропетровска) _____ 13

- Скиба І. І.** Монумент на Верецькому перевалі
крізь призму україно-угорських відносин (1996-2008 рр.) _____ 29

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

- Рудюк А. В.** Символіка територіальної та муніципальної геральдики:
історіографія _____ 40

- Салагуб Л. І.** Побут і культура Гетьманщини XVIII ст.
в мемуарних джерелах _____ 52

- Ломако Л. І.** Становлення та розвиток педагогічної освіти в українських
землях: аналіз довідкових видань XIX – початку XX ст. _____ 65

- Кондратьєва Д. А.** Осягнення спадщини П. Куліша у сучасних
дисертаційних дослідженнях _____ 74

- Радченко Н. М.** Джерельна база дослідження історії становлення
кредитно-банківської системи України (1850-1917 рр.) _____ 89

- Бублик О. І., Башкардіна Д. О.** Політичні кризи та конфлікти
у світі 1893-1913 рр. очима української діаспори в США
(за матеріалами часопису «Свобода») _____ 96

- Сорокіна О. С.** Тематичні домінанти джерел про діяльність українців
Канади й Німеччини в контексті 40-90-х рр. XX ст. _____ 105

- Нефьодов Д. В.** Зростання культурно-технічного рівня робітників УРСР
в повоєнне двадцятиріччя в радянській історіографії
другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. _____ 110

- Марченко О. В.** Історична географія та картографія в мережі інтернет:
огляд закордонних веб-ресурсів _____ 117

- Офіцинський Ю. Р.** Російська агресія на Донбасі
в сучасній українській історіографії _____ 128

- Інформація про авторів** _____ 136

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (437+438) «1939/1944» Ш 77

І. О. Шніцер

ПРОЕКТ ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ПРИЧИНИ ЙОГО ПРОВАЛУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті зроблено спробу дослідити проект чехословацько-польської конфедерації в Центральній Європі, який на початку Другої світової війни розроблявся представниками польського та чехословацького урядів в еміграції при активній підтримці Великобританії. Головну увагу автор приділяє поглядам та діяльності чехословацьких політиків (передусім Е. Бенеша), які були залучені до проекту чехословацько-польської конфедерації, а також тим проблемам, які стали на заваді його успішній реалізації – різне розуміння форми та сутності можливого альянсу, територіальні суперечки, відмінна зовнішньополітична орієнтація двох урядів тощо. Окремо висвітлено еволюцію поглядів радянського керівництва на можливість створення після війни конфедерації в Центральній Європі. Автор доходить висновку, що саме негативне ставлення до цієї ідеї Радянського Союзу й привело до провалу проекту чехословацько-польської конфедерації. Москва по суті змусила чехословацьких політиків відмовитися від можливого з поляками альянсу.

Ключові слова: Чехословаччина, Польща, федерація, конфедерація, переговори, Великобританія, Радянський Союз, Е. Бенеш.

Європейська ідея у роки Другої світової війни отримала новий імпульс розвитку. Політики і громадські діячі, багато з яких змушені були тікати від гітлерівської агресії і опинилися в еміграції, намагалися осмислити уроки війни та знайти таку форму після-

воєнного устрою Європи, яка запобігла б суперництву національних держав, усунула б міжнаціональні протиріччя та стала найкращим захистом проти можливої нової німецької агресії і також, якщо необхідно, проти радянської експансії. У цьому контексті заслуговує на увагу проект чехословацько-польської конфедерації, який передбачав перебудову регіону Центральної Європи на принципово новій основі.

Проект чехословацько-польської конфедерації вже не одне десятиліття перебуває в полі зору зарубіжних вчених, передусім чеських і польських. Вагомий внесок у вивченні цієї проблематики зробили Я. Немечек [13; 14], Е. Дурачинський [6; 10], М. Каміньський [11] та Р. Жачек [15]. Заслужують на увагу праці російських вчених В. Василенко [2; 3] та В. Мар'їної [7], у яких висвітлюються федеративні плани Великобританії щодо регіону Центрально-Східної Європи та ставлення СРСР до ідеї чехословацько-польського альянсу. В українській історіографії проект чехословацько-польської конфедерації до цього часу не став предметом спеціальних наукових досліджень. Цим, зокрема, і визначається актуальність теми даної наукової розвідки.

Метою даної статті є дослідити проект чехословацько-польської конфеде-

рація, який розроблявся чехословацьким та польським урядами в еміграції в роки Другої світової війни та з'ясувати головні причини його провалу. Автор також намагатиметься висвітлити вплив третіх країн, передусім Великобританії та СРСР, на зародження, еволюцію та занепад ідеї чехословацько-польського альянсу.

З початку Другої світової війни Великобританія приступила до розробки концепцій федерацій в Європі. Допомогти у цьому мало те, що Лондон був одним з головних центрів перебування урядів і політичних діячів багатьох окупованих нацистами країн Європи, представників прогресивних кіл європейської інтелігенції, де тривали дискусії щодо майбутнього Європи, зокрема, перспектив європейської інтеграції [5, с. 257]. Вже під час візиту польського міністра закордонних справ А. Залеського до Великобританії у жовтні 1939 р. йому було запропоновано підтримати британський проект центральноєвропейської федерації у складі Польщі, Чехословаччини та Угорщини [6, с. 354]. Однак оскільки Угорщина в цей час виступала союзницею нацистської Німеччини, і її майбутнє було не до кінця зрозумілим, даний проєкт поступово трансформувався в ідею польсько-чехословацької інтеграції. Таким чином, саме Великобританія в 1939 р. посприяла появі проєкту польсько-чехословацької федерації [2, с. 18].

Ідея створення федерації в Центральній Європі досить швидко здобула популярність у польських емігрантських колах. У 1939 р. голова уряду Польщі в еміграції В. Сікорський підтримав дану ідею, оскільки вважав, що подібний союз держав зміг би не тільки забезпечити домінуюче становище Польщі в регіоні, але й нейтралізувати вплив на нього Німеччини та СРСР. Згідно поглядів польського прем'єра, основою центральноєвропей-

ської федерації мав стати польсько-чехословацький союз. Саме тому В. Сікорський в 1939 р. виступив ініціатором встановлення польсько-чехословацьких відносин в еміграції. Допомогти у цьому полякам зголосилася Великобританія.

Перспектива входження Чехословаччини до складу федерації була схвально сприйнята її політиками в еміграції. Один із них, Я. Смутни, з цього приводу писав наступне: «До усіх цих планів ми ставимося в принципі позитивно, але лише за умови, що наша незалежність буде абсолютно такою ж, як незалежність інших держав, і що в будь-яку федерацію ми вступаємо по добрій волі та на умовах, аналогічних з усіма іншими європейськими державами» [12, с. 560].

Лідер чехословацького руху Опору Е. Бенеш вважав, що повоєнна організація Європи буде базуватися на рівновазі більш великих державних утворень, «достатньо сильних територіально, політично та економічно» [7, с. 289]. Згідно його поглядів, після закінчення війни Європа мала складатися із наступних частин: західноєвропейський блок у складі Великобританії, Франції, Бельгії та Голландії; децентралізована Німеччина «у формі вільної конфедерації»; ослаблена за рахунок втрати Середземномор'я та Африки Італія; Центральна Європа, ядром якої мав бути чехословацько-польський альянс; балканський блок (Югославія, Греція, Албанія, можливо, Румунія); Радянський Союз; північні країни; піренейські держави [16, с. 324-325]. Відзначимо, що майбутнє Угорщини та Болгарії для Е. Бенеша було незрозумілим. Єдине, що не викликало сумніву в політика так це те, що Угорщина повинна була після війни повернути усі землі, загарбані нею після 1938 р.

Власне ставлення до федерацій в повоєнній Європі Е. Бенеш сформував

наступним чином: «Для мене прийнятний певний вид федералізації. З тактичних міркувань ми поки що самі не говоримо про те, що хочемо і з ким хотіли б створити федерацію. Зачекаємо, допоки нам скажуть французи та англійці про те, що вони хочуть та як далеко мають намір зайти. Особисто я вважаю, що потрібно розпочинати з економічних, а не політичних питань. Я – за митну унію, але з відмінними митами для окремих держав з тим, щоб не було завдано шкоди чехословацькому сільському господарству або промисловості іншої держави. Я – за валютну унію в формі латинської унії зі збереженням самостійних національних банків, які будуть співпрацювати один з одним та разом створювати передумови і основу спільної фінансової політики. З політичної точки зору я – за союзні військові договори, які передбачають збереження самостійних національних армій та спільний генеральний штаб, який складався б з представників національних штабів і т.д. Це був би певний вид союзу держав (Staatenbund), а не державний союз (Bundesstaat)» [7, с. 288].

Показово, що Е. Бенеш схилився до більш обережної назви можливого союзу з поляками – «конфедерація *sui generis*». Роз'яснюючи згодом суть цього виразу, політик писав: «мова не йде про якесь «усталене поняття державно-правового союзу», а про підготовку нового союзу, форми якого могли б бути знайдені тільки в ході практики, в залежності від наших потреб і нових повоєнних відносин» [7, с. 289]. Іншими словами, чехословацький політик мав відмінні від поляків погляди на форму повоєнного союзу держав. Якщо поляки схилилися до федерації, яку в майбутньому планували розширити за рахунок сусідніх держав, чехословацький лідер в еміграції та його оточення виступали за конфе-

деративний союз. Тому не випадково у зарубіжній історіографії існують два терміни для позначення можливого чехословацько-польського альянсу в роки Другої світової війни – «конфедерація» та «федерація». Саме ці терміни використовували, відповідно, чехословацька і польська сторони. У даній статті ми використовуємо перший термін, оскільки головну увагу приділяємо поглядам та діяльності чехословацьких політиків, які були залучені до проекту чехословацько-польської конфедерації.

Розпочинаючи переговори з представниками польського уряду в еміграції Е. Бенеш та його оточення переслідували кілька цілей. По-перше, планували використати ідею конфедерації з поляками в переговорах з Францією і Великобританією з тим, щоб отримати від них статус чехословацького уряду в еміграції [3, с. 92]. По-друге, чехословацько-польське примирення мало посприяти міжнародно-правовому визнанню континуїтету Чехословаччини та відновленню держави в домюнхенських кордонах 1938 р.

18 листопада 1939 р. відбулася особиста зустріч чехословацького лідера Е. Бенеша з польським прем'єром В. Сікорським. Її результатом стала спільна заява політиків про можливість співпраці Чехословаччини та Польщі в рамках союзу держав. Однак самі переговори щодо форми та конкретних політичних, економічних та культурних аспектів повоєнного чехословацько-польського альянсу розпочалися тільки влітку 1940 р. У ході переговорів стало очевидним, що чехословацькі політики є прибічниками більш вільних відносин між суб'єктами союзу (виступали за конфедерацію), а ніж їх польські колеги (виступали за федерацію). Непорозуміння між учасниками переговорів виникли також внаслідок того, що Е. Бенеш бачив союз-

ницею Польщі Чехословаччину як єдине ціле, у той час як в польських урядових колах говорили про можливість створення трьохчленного польсько-словацько-чеського союзу.

Польські політики у цей час підтримували досить тісні контакти з колишнім чехословацьким прем'єром М. Годжою, який у роки Другої світової війни відкрито виступив на підтримку ідеї надання Словаччині широкої автономії у складі відновленої Чехословацької республіки. Це суперечило поглядам Е. Бенеша та стало причиною його конфлікту з колишнім прем'єром. Знаючи про це, поляки, тим не менше, заявляли про готовність й надалі «зберігати тісні контакти з групою Годжи та підтримувати словаків, аби вони отримали від чехів ті поступки, які б задовольнили їх національні вимоги» [14, с. 101].

Словацьке питання було не єдиним подразником у чехословацько-польських відносинах. Суперечки між двома сторонами переговорів викликали й питання Тешинської області та Яворина. Ці території після Мюнхену відійшли до Польщі, і вона планувала зберегти їх за собою й після війни, що явно йшло врозріз із поглядами представників чехословацької влади в еміграції, які виступали за відновлення домюнхенських кордонів Чехословаччини. Суперечки між Чехословаччиною та Польщею викликало й відмінне ставлення двох держав до СРСР. Якщо Е. Бенеш вважав не можливим створення чехословацько-польської конфедерації без згоди Москви, то представники польського емігрантського уряду воліли не зважати на позицію Радянського Союзу. Тим паче, що до червня 1941 р. Польща знаходилася в стані війни з СРСР та планувала повернути собі усі окуповані Москвою території. Чехословацькі політики не бажали втручатися у конфлікт Польщі

та СРСР, оскільки дотримувалися думки, що шансів на відновлення довоєнних польсько-радянських кордонів не має. Е. Бенеш, наприклад, вважав, що полякам варто погодитися на встановлення кордону згідно етнічного принципу, тобто по «лінії Керзона» [7, с. 290].

11 листопада 1940 р. була видана спільна Декларація польського та чехословацького урядів. У ній вони заявляли про те, що «Польща та Чехословаччина, раз і назавжди закриваючи період попередніх взаємних звинувачень і суперечок та беручи до уваги схожість їх головних інтересів, повні рішучості по закінченні нинішньої війни як незалежні та суверенні держави вступити в ближче політичне та економічне об'єднання, яке б стало основою нового порядку в Центральній Європі та гарантією її стабілізації... Обидва уряди сповнені рішучості вже відтепер між собою тісно співпрацювати заради захисту їх спільних інтересів та підготовки до майбутнього об'єднання двох країн» [9, с. 98]. Водночас уряди Чехословаччини та Польщі висловлювали надію, що до їх співпраці, не очікуючи закінчення війни, приєднаються й інші держави Центральної Європи. Показово, що характер та форма майбутнього чехословацько-польського об'єднання в декларації жодним чином не конкретизувалася.

Після оприлюднення декларації розпочали роботу змішані чехословацько-польські комісії: три по поточним питанням (зовнішньополітичним, інформаційним та військовим) та п'ять по питанням майбутньої співпраці (політико-правовим, фінансово-економічним, військовим, соціально-політичним та культурно-політичним). У січні 1941 р. був створений координаційний комітет, завданням якого було узгоджувати роботу усіх восьми комі-

сій. Політики та військові Чехословаччини та Польщі, які працювали у змішаних комісіях, активно обговорювали проекти рішень в області конституції, організації збройних сил, валюти, митниці та ін. Але конкретних рішень по більшості питань так і не було прийнято. Поляки під час переговорів робили акцент на необхідності розбудови військово-політичного союзу, а чехословаки – на розробці економічних аспектів об'єднання. На думку історика В. Василенко, така відмінність була обумовлена прагненням обох сторін до лідерства у майбутньому союзі [3, с. 94].

24 вересня 1941 р. під час роботи другої конференції восьми європейських урядів окупованих країн за участі британського міністра Е. Ідена та посла СРСР в Лондоні І. Майського делегації Чехословаччини та Польщі вкотре заявили про свої наміри створити після закінчення війни чехословацько-польську конфедерацію [9, с. 98]. Передбачалося, що вона посприє становленню нового, демократичного ладу в Європі. Недарма 24 лютого 1942 р. в урядовій декларації голови Ради Міністрів польський прем'єр-міністр В. Сікорський наголошував: «Федеративні блоки націй, створені раціонально та цілеспрямовано на території Європи, запровадять і забезпечать новий порядок та захистять світ від небезпеки війни» [9, с. 99].

Зміна співвідношення сил на міжнародній арені, зумовлена вступом Радянського Союзу у війну проти гітлерівської Німеччини, згубно вплинула на реалізацію проекту чехословацько-польської конфедерації. Радянський фактор поступово перетворився на важливий чинник міжнародних відносин. Тому не дивно, що коли у грудні 1941 р. розпочалися британсько-радянські переговори, британський міністр закордонних справ Е. Іден ін-

формував членів радянської делегації про можливість створення федерацій в Європі після закінчення Другої світової війни [1, с. 34-35]. Більше того, у наступні місяці офіційний Лондон намагався заручитися підтримкою радянського лідера Й. Сталіна у питанні створення чехословацько-польської конфедерації.

Погляди Радянського Союзу на дане питання пройшли певну еволюцію. У грудні 1941 р. під час переговорів з Е. Іденом радянський лідер підкреслив, що «не мав би заперечень проти створення тих чи інших державних федерацій», маючи на увазі регіон Центральної Європи [8, с. 40]. Однак впродовж першої половини 1942 р. позиція Москви щодо цих британських планів набула відверто вираженого негативного характеру [4, с. 109]. Радянське керівництво розглядало федеративні проекти в Центральній Європі як спробу західних держав відродити «санітарний кордон» між СРСР та Західною Європою.

Позиція СРСР щодо створення чехословацько-польської конфедерації спровокувала нові проблеми у відносинах Чехословаччини та Польщі. Е. Бенеш вважав, що Радянський Союз буде домінувати в післявоєнній Центральній Європі, а тому намагався отримати його згоду на створення чехословацько-польської конфедерації. Натомість польський лідер В. Сікорський схилився до думки, що радянська держава, нехай і не буде переможена Німеччиною, але вийде з війни сильно ослабленою. Відтак політик у даному питанні розраховував виключно на підтримку західних союзників. Як наслідок, під час переговорів Е. Бенеша з В. Сікорським 20 травня 1942 р. суперечки між потенційними союзниками спалахнули з новою силою. В. Сікорський відкрито дорікнув Е. Бенешу за те, що той слухає «накази Москви». У від-

повідь чехословацький лідер заявив, що з наявного у нього досвіду він не може орієнтуватися виключно на англосаксонські держави, а відтак «ми будемо вести себе обережно та чекати конкретних результатів війни» [7, с. 334].

Травнева зустріч лідерів Чехословаччини та Польщі поставила під сумнів можливість вирішення усіх спірних питань, що стояли на заваді створенню чехословацько-польської конфедерації. Тим паче, що станом на 1942 р. жодна зі сторін так і не дозріла до інтеграції, а самі переговори про створення конфедерації виконали своє тактичне завдання. Як відзначає польський дослідник Р. Стемповський, тактичне значення проекту федерації (чи конфедерації) виходило за межі зовнішньої політики та проявлялося в тому, що федералізм являв собою привабливу формулу, яка збагачувала пропаганду ідеї державної незалежної та зміцнювала легітимізацію центру державної влади в еміграції [9, с. 103]. Аналіз діяльності чехословацького та польського урядів в еміграції дає підстави стверджувати, що федералізм як тактичний компонент значно більше проявився в політиці Е. Бенеша, й слабше – у В. Сікорського.

Тим часом тиск Москви на Чехословаччину наростав. 9 червня 1942 р. під час зустрічі Е. Бенеша з народним комісаром Закордонних справ СРСР В. Молотовим серед іншого було обговорено й питання створення чехословацько-польської конфедерації. Зокрема В. Молотов запитав у Е. Бенеша, як він розуміє цю конфедерацію. На це президент Чехословаччини відповів, що «за жодних обставин ця конфедерація не буде спрямована проти СРСР, що це всього лише намагання Чехословаччини використати сусідство з Польщею для зміцнення свого становища в Центральній Європі» [7, с. 336-337]. Радянський дипломат залишився за-

доволений такою відповіддю, але зауважив, що «в польських колах є особи, у яких ще сильні антиросійські настрої та проявляється тенденція до використання польсько-чехословацької конфедерації проти СРСР». Е. Бенеш погодився з тим, що такі особи серед поляків є, але Чехословаччина не піде на створення конфедерації без виконання двох головних умов: демократизація Польщі та врегулювання усіх її спірних питань з СРСР. У будь-якому випадку, як відзначав Е. Бенеш, конфедерація стане реальністю тільки після звільнення обох держав та в умовах демократичного обговорення цієї конфедерації. Також у радянській версії запису розмови Е. Бенеша з В. Молотовим наводилися слова президента Чехословаччини про те, що якщо йому доведеться «обирати між Польщею та СРСР, то він, безумовно, обере СРСР» [7, с. 337]. Відзначимо, що у чехословацькій версії запису вищезгаданої розмови ці слова президента відсутні.

30 жовтня 1942 р. СРСР сформував Е. Бенешу свою позицію щодо чехословацько-польської конфедерації наступним чином: «1) радянські кола в Москві проти політики вашої конфедерації з Польщею та вважають, що це ускладнило б ситуацію... 2) радянський уряд спостерігає за вашими переговорами з Польщею та вивчає те, що ви до цього часу зробили і робите». На це Е. Бенеш відповів, що «... питання конфедерації у ваших руках. Якщо Ви погодитесь, вона буде, не погодитесь – не буде» [7, с. 341]. Як вірно відзначає історик В. Марьїна, президент Чехословаччини був готовий заради добрих відносин з СРСР пожертвувати конфедерацію з Польщею [7, с. 341].

20 листопада 1942 р. чехословацький міністр закордонних справ Я. Масарик інформував Е. Ідена про те, що без згоди СРСР його країна не піде на створення чехословацько-польської

конфедерації. Натомість він запропонував укласти чехословацько-польських союзний договір та просив Е. Ідена підтримати цю ідею. Той погодився, і вже невдовзі Великобританія ініціювала початок переговорів щодо його укладення. Однак переговори дуже швидко зайшли в глухий кут через Тешинське питання. Поляки вважали дану область своєю та небажали йти на жодні поступки чехословацькій стороні.

Показово, що Е. Бенеш інформував Москву про переговори чехословацької делегації з поляками, оскільки як сам говорив: «не хоче робити нічого такого, що йшло б в розріз з інтересами Радянського Союзу, з яким Чехословаччина мала і хоче мати хороші відносини» [7, с. 342]. Своєрідним доказом цьому була ідея укладення чехословацько-радянського договору про дружбу та співробітництво.

Цікаво, що навіть після цього польська влада не залишала надій на реалізацію проекту федерації. Наприкінці лютого 1943 р. польський міністр закордонних справ Е. Рачинський під час свого виступу на Бі-Бі-Сі заявив про намір польського уряду в еміграції створити федерацію держав в Центральній та Південно-Східній Європі, «від Середземного до Чорного і Балтійського морів» [3, с. 95].

12 грудня 1943 р. був підписаний Договір про взаємну допомогу та повоєнну співпрацю між Чехословаччиною та СРСР. Його зміст задовольняв чехословацьких політиків тим, що носив чітку антинімецьку спрямованість та за сприятливих обставин міг бути трансформований у тристоронній. У той же час чехословацько-радянський договір остаточно поховав проект чехословацько-польської конфедерації. Нове співвідношення сил на міжнародній арені робило його не актуальним та не вигідним, передусім для Чехословаччини.

Отже, у роки Другої світової війни в силу об'єктивних та суб'єктивних причин чехословацьким та польським урядами в еміграції при активній підтримці Великобританії був ініційований проект створення чехословацько-польської конфедерації в Центральній Європі. Однак його реалізація наштовхнулася не тільки на низку проблемних питань у двосторонніх чехословацько-польських відносинах, але й на відмінну зовнішньополітичну орієнтацію двох держав. Остаточний провал проекту конфедерації був зумовлений негативним ставленням до нього Радянського Союзу, який по суті змусив чехословацьких політиків відмовитися від можливого з поляками альянсу.

Література

1. Английский проєкт соглашения. 16 декабря 1941 г. // Ржешевский О. А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискусии. Документы, комментарии. 1941-1945. – М.: Наука, 2004. – С. 34-35 / Anglijskij proekt soglashenija. 16 dekabrja 1941 g. // Rzheshhevskij O. A. Stalin i Churchill'. Vstrechi. Besedy. Diskussii. Dokumenty, kommentarii. 1941-1945. – М.: Nauka, 2004. – С. 34-35; **2. Василенко В.В.** Британская политика в польском вопросе накануне и во время Тегеранской конференции 1943 г. / В.В. Василенко // Известия АГУ. – 2005. – № 4. – С. 17-22 / Vasilenko V.V. Britanskaja politika v pol'skom vo-prose nakanune i vo vremja Tegeranskoj konferencii 1943 g. / V.V. Vasilenko // Izvestija AGU. – 2005. – № 4. – С. 17-22; **3. Василенко В.В.** Федеративные планы в отношении региона Центрально-Восточной Европы в политике польского и чехословацкого правительств в эмиграции и Великобритании, 1939-1943 гг. / В.В. Василенко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История Политология Экономика Информатика. – 2010. – № 7 (78). Выпуск 14. – С. 90-97 / Vasilenko V.V. Federativnyye plany v otnoshenii regiona Central'no-Vostochnoj Evropy v politike pol'skogo i chehoslovackogo pravitel'stv v jemigracii i Velikobri-

tanii, 1939-1943 gg. / V.V. Vasilenko // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istorija Politologija Jekonomika Informatika. – 2010. – № 7 (78). Vypusk 14. – S. 90-97; **4. Гибианский Л.Я.** Проблемы Восточной Европы и начало формирования советского блока / Л.Я. Гибианский // Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубар'ян. – М.: «Олма – Пресс», 2003. – С. 105-136 / Gibianskij L.J. Problemy Vostochnoj Evropy i nachalo formirovaniya sovetskogo bloka / L.Ja. Gibianskij // Holodnaja vojna. 1945-1963 gg. Istoricheskaja retrospektiva / Отв. red. N.I. Egorova, A.O. Chubar'jan. – М.: «Olma – Press», 2003. – С. 105-136; **5. Грубинко А.** Идея европейской политической интеграции в истории международных отношений и Великобритании / А. Грубинко // Historia i Świat. – 2006. – № 5. – С. 247-262 / Grubinko A. Ideja evropejskoj politicheskoj integracii v istorii mezhdunarodnyh otnoshenij i Velikobritanija / A. Grubinko // Historia i Świat. – 2006. – № 5. – С. 247-262; **6. Дурачиньски Э.** Владислав Сикорский и Эдвард Бенеш: к чему стремились, чего достигли / Э. Дурачиньски // Славянские народы: общность истории и культуры. – М.: Индрик, 2000. – С. 341-368 / Durachin'ski J. Vladislav Sikorskij i Jedvard Benesh: k chemu stremilis', chego dostigli / Je. Durachin'ski // Slavjanskije narody: obshhnost' istorii i kul'tury. – М.: Indrik, 2000. – С. 341-368; **7. Мар'ина В.В.** Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884-1948 / В.В. Мар'ина. – М.: Индрик, 2013. – 488 с. / Mar'ina V.V. Jedvard Benesh: politik i chelovek. 1884-1948 / V.V. Mar'ina. – М.: Indrik, 2013. – 488 с.; **8. Первая беседа с Э. Иденом.** 16 декабря 1941 г. // Ржешевский О. А. Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941-1945. – М.: Наука, 2004. – С. 37-49 / Pervaja beseda s E.Idenom. 16 dekabrja 1941 g. // Rzheshevskij O. A. Stalin i Cherrhill'. Vstrechi. Besedy. Diskussii. Dokumenty, kommentarii. 1941-1945. – М.: Nauka, 2004. – С. 37-49; **9. Стемповски Р.** Об интеграции демократических европейских государств XX-XXI в. Первые правительственные проекты и теоретические концепции / Р. Стемповски // Европа. – 2008. – № 2 (27). – С. 87-146 /

Stemplovski R. Ob integracii demokraticheskikh evropejskikh gosudarstv XX-XXI v. Pervye pravitel'stvennye proekty i teoreticheskie koncepcii / R. Stemplovski // Evropa. – 2008. – № 2 (27). – С. 87-146; **10. Duraczyński E.** ZSRR wobec projekt w konfederacji polsko-czechosłowackiej (1940-1943) / E. Duraczyński // Dzieje Najnowsze. – 1997. – z. 3. – С. 129-153; **11. Kamiński M.** Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski: polityka rządów czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939-1943. Vyd. 1 / M. Kamiński. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2005. – 383 s.; **12. Křen J.** Do emigrace. Buržoazní zahraniční odboj 1938-1939 / J. Křen. – Praha: Naše vojsko, 1963. – 579 s.; **13. Němeček J.** Od spojení k roztržce: Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939-1945. Vyd. 1 / J. Němeček. – Praha: Academia, 2003. – 373 s.; **14. Němeček J.** Ke vztahům Milana Hodži a Edvarda Beneše za 2. Světové války / J. Němeček // Milan Hodža a integrácia strednej Európy. – Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV, 2006. – С. 93-109; **15. Žáček R.** Projekt československo-polské konfederace v letech 1939-1943. Vyd. 1 / R. Žáček. – Opava: Slezský ústav Slezského zemskeho muzea v Opavě, 2001. – 247 s.; **16. Zemko M.** Stredná Európa v politických koncepciách Milana Hodžu a Edvarda Beneša za druhej svetovej vojny / M. Zemko // Milan Hodža štatnik a politik / Pekník M. a kol. – Bratislava Veda, 2002. – С. 319-333.

Шницер И. Е. Проект чехословацко-польской конфедерации в Центральной Европе и причины его провала в годы Второй мировой войны.

В статье предпринята попытка исследовать проект чехословацко-польской конфедерации в Центральной Европе, который в начале Второй мировой войны разрабатывался представителями польского и чехословацкого правительствами в эмиграции при активной поддержке Великобритании. Главное внимание автор уделяет взглядам и деятельности чехословацких политиков (прежде всего Э. Бенеша), которые были привлечены к проекту чехословацко-польской конфедерации, а также тем проблемам, которые помешали его успешной реализации – разное понимание формы и сущности возможного альянса,

территориальные споры, отличная внешнеполитическая ориентация двух правительств и тому подобное. Отдельно освещена эволюция взглядов советского руководства на возможность создания после войны конфедерации в Центральной Европе. Автор приходит к выводу, что именно негативное отношение к этой идеи Советского Союза и привело к провалу проекта чехословацко-польской конфедерации. Москва по сути заставила чехословацких политиков отказаться от возможного с поляками альянса.

Ключевые слова: Чехословакия, Польша, федерация, конфедерация, переговоры, Великобритания, Советский Союз, Э. Бенеш.

Shnitser I. The Project of Czechoslovak-Polish Confederation in Central Europe and Causes of Its Failure in the Years of World War II.

The article is an attempt to comprehensively research the project Czechoslovak-Polish confederation in Central Europe which was initiated at the beginning of World War II by the Polish and Czechoslovak governments in exile with the active support of Great Britain.

The author pays the main attention to the views and activities of Czechoslovak politicians (especially E. Benes) who were involved in the project of Czechoslovak-Polish confederation. In addition, there are also highlighted those issues that prevented the successful implementation of the project such as different understanding of the form and essence of a possible alliance, territorial disputes, different foreign policy orientation of the two states etc. In the article, there is separately highlighted the evolution of views of the Soviet authority on the possibility of creating a confederation in Central Europe after the war. The author concludes that the very negative attitude of the Soviet Union to this idea led to the failure of the project of Czechoslovak-Polish confederation. Essentially, Moscow forced Czechoslovak politicians to abandon a possible alliance with the Poles.

Key words: Czechoslovakia, Poland, federation, confederation, negotiations, Great Britain, the Soviet Union, E. Benes.

*Стаття надійшла до редколегії
27.05.2017 р.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 796.035 : 669.013 "1920/1939" (477.63)(045)

Л. П. Корогод

ВНЕДРЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СИСТЕМУ ОЗДОРОВЛЕНИЯ ТРУДА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ УКРАИНЫ 1920-30-Х ГОДОВ (НА ПРИМЕРЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ЗАВОДОВ ЕКАТЕРИНОСЛАВА-ДНЕПРОПЕТРОВСКА)

Статья посвящена исследованию процесса и результатов внедрения производственной физкультуры в Украине 1920-30-х годов на примере металлургических предприятий Екатеринослава-Днепропетровска как фактора сохранения здоровья рабочих и повышения производительности труда в сложных производственных условиях. На основе изучения ранее не исследованных архивных материалов, периодической прессы, тематических специализированных публикаций данного периода освещены организационно-управленческие, материально-технические, научные, пропагандистские аспекты этой деятельности; впервые установлены имена ведущих участников и названия научных центров, которые стояли у истоков внедрения производственной физкультуры в Екатеринославе-Днепропетровске 1920-30-х годов. Результаты исследования свидетельствуют о значимости этого направления деятельности в Украине 1920-30-х годов, особенно в Екатеринославе-Днепропетровске, как ведущем центре развития металлургической промышленности союзного значения. В статье впервые обобщаются разрозненные материалы по данной проблеме, которая ранее не изучалась; представлены статистические материалы, которые иллюстрируют основные положения; обосновывается вывод о том, что внедрение физической культуры на металлургических предприятиях стало фактором роста производительности труда, охраны здоровья рабочих, развития науки и культуры.

Ключевые слова: металлургическое предприятие, физическая культура, здоровье рабочих, наука, производительность труда.

Изучение истории развития физкультурно-спортивного движения в Украине является сегодня одним из наиболее перспективных научных направлений. Это обусловлено тем, что развитие физической культуры в современном обществе является признаком социального прогресса. Ее включенность в различные сферы жизнедеятельности общества открывает новые перспективы его гуманизации, расширения диапазона социальных отношений, новые горизонты научного поиска. Именно поэтому история физкультурно-спортивного движения является предметом особого внимания не только специалистов и ученых сферы физической культуры и спорта, но и представителей государственных структур, различных групп гражданского общества, промышленно-экономических и медиа-групп. Одной из малоизвестных страниц в данной области знаний является внедрение физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов, особенно в Екатеринославе-Днепропетровске как одном из самых мощных металлургических центров страны.

Хронологические рамки данной работы охватывают 1920-30-е годы – период становления в Украине нового типа государственности на позициях коммунистической доктрины. Это было время активного поиска направления и форм государственного строительства, формирования экономического потенциала в очень непростых внутри- и внешнеполитических условиях, явившие разнообразие форм социально-политического и хозяйственного развития, представляющие и сегодня значительный интерес.

Анализ имеющихся публикаций по теме исследования свидетельствует о том, что по характеру и содержанию их можно разделить на четыре группы.

Первую группу составляют сборники документов, нормативно-правовых актов, статистических материалов в области физической культуры и спорта СССР, в том числе Украины 1920-30-х годов, которые стали правовой базой и для внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях, активизации деятельности профсоюзов в данном направлении, развертывания научной деятельности и т.д. Здесь нужно отметить в первую очередь работы Бляха В.А., Привиса С.Л. (1935), Евсеева Г.А., Локшина И.М. (1940), Чудинова И.Г. (1959) и др.

Вторую группу составляют публикации, посвященные непосредственно разработке научно-методических основ физической культуры и спорта в Украине 1920-30-х годов, деятельности Всеукраинского института физической культуры, (далее – ВИФК), Украинского научно-исследовательского института физической культуры (далее – УНИИФК), в которых исследуемая проблема упоминается наряду с другими. Однако, внимание авторов этих публикаций сфокусировано в основном на событиях в Харькове, Киеве; на репрезентации обобщенных

статистических данных, итоговых показателей по Украине в целом. Эта группа публикаций дает представление об основных научных направлениях в сфере физической культуры и спорта данного периода и представлена трудами таких авторов как Бляха В.А. (1922, 1924, 1935, 1936), Бунчук М.Ф. (1936), Каминский Я.И. (1933), Мардер К. (1932), Никитин Т.Р. (1928), Рутман Г. (1940), Емчук И.Ф., Зинченко В.С., Ивахин А.Е., Платонов В.Н. (1990), Вацеба О.М. (2001), Кравчук Т.М. (2001), Олейник Н.А. (2002), Тимошенко Ю.О. (2011, 2012, 2014) и др.

Третья группа трудов посвящена непосредственно освещению процесса и результатов внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов. Это труды непосредственных участников этой деятельности Бляха В.А. (1923, 1924, 1931, 1934, 1935 и др.), Карпухина А. (1932), Венедиктова Л. (1931 и др.), Липидуса Д. (1923), Приваловой (1924) и др.

Четвертую группу составляют труды, посвященные различным проблемам истории физической культуры и спорта в Украине. Однако в этих изданиях вопросы внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов рассматриваются фрагментарно, в контексте изучения других тематических направлений. Это работы Бляха В.А. (1934, 1936), Тимошенко Ю.А. (2014) и др.

Следует отметить, что специальных исследований, которые бы комплексно освещали процесс внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов, а тем более на примере металлургических заводов Екатеринославщины-Днепропетровщины, не проводилось. Этот факт и обусловил выбор темы.

Исследование выполнено в соответствии со Сводным планом научно-исследовательской работы в сфере физической культуры и спорта на 2016-2020 гг. Министерства образования и науки Украины по теме «Спортивная культура личности как феномен в пространстве междисциплинарных социально-гуманитарных исследований» (номер государственной регистрации 0116U003011), которая выполняется кафедрой социально-гуманитарных наук Приднепровской государственной академии физической культуры и спорта.

Целью исследования является на основе изучения архивных материалов, периодической прессы, специальной литературы проследить процесс внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов на примере металлургических заводов Екатеринославщины-Днепропетровщины, его составляющих; воссоздать хронологию событий, установить имена деятелей и организаций, обеспечивающих это направление деятельности.

В процессе подготовки данной статьи использованы такие методы исследования, как анализ и обобщение архивных документов, периодической прессы, научной литературы; диалектический; аксиологический; структурно-логический; структурно-функциональный; системный анализ.

Вопрос о внедрении физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины ставился в самом начале 1920-х годов; его значимость была обусловлена острой необходимостью возрождения металлургической промышленности после длительного периода военных действий 1914-1920 годов, возобновления контингента рабочих; создания комплекса мер по охра-

не и оздоровлению труда, которые должны были решить задачи снижения уровня производственного травматизма; повышения производительности труда; обеспечения реабилитационных мероприятий для рабочих в сложных производственных условиях металлургических предприятий; санитарно-гигиенического просвещения; улучшения санитарного состояния; пропаганды культуры быта рабочих; организации досуга рабочих.

Екатеринослав принадлежал к числу городов, которые наиболее пострадали от военных действий. Были остановлены все металлургические предприятия, практически замерла железная дорога; население города резко сократилось (если в 1917 г. здесь проживало 268 тыс. чел., то в 1920 г. – 189 тыс. чел.); в городе царили голод, эпидемии, нехватка самых необходимых средств к существованию.

Начиная с 1923-1924 гг. в научных кругах и прессе начинает активно обсуждаться вопрос о физической культуре как о средстве организации и оздоровления рабочей молодежи, фактора улучшения условий труда. В связи с этим констатировалась необходимость научного подхода к занятиям физической культурой и систематического врачебного контроля; производственной физкультуры (или, выражаясь в современной терминосистеме, профессионально-прикладной физической культуры); оздоровление труда и быта рабочих [19; 21; 42; 44; 45 и др.].

«Важно строить физические упражнения так, чтобы они были не просто упражнениями, – писал автор Беша в статье «Внимание физкультуре», – а являлись бы компенсаторными (возмещающими) недостаток движений отдельных мышечных групп» [31, с. 1].

В июле 1925 г. в Екатеринославской губернской газете «Звезда» была опубликована заметка «Институт рабочей

медицины», в которой сообщалось о реорганизации существовавшей при 2-й рабочей поликлинике комиссии оздоровления труда и быта в отделение Всеукраинского института рабочей медицины. Сообщалось, что таких отделений на Украине всего 2: в Екатеринославе и в Сталино. Средства на оборудование лабораторий и кабинетов были выделены центральными органами власти.

В апреле 1927 г. в Днепропетровске состоялось торжественное открытие «Дворца охраны здоровья» (или – «Дворца профилактики»), построенного по проекту гениального архитектора Екатеринослава-Днепропетровска А.Л. Красносельского (1877-1944 гг.), которому можно «поставить в заслугу создание первого в Советском Союзе сооружения, назначение которого – охрана здоровья трудящихся». В это здание и была переведена 2-я рабочая поликлиника вместе с отделением Всеукраинского института рабочей медицины. Есть основания считать, что Дворец охраны здоровья в Днепропетровске был первым зданием такого типа во всем бывшем СССР [51, с. 16]. Он может с полным правом претендовать на звание архитектурного символа города эпохи 1920-х годов. Здание и сегодня поражает монументальностью, масштабами и торжественным обликом. Как и все уцелевшие творения архитектора, оно сегодня занесено в государственный реестр охраны памятников архитектуры [51, с. 2].

В организационном отношении институт рабочей медицины делился на следующие секции: профессионально-гигиеническую, клиническую, статистическую и музейно-библиотечно-издательскую. Одновременно с организационным оформлением институт осуществлял научно-исследовательскую деятельность: было произведено обследование мартиновского, прокат-

ного и литейного цехов завода имени Г.И. Петровского [32, с. 4]. До конца января 1928 г. Днепропетровское отделение Всеукраинского института рабочей медицины обследовало 1700 рабочих заводов им. Г.И. Петровского, им. В.И. Ленина и «Коминтерн». Изучались прокатные, мартиновские, силовой литейный, манесмановский и цементный цеха (на предмет условий труда и выработки рекомендаций по их улучшению). Отдельно были обследованы 250 подростков ФЗУ (фабрично-заводского училища) завода им. Г.И. Петровского. В результате у рабочих был выявлен ряд профессиональных заболеваний, как отдельных органов так и системного характера, связанных с тяжёлым физическим трудом и вредными условиями на производстве (высокая температура на рабочем месте, загазованность, насыщенность воздуха мелкой пылью и т.д.) у представителей различных профессиональных групп металлургической отрасли. Как было отмечено в редакционной статье «На страже здоровья металлостроителей Днепропетровщины» (Звезда. – 1928. – 29 января), на территории Днепропетровской области такая работа была проведена впервые [33, с. 4]. В результате был не только сформулирован ряд рекомендаций по производственно-бытовым вопросам, но и предложены специальные приспособления (стеклянные щиты, маски и т.д.). По заводам Югостали в 1927 г. на это было ассигновано 300 000 руб., что составило около 25% всей суммы расходов на мероприятия по охране труда.

Большую роль в пропаганде здорового образа жизни, предупреждению заболеваемости, организации производственно-бытового обслуживания, в разъяснительной работе среди рабочих и сельских тружеников сыграл иллюстрированный медицинский жур-

нал «Шлях до здоров'я», издавався з 1925 г. Наркомздравом України. Это был в своём роде единственный журнал не только в Украине, но и во всем Советском Союзе [33, с. 5].

Вопросы развития физической культуры, ее распространение на промышленных предприятиях обсуждалось на страницах изданий местной Екатеринославской-Днепропетровской печати, прежде всего таких, как газеты «Звезда», «Грядущая смена», «Фізкультурник Дніпропетровщини», «Тсоавіахімовець чавуну і сталі»; журналов «Искусство и физкультура», «Наука – Техника – Физкультура» и др. На территории области также распространялись и центральные специализированные издания «Вестник физической культуры», «Труды Украинского научно-исследовательского института физической культуры», «Известия физической культуры». «Физическая культура в научно-практическом освещении» и др.

А в 1929 г. «...зародилось и начало развиваться большое и важное дело – гимнастика по радио» [48, с. 2].

9 сентября 1928 г. в Днепропетровске открыл свою работу 3-й Всеукраинский съезд хирургов, работа которого была посвящена проблемам травматизма в металлургической промышленности. В редакционной статье «Наука в борьбе за оздоровление труда (приветствуем открывшийся сегодня 3-й Всеукраинский съезд хирургов)» (Звезда. – 1928. – 9 сентября). Созыв этого съезда именно в Днепропетровске, центре металлургической промышленности Украины, имел большое значение для активизации научных разработок в области охраны и оздоровления труда. По данным днепропетровского филиала института патологии и гигиены труда за 1926 г. на заводе им. Г.И. Петровского зафиксировано на 100 рабочих в среднем

171,3 травмы. На первом месте по травматизму – мостовой цех (230 случаев травматизма); далее – прокатный (226), мартеновский (211), копровый (200), доменный (190), литейный (168) [34, с. 4]. В плане работы съезда помимо вопроса о врачебной, прежде всего хирургической помощи рабочим металлургических предприятий, поднимался вопрос о профилактических мероприятиях в борьбе с производственным травматизмом.

Архивные документы свидетельствуют, что в 1931 г. с целью активизации деятельности по оздоровлению труда на промышленных предприятиях отдел физической культуры Днепропетровского горисполкома принял решение об участии в работе научно-методической комиссии Всесоюзного Совета Физической культуры (ВСФК) по разработке следующих тем:

- «Физкультура как фактор повышения производительности труда»;
- «Средства физической культуры в борьбе с переутомлением и за повышение производительности труда»;
- «Средства физической культуры для воспитания моторного, психофизического развития и укрепления»;
- «Физкультура в различных формах рабочего отдыха»;
- «Физкультура в ВУЗах» [1].

Насколько остро стояла проблема заболеваемости, и в том числе производительности травматизма, в промышленных центрах, свидетельствует тот факт, что в общем количестве дней нетрудоспособности на травматизм приходилось до 40% [35, с. 3]. На втором месте – заболевания гастроэнтерологические и дерматологические. Среди главных причин заболеваемости и смертности значительное место занимали инфекционные заболевания.

Такое положение дел остро ставило вопрос о профилактической работе, в том числе – рациональной орга-

низации массового отдыха рабочих с широким использованием местных природных условий, организации баз отдыха, домов отдыха выходного дня, развитие парков культуры и отдыха, широкое развертывание (распространение) физкультуры, экскурсионно-туристической деятельности [35, с. 3].

В Днепропетровске в то время насчитывалось 8 парков и садов, 4 центральных городских пляжа (а также пляжи Шефская коса, Казенный остров, Мандрыковский пляж, Зеленый остров, заячья коса, Амурский и Кодакский пляжи), 9 водных станций, 16 профсоюзных клубов [38, с. 2; 39, с. 4].

6 июня 1933 г. в Днепропетровске состоялся первый областной пленум работников физкультуры, где обсуждались вопросы о первоочередных задачах физкультурных организаций и развертывании летней физкультурной работы в области [37, с. 4].

В 1930 г. специальным постановлением правительства Союза и ЦИК УССР было поручено органам охраны труда, Высшего Совета Народного Хозяйства, Советам Профессиональных Союзов и Высшему Совету Физической культуры включать физическую культуру в число мероприятий по оздоровлению рабочих и повышению производительности труда, организовать научное изучение применения методов физической культуры в производственных процессах [29, с. 87]. Этот документ был конкретизирован рядом последующих правительственных документов [47, с. 296-298; 50, с. 3-4, 102-104].

Основной организацией, которая по заданию ВСФК Союза и Украины, а также заинтересованных ведомств и хозяйственных организаций осуществляла научно-исследовательскую работу в области внедрения физической культуры в производственный процесс и развития самодеятельного дви-

жения, был Украинский научно-исследовательский институт физкультуры, созданный с 1930 г. [29, с. 87]. Научно-исследовательскую работу в институте выполняли следующие секторы: самодеятельного физкультурного движения, физкультуры в системе народного образования, лечебно-профилактический, военный, истории, организации и общей методики физкультуры, а также лабораторно-экспериментальный отдел с соответствующими секциями и лабораториями [49, с. 222-223]. «Сектор самодеятельного физкультурного движения, который начал свою работу в конце 1930 г. под названием «Сектор физкультуры на производстве», – констатирует Тимошенко Ю.О., – разрабатывал тему «Физкультура как способ оздоровления рабочих и производительности труда». Действуя изначально под руководством Карпущина, а позднее Верисоцкого и Ефремова, его сотрудники достигли заметных успехов в своей работе. Если в 1931 г. было проведено лишь 5 научных работ на предприятиях, то в 1932 г. УНИИФК и его Киевский и Одесский филиалы реализовали исследовательские программы на 13 предприятиях, в 1933 г. – на 22, а в 1934 г. совместно с Днепропетровским филиалом – на 27. Позитивные результаты деятельности зафиксированы в резолюциях и постановлениях украинских и всесоюзных совещаний и конференций, а также в справках различных хозяйственных организаций» [49, с. 223]; включались в программу организационно-пропагандистской деятельности [46, с. 12]; давали импульс научным поискам, закладывались в основу развития специализированной литературы в сфере физического воспитания [20, с. 13; 27, с. 7; 26, с. 159-160 и др.].

Диапазон проблем, над которым работал институт и его филиалы (в

Киеве, Одессе и с 1934 г. – в Днепропетровске) был чрезвычайно широким, в том числе внедрение гимнастики в производственный процесс, усовершенствование врачебного контроля; изучение роли сердца и его способности приспособлять свою работу к различным нагрузкам; изучение влияния физических упражнений на производительность труда и состояние здоровья шахтеров Донбасса, металлургов Днепропетровщины и т.д. [22, с. 4; 30, с. 2-4].

Во время проведения научно-производственных работ проводились углубленные научные исследования опытных и контрольных групп рабочих по таким разделам: общественно-политический, социально-бытовой, педагогический, психотехнический, моторный и клиничко-физиологический. Одновременно проводился учет производительности труда после периода внедрения физкультуры как в контрольных, так и в опытных группах [23, с. 6; 25, с. 40-47; 24, с. 16-17; 29, с. 87].

Эффективность внедрения физической культуры в систему оздоровления на промышленных предприятиях оценивалась как по показателям производительности труда, так и по социальным показателям. Так, исследования, проведенные на предприятиях г. Харькова, Киева, Николаева, Донецка в течении 1 года показали рост производительности труда в опытных группах в диапазоне от 8,1% до 22,9% [29, с. 88-89; 25, с. 40-47].

В фондах Государственного архива Днепропетровской области сохраняются материалы, посвященные изучению условий труда на металлургических заводах области и внедрению производственной физкультуры на заводе им. Петровского («Опыт применения производственной физкультуры на коксовых печах металлургического завода им. Петровского (г. Днепропет-

ровск)») [12]. По результатам обследования условий труда на заводе им. Петровского был предложен соответствующий комплекс физических упражнений для рабочих горячих производств [13; 14; 15; 16].

Производительность труда в опытной группе за период проведения производственной физкультуры повысилась на 14,8% и этот процесс характеризовался как стабильный. В контрольной группе за это время наблюдались колебания текущих показателей относительно прежних [17]. Практически все участники опытной группы стали ударниками на своем производственном участке, проводили общественную работу, учились в учебных заведениях, имели хорошее самочувствие и предпочитали активный досуг в виде занятий физической культурой [42, с. 58-59].

Однако в комплексе вопросов реконструкции и развития металлургической промышленности Украины особое место по-прежнему занимали вопросы организации и оздоровления труда. Народный комиссариат здравоохранения всемерно способствовал научным разработкам в данной области, укреплял её материальную и кадровую базу.

Как отмечалось в статье Штрума К. «Оздоровлення праці в металургійній промисловості (До з'їзду медично-санітарної організації металургійної промисловості України) в Дніпропетровську» (Зоря. – 1933. – 18 января), вся научная разработка вопросов в этом направлении сконцентрировалась в Днепропетровском институте патологии и гигиены труда, который достаточно быстро стал научным учреждением, обслуживающим металлургическую промышленность всей Украины и имеющим важное значение для металлургической промышленности всего бывшего Союза. За-

крепляя достигнутые успехи и намечая (разрабатывая) новые рубежи (направления) в области разработки проблем оздоровления труда в металлургической промышленности, институт в 1932 г. осуществлял разработки в области вентиляционного хозяйства, рационального освещения промышленных предприятий, санитарной техники и т.д.; развернул работу в новых, чрезвычайно важных областях, таких как профотбор рабочей силы, применение женского труда, труда подростков, в области физкультуры и т.д. [36, с. 3].

Эффективное планирование научно-исследовательской работы и четкий контроль за её выполнением, тесный контакт с промышленными предприятиями, научно-практическая деятельность на опорных базах послужили связи науки и практики, внедрению научных разработок в промышленность. В 1932 г. план научно-исследовательской работы института включал 31 тему по разработке 8 основных направлений:

1. Борьба с профессиональными отравлениями на металлургических заводах.

2. Оздоровление условий труда на отдельных агрегатах и по отдельным факторам труда.

3. Физиологическая рационализация труда.

4. Проблема кадров.

5. Рационализация женского труда.

6. Уменьшение заболеваемости и травматизма.

7. Рационализация производственного быта.

8. Санкультура и санпропаганда [36, с. 3].

На протяжении 1932 г. институт внедрил 14 разработанных проектов, а за всё время, начиная с 1931 г. – 36 проектов [26, с. 3]. Одним из приоритетных и относительно новых на-

правлений деятельности института является рационализация производственного быта; работа в сфере гигиены и физической культуры, санитарная пропаганда на производстве. Институт также проводил большую консультативную работу по обслуживанию новостроек металлургической промышленности – Днепроostroя и Криворожostroя [36, с. 3].

В 1933 г. в доменном, вальцовочном, механическом и литейном цехах завода им. Г.И. Петровского осуществляется научно-исследовательская работа в области внедрения производственной физической культуры под руководством специалистов Всеукраинского научно-исследовательского института физкультуры (г. Харьков) [39, с. 4].

В целях пропаганды передового опыта по внедрению физической культуры на производстве 5 декабря 1933 г. состоялась конференция передовиков физкультуры работников – ударников завода им. В.И. Ленина, в пяти основных цехах которого была налажена и систематически проводилась производственная гимнастика для рабочих первой и второй смен. Конференция проходила под лозунгом «Каждый ударник – физкультурник, каждый физкультурник – ударник» [40, с. 4].

В 1934 г. специалисты Всеукраинского научно-исследовательского института физкультуры (далее – ВСФК) организывают экспериментальное проведение физкультурзарядок также на заводе им. Ф.Э. Дзержинского (Камянское).

К 1934 г. в Высшем Совете Физической Культуры Украины был уже создан сектор лечебно-профилактической физической культуры [10].

16 октября 1934 г. ВСФК Украины впервые обязал все облсоветы и горсоветы физической культуры (прежде

всього Києва, Одессы, Харькова, Сталино, Днепропетровска, Полтавы) представити отчеты о состоянии внедрения лечебно-профилактической физкультуры с обязательным освещением следующих вопросов:

- какие организации и с какого времени внедрили лечебно-профилактическую физкультуру (далее ЛПФ);
- количество охваченных ЛПФ;
- какие формы физической культуры применены;
- количество специалистов, работающих в области лечебно-профилактической физкультуры (врачей, преподавателей, инструкторов), их имена и стаж;
- участие в этой работе УНИИФК или его филиалов;
- сколько раз и на каких совещаниях, заседаниях заслушивались доклады об ЛПФ.

К этому времени на предприятиях Днепропетровщины различных отраслей промышленности широкое распространение получает практика проведения производственной зарядки, контролируемая «научными точками», медсанцехами [8]. Однако первенство здесь, безусловно, принадлежало предприятиям металлургической промышленности. Так в «Сводке о состоянии и динамике физкультурной работы по профсоюзам Днепропетровской области за 1932-33-34 гг.» указывается, что число физкультурных коллективов возросло достаточно активно: 1932 г. – 70, 1933 г. – 210, 1934 г. – 383. Охват производственной зарядкой, соответственно: 1932 г. – 3 000 чел., 1933 г. – 10 580 чел., 1934 г. – 210 125 чел. Лучшими в этой работе названы коллективы заводов им. Г.И. Петровского и им. В.И. Ленина [9], где в то время налаживал работу один из старейших инструкторов физической культуры Гвоздév Борис Николаевич, работавший в этой сфере с 1922 г. и являющийся активным ини-

циатором внедрения производственной гимнастики. С этой деятельностью также связаны имена инструкторов-организаторов физической культуры Бармантова, Браиловского, Сердюкова Александра Макаровича и др.

Интересным представляется опыт внедрения производственной гимнастики на заводе им. В.И. Ленина, который активно пропагандировало руководство области, прежде всего городской совет физической культуры под девизом «Через физкультуру к максимальному выполнению производственных заданий» [5]. Одновременно с развитием физкультурной работы началось развертывание и врачебной работы в данном направлении. Врачебная работа осуществлялась по двум линиям: с одной стороны – по линии заводского бюро физической культуры, а с другой – по линии научной точки по физической культуре. Возглавили эту работу врач физкультуры Б. Кейлин и начальник медсанцеха завода Ф. Левитан [7].

Врачебная работа по линии заводского бюро физической культуры была направлена главным образом на массовый охват медконтролем рабочих и проведение соответствующей разъяснительной работы о значении физической культуры, самоконтроля, основ санитарии и гигиены; приемов оказания первой помощи и т.д.

Внедрение производственной гимнастики во всех цехах завода, которое охватывало около 85,0% рабочих (приблизительно 8 500 чел.) [5], обусловило и формирование системы врачебного контроля, работа которой проходила в тесном контакте с врачами медсанцеха. Последние под руководством специалиста, врача-физкультурника, производили осмотр и консультацию тех рабочих, которые по состоянию здоровья не могли выполнять те или иные движения.

Одновременно с этой работой производилось выявление рабочих, прошедших диспансеризацию, с целью, чтобы на основании выводов врачебной комиссии создать совместно с методическим сектором комплексы упражнений, которые наиболее благоприятно влияют в виде оздоравливающего фактора на организм. Начали проводиться профессиограммы рабочего процесса с тем, чтобы дифференцировать комплексы движений для различных профессиональных групп.

В местах проведения занятий на гимнастических снарядах все физкультурники проходили общий осмотр в антропометрическом кабинете.

В процессе проведения агитационной работы в цехах был прочитан цикл лекций, проведены беседы и консультации по медицинским вопросам. В цехах были также организованы библиотечки с тематической литературой.

Проведение производственной гимнастики в каждом цехе контролировалось врачом-физкультурником и старшим методистом заводского бюро физической культуры.

Для научных исследований были определены 3 цеха – маннесман, трубный и прокатный. Разрабатывались 2 темы:

1. «Классификация типовых комплексов для внутрипроизводственных форм физкультуры соответственно типовой группировке на производстве»;

2. «Методы врачебного контроля и самоконтроля физкультурной работы на производстве» [6].

Результаты научных исследований планировалось использовать также для формирования индивидуальных рекомендаций рабочим относительно их занятий в тех или иных секциях по видам спорта (относительно оптимального выбора вида спорта для занятий).

Не смотря на короткий период реализации программы по внедрению про-

изводственной гимнастики, около двух с половиной месяцев, на заводе обозначился целый ряд показателей, вызванных влиянием физической культуры.

В отношении влияния на организм производственной гимнастики имелись следующие показатели: рабочие, систематически занимающиеся производственной гимнастикой, в подавляющем большинстве указывали на общее улучшение самочувствия, что сказалось и на увеличении производительности труда, что сказалось на размерах заработной платы, сокращении числа случаев производственного травматизма, приобщении как рабочей молодежи, так и рабочих старшего возраста к занятиям физической культурой [5; 6; 7].

Все мероприятия, способствовавшие развёртыванию физической культуры на заводе, стали основными звеньями в деле укрепления здоровья рабочих, повышения производительности труда, снижения уровня травматизма и по подготовке и обороне страны. Физкультура явилась комплексом мероприятий и средств, ведущих к развитию, оздоровлению и всесторонней подготовке людей к труду и обороне, к повышению их выносливости, культурного уровня.

Внедрение производственной зарядки, лечебно-профилактической физкультуры, производственной физкультуры приводило к повышению интереса к физической культуре не только рабочей молодежи, но и лиц среднего и старшего возраста. Так, охват физической культурой и сдачей норм ГТО среди рабочих предприятий составил в 1932 г. – 18 588 чел., в 1933 г. – 38 277 чел., в 1934 г. – 108 561 чел. Соответственно сдали нормы ГТО в 1932 г. – 4 580 чел., в 1933 г. – 10 215 чел., в 1934 г. – 22 269 чел. [9]

Распространение различных форм физкультурной деятельности на пред-

прияттях способствовало повышению общественно-политической активности широких масс физкультурников по выполнению народнохозяйственных планов, что нашло выражение в организации ударных физкультурных цехов и ударных физкультурных бригад (заводы им. Г.И. Петровского, ДЗМО, им. К.Е. Ворошилова и т.д.); участия в различных мероприятиях по укреплению обороноспособности страны; выполнении политико-хозяйственных задач (например, эстафета «На штурм последнего года пятилетки», эстафета «За реализацию займа 4-го завершающего года пятилетки», борьба с наводнением и т.д.) [3]. Так, например, в ходе проведения Ворошиловской эстафеты 1932 г., в которую включились все физкультурные организации г. Днепропетровска (в городе насчитывалось 146 коллективов физической культуры (без учебных заведений), среди которых лучшими были физкультурные коллективы предприятий Днепрострой, ВРЗ, ДЗМО, завода им. К.Е. Ворошилова, швейной фабрики [2], выполнялись следующие задачи: привлечение физкультурников в ряды ОСОАВИАХИМА; реализация лотерейных билетов ОСОАВИАХИМА; сдача норм ГТО; сдача норм на значок «Ворошиловский стрелок»; организация стрелковых кружков; приобретение противогазов; развитие лыжного спорта; проведение часов начальной военной подготовки [4].

К середине 1936 г. провели ряд работ, имеющих большое практическое значение в деле борьбы с травматизмом и оздоровления условий труда на производстве, Институты Охраны Труда ВЦСПС и Гигиены Труда и профзаболеваний Наркомздрава. Наиболее значимыми из них были следующие.

По Институту Охраны Труда:

- «Правила безопасности труда в металлургических цехах»;

- «Пропеллерная вентиляция для горячих цехов».

По Институту Гигиены Труда и профзаболеваний:

- «Использование воды грануляционных бассейнов доменных цехов с лечебной целью»;

- «Вентиляционные установки с охлажденным воздухом»;

- «Физиологическая рационализация труда в рельсобалочных и листопрокатных цехах»;

- «Водно-соляной режим питья в горячих цехах»;

- «Гидропроцедуры в горячих цехах» и др.

Результаты внедрения этих научных разработок на предприятиях металлургической отрасли были высоко оценены руководством Днепропетровской области. Они были признаны как имеющие большое значение не только для улучшения охраны и оздоровления, но и для увеличения производительности труда. Ввиду их большой народнохозяйственной значимости было принято решение:

- о созыве совещания руководителей металлургических заводов Днепропетровщины (их было 9: им. Г.И. Петровского, Запорожсталь, им. Ф.Э. Держинского, им. Коментерна, им. К. Либкнехта, им. В.И. Ленина, им. Хатаевича, Криворожский металлургический завод, Алюминиевый завод [11]), ЦК Металлургов Юга, заводских партийных комитетов, заводских комитетов и стахановцев по вопросу внедрения результатов научных разработок Институт Охраны Труда и Гигиены труда и профзаболеваний;

- обязать директоров Институт Охраны Труда и Гигиены труда установить тесную связь в научной деятельности обоих Институт Охраны Труда и Гигиены труда с целью осуществления комплексной научной работы по созданию безопасных и здоровых условий труда в металлургических цехах как на старых

заводах, так и при реконструкции и строительстве новых металлургических агрегатов и цехов [18].

В 1938 г. на территории Днепропетровска осуществляли научные разработки следующие научно-исследовательские учреждения, которые так или иначе занимались исследованиями в области производственной физической культуры:

- Всесоюзный научно-исследовательский институт охраны труда в черной металлургии;
- Институт гигиены труда и профессиональных заболеваний;
- Институт по возобновлению трудоспособности инвалидов;
- Институт физических методов лечения;
- Научно-исследовательская станция облздравотдела;
- Филиал Всеукраинского научно-исследовательского института физической культуры;
- 3 единых диспансера [28, с. 115-116].

Чтобы оценить в полной мере значимость и панораму научной деятельности по организации, охране и оздоровлению труда, следует обратить внимание на масштабы и динамику развития металлургической промышленности Днепропетровской области. Вторую пятилетку промышленность области выполнила за четыре года и три месяца – к 1 апреля 1937 г. Объем валовой продукции по сравнению с 1933 г. удвоился. В 2,4 раза выросло производство чугуна, в 2,5 раза – стали, в 2,2 раза – проката. В 1937 г. в области производилось 24,5% общесоюзного производства чугуна, 20,8% стали, 21,9% проката и колёс; 62,6% железной руды, 43,0% марганцевой руды. Область давала чугуна больше чем Япония, Италия и Польша вместе взятые. Только за годы второй пятилетки производительность труда на

предприятиях черной металлургии выросла на 250,0%.

В 1936 г. мартеновские печи заводов им. Ф.Э. Дзержинского, им. Коминтерна по такому показателю, как съём стали с квадратного метра пода печи превзошли аналогичные печи в США и Англии.

Трудящиеся области активно участвовали во всесоюзном соревновании металлургов. В 1940 г. второе место в стране заняли доменщики «Криворожстали». Днепропетровщина в 1930-е годы стала одним из крупнейших индустриальных центров страны. Перед войной в области работало 15 домен, 36 мартенов, 56 прокатных и трубопрокатных станков. На предприятиях Днепропетровщины производилось свыше 20,0% чугуна, 16,5% стали, 18,2% проката общесоюзного производства [41, с. 52-53].

Эти данные свидетельствуют о значительной и многоплановой политико-организационной и научной работе в области развития металлургической промышленности в Украине 1920-30-х годов, в которой особое место принадлежало внедрению физической культуры в систему оздоровления труда. На современном этапе материалы этих исследований могут быть использованы в процессе развития таких научных направлений, как профессионально-прикладная физическая подготовка, реабилитационные мероприятия для рабочих различных специальностей.

Таким образом, на основе проведенного исследования мы можем сделать следующие выводы:

- у истоков процесса внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях Украины 1920-30-х годов стояли Блях В.А., Венедиктов Л., Лapidус Д., Привалова, а позднее научную работу в этом направлении

включились Карпухин, Верисоцкий, Ефремов и др.; на территории Екатеринослава-Днепропетровска эту деятельность начинали врачи Штрум К., Шрайбер М., Кейлин Б., Левитан Ф. и инструкторы производственной физкультуры Гвоздѣв Б.Н., Бармантов, Браиловский, Сердюков А.М.;

- внедрение физической культуры в систему оздоровления труда на металлургических предприятиях Екатеринославщины-Днепропетровщины происходило в русле общегосударственной программы и характеризовалось активным участием государственных органов; общественных организаций, прежде всего профсоюзов; администрации предприятий; научных учреждений;

- на территории Екатеринослава-Днепропетровска на протяжении исследуемого периода в разное время данное направление работы обеспечивали Всесоюзный научно-исследовательский институт охраны труда в черной металлургии; отделение Всеукраинского института рабочей медицины; Днепропетровский институт патологии и гигиены труда, который обслуживал металлургическую промышленность всей Украины и имел важное значение для металлургической промышленности всего бывшего Союза; научно-методическая комиссия ВСФК; Институт гигиены труда и профессиональных заболеваний; Институт по возобновлению трудоспособности инвалидов; Институт физических методов лечения; Научно-исследовательская станция облздравотдела; Филиал Украинского научно-исследовательского института физической культуры; 3 единых диспансера; медсанцехи на предприятиях;

- значительную роль в распространении передового опыта внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных

предприятиях Украины 1920-30-х годов, и прежде всего на предприятиях металлургической промышленности Екатеринослава-Днепропетровска, сыграла периодическая пресса, специализированные издания центрального и местного уровней;

- результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что Екатеринослав-Днепропетровск 1920-30-х годов был ведущим центром развития металлургической промышленности общегосударственного значения; находился на передовых рубежах по научным разработкам в данной отрасли, являясь местом деятельности целого ряда научных учреждений; а осуществление внедрения физической культуры на металлургических предприятиях стало фактором роста производительности труда, охраны здоровья рабочих, развития науки и культуры.

Дальнейшие научные исследования могут осуществляться в направлении изучения внедрения физической культуры в систему оздоровления труда на промышленных предприятиях в Украине 1920-30-х годов на примере других областей; изучения этой деятельности в послевоенный период.

Литература

1. **Государственный** архив Днепропетровской области (далее – ГАДО). – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 356. – Л. 21-22 / Gosudarstvennyj arhiv Dnepropetrovskoj oblasti (dalee – GADO). – F. 416. – Op. 1. – D. 356. – L. 21-22;
2. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 356. – Л. 31 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 356. – L. 31;
3. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 57 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 366. – L. 57;
4. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 59 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 366. – L. 59;
5. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 154 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 366. – L. 154;
6. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 155 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 366. – L. 155;
7. **ГАДО**. – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 366. – Л. 156 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 366. – L. 156;

- 8. ГАДО.** – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 374. – Л. 60 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 374. – L. 60;
- 9. ГАДО.** – Ф. 416. – Оп. 1. – Д. 374. – Л. 89 / GADO. – F. 416. – Op. 1. – D. 374. – L. 89;
- 10. ГАДО.** – Ф.Р. 416. – Оп. 1. – Д. 379. – Л. 23 / GADO. – F.R. 416. – Op. 1. – D. 379. – L. 23;
- 11. ГАДО.** – Ф. 2160. – Оп. 1. – Д. 51. – Л. 119 / GADO. – F. 2160. – Op. 1. – D. 51. – L. 119;
- 12. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 2. – Д. 4, 37, 46, 57, 63 и т.д. / GADO. – F. 2887. – Op. 2. – D. 4, 37, 46, 57, 63 i t.d.; **13. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 4 / GADO. – F. 2887. – Op. 1. – D. 71. – L. 4; **14. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 6-7 / 14. GADO. – F. 2887. – Op. 1. – D. 71. – L. 6-7; **15. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 9 / GADO. – F. 2887. – Op. 1. – D. 71. – L. 9;
- 16. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 13 / GADO. – F. 2887. – Op. 1. – D. 71. – L. 13;
- 17. ГАДО.** – Ф. 2887. – Оп. 1. – Д. 71. – Л. 13-14 / GADO. – F. 2887. – Op. 1. – D. 71. – L. 13-14; **18. ГАДО.** – Ф. 4593. – Оп. 1д. – Д. 20. – Л. 64 / GADO. – F. 4593. – Op. 1d. – D. 20. – L. 64;
- 19. Блях В.** Врачебно-педагогический надзор над физическим развитием рабочей молодежи / В. Блях // Вестник физической культуры. – 1923. – № 6-7. – С. 4 / Blyakh V. Vrachebno-pedagogicheskij nadzor nad fizicheskim razvitiem rabochej molodezhi / V. Blyakh // Vestnik fizicheskoj kul'tury. – 1923. – № 6-7. – С. 4; **20. Блях В.** Зміцнювати досягнення лікувальної фізкультури / В. Блях // Фізкультурник України. – 1934. – № 11. – С. 13 / Blyakh V. Zmitsnyuvaty dosyahnennya likuval'noyi fizkul'tury / V. Blyakh // Fizkul'turnyk Ukrainy. – 1934. – № 11. – С. 13; **21. Блях В.** Корректирующая гимнастика в отношении отдельных профессий / В. Блях // Вестник физической культуры. – 1924. – № 17-18. – С. 4-5 / Blyakh V. Korregiruyushchaya gimnastika v otnoshenii otdel'nyh professij / V. Blyakh // Vestnik fizicheskoj kul'tury. – 1924. – № 17-18. – С. 4-5; **22. Блях В.** Розвиток науково-дослідної роботи на Україні / В. Блях // Фізкультурник України. – 1935. – № 4. – С. 4 / Blyakh V. Rozvytok naukovo-doslidnoyi roboty na Ukraini / V. Blyakh // Fizkul'turnyk Ukrainy. – 1935. – № 4. – С. 4; **23. Блях В.** Фізкультура – засіб підвищити продуктивність праці та оздоровити робітничі маси / В. Блях // Фізкультурник України. – 1931. – № 15-16. – С. 6 / Blyakh V. Fizkul'tura – zasib pidvyshchyty produktyvnist' pratsi ta ozdoro-
- vyty robitnychi masy / V. Blyakh // Fizkul'turnyk Ukrainy. – 1931. – № 15-16. – С. 6;
- 24. Блях В.** Фізкультура підвищує продуктивність праці, фізкультура оздоровлює робітників / В. Блях // Фізкультурник України. – 1932. – № 11-12. – С. 15-17 / Blyakh V. Fizkul'tura pidvyshchuye produktyvnist' pratsi, fizkul'tura ozdorovlyuye robitnykiv / V. Blyakh // Fizkul'turnyk Ukrainy. – 1932. – № 11-12. – С. 15-17; **25. Блях В., Карпунин А.** Некоторые предварительные итоги использования на производстве физкультуры как средства поднятия производительности труда и оздоровления рабочих / В. Блях, А. Карпунин // Фізкультура и социалистическое строительство. – 1932. – № 2. – С. 40-47 / Blyakh V., Karpuhin A. Nekotorye predvaritel'nye itogi ispol'zovaniya na proizvodstve fizkul'tury kak sredstva podnyatiya proizvoditel'nosti truda i ozdorovleniya rabochih / V. Blyakh, A. Karpuhin // Fizkul'tura i socialisticheskoe stroitel'stvo. – 1932. – № 2. – С. 40-47; **26. Вацеба О.М.** Розвиток спеціалізованої літератури в галузі фізичного виховання і спорту в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття / О.М. Вацеба // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2001. – № 4. – С. 155-161 / Vatsaba O.M. Rozvytok spetsializovanoi literatury v haluzi fizychnoho vykhovannya i sportu v Ukraini v 20-30-ti roky XX stolittya / O.M. Vatsaba // Slobozhans'kyu naukovosportyvnyu visnyk. – 2001. – № 4. – С. 155-161; **27. Венедиктов Л.** Виробнича фізкультура на шахті / Л. Венедиктов // Фізкультурник України. – 1931. – № 15-16. – С. 7 / Venedyktov L. Vyrobnycha fizkul'tura na shakhti / L. Venedyktov // Fizkul'turnyk Ukrainy. – 1931. – № 15-16. – С. 7; **28. Вся** Україна на 1938 рік: Інформаційно-адресний довідник по УРСР. – Одеса: Вид. «Чорноморська комуна», 1938. – 656 с. / Vsyu Ukrainy na 1938 rik: Informatsiyno-adresnyu dovidnyk po URSR. – Odesa: Vyd. «Chornomors'ka komuna», 1938. – 656 s.; **29. Десятиріччя** радянської фізкультури на Україні / С.Л. Привіс, проф. В.А. Блях. – К.: Видавництво ЦВК УРСР «Радянське будівництво й право», 1935. – 112 с. / Desyatyrichchya radyans'koyi fizkul'tury na Ukraini / S.L. Pryvis, prof. V.A. Blyakh. – K.: Vydavnytstvo TsVK USSR «Radyans'ke budivnytstvo y pravo», 1935. – 112 s.; **30. Десять** років Ук-

раїнського науково-дослідного інституту фізкультури // Фізкультурник України. – 1935. – № 4. – С. 4 / Desyat' rokiiv Ukrayin-s'koho naukovo-doslidnoho instytutu fizkul'tury // Fizkul'turnyk Ukrayiny. – 1935. – № 4. – С. 4; **31. Звезда.** – 1925. – 24 мая. – С. 1 / Zvezda. – 1925. – 24 maya. – С. 1; **32. Звезда.** – 1925. – 9 июля. – С. 4 / Zvezda. – 1925. – 9 iyulya. – С. 4; **33. Звезда.** – 1928. – 29 января. – С. 4 / Zvezda. – 1928. – 29 yanvarya. – С. 4; **34. Звезда.** – 1928. – 9 сентяб-ря. – С. 4 / Zvezda. – 1928. – 9 sentyabrya. – С. 4; **35. Зоря.** – 1932. – 12 июля. – С. 3 / Zorya. – 1932. – 12 iyulya. – С. 3; **36. Зоря.** – 1933. – 18 января. – С. 3 / Zorya. – 1933. – 18 yanvarya. – С. 3; **37. Зоря.** – 1933. – 4 июня. – С. 4 / Zorya. – 1933. – 4 iyunya. – С. 4; **38. Зоря.** – 1933. – 9 июня. – С. 2 / Zorya. – 1933. – 9 iyunya. – С. 2; **39. Зоря.** – 1933. – 24 июня. – С. 4 / Zorya. – 1933. – 24 iyunya. – С. 4; **40. Зоря.** – 1933. – 8 декабря. – С. 4 / Zorya. – 1933. – 8 dekabrya. – С. 4; **41. История** городов и сел Украинской ССР. – в 26 т. – Днепропетровская область / Тронько П.Т. (предс. Главной редкол.); Васильев И.В. (предс. редкол. тома) и др. – К.: Институт истории Академии наук УССР, Главная редакция Украинской Советской энциклопедии. – 1977. – 838 с. / Istoryiya gorodov i sel Ukrainskoj SSR. – v 26 t. – Dnepropetrovskaya oblast' / Tron'-ko P.T. (preds. Glavnoj redkol.); Vasil'ev I.V. (preds. redkol. тома) i dr. – K.: Institut istorii Akademii nauk USSR, Glavnaya redakciya Ukrainskoj Sovetskoj ehnciklopedii. – 1977. – 838 s.; **42. Комаров М.** Профсоюзы и физкультура / М. Комаров // Вестник физической культуры. – 1924. – № 11. – С. 2 / Komarov M. Profsoyuzu i fizkul'tura / M. Komarov // Vestnik fizicheskoy kul'tury. – 1924. – № 11. – С. 2; **43. Корогод Л.П.** З історії запровадження здоров'язбережувальних заходів на підприємствах Катеринославщини-Дніпропетровщини у 1920-30-х роках / Л.П. Корогод // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяч. 120 річниці з дня народж. М.О. Бернштейна (16-17 вересня 2016 р.): в 3-х т. – Т. 2. / М-во освіти і науки України, Вінницька академія неперервної освіти: За заг. ред. М.Б. Єв-

туха та В.М. Федорця. – Вінниця: ТОВ «Планер», 2016. – 198 с. / Korohod L.P. Z istoriyi zaprovadzhennya zdorovyazberezhuval'nykh zakhodiv na pidpryyemstvakh Katerynoslavshchyny-Dnipropetrovshchyny u 1920-30-kh rokakh / L.P. Korohod // Dyskurs zdorov'ya v osviti: filosofiya, pedahohika, antropolo-hiya, psykhologhiya: Materialy Vseukrayin-s'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu, prysvyach. 120 richnytsi z dnya narodzh. M.O. Bernshteyna (16-17 veresnya 2016 r.): v 3-kh t. – Т. 2. / M-vo osvity i nauky Ukrayiny, Vinnyts'ka akademiya neperervnoyi osvity: Za zah. red. M.B. Yev-tukha ta V.M. Fedortsya. – Vinnytsya: TOV «Planer», 2016. – 198 s.; **44. Лapidус Д.** Как строится физическое оздоровление трудящихся УССР / Д. Лapidус // Вестник физической культуры. – 1923. – № 12. – С. 1 / Lapidus D. Kak stroitsya fizicheskoe ozdorovlenie trudyashchihsya USSR / D. Lapidus // Vestnik fizicheskoy kul'tury. – 1923. – № 12. – С. 1; **45. Привалова** Работница и физкультура / Привалова // Вестник физической культуры. – 1924. – № 8. – С. 2-3 / Privalova Rabotnica i fizkul'tura / Privalova // Vestnik fizicheskoy kul'tury. – 1924. – № 8. – С. 2-3; **46. Саутенко А.** Організувати консультації з фізкультури / А. Саутенко // Фізкультурник України. – 1931. – № 13. – С. 12 / Sautenko A. Orhanizuvaty konsul'tatsiyi z fizkul'tury / A. Sautenko // Fizkul'turnyk Ukrayiny. – 1931. – № 13. – С. 12; **47. Основные** постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта. 1917-1957 / Сост. И.Г. Чудинов. – М.: Физкультура и спорт, 1959. – 302 с. / Osnovnye postanovleniya, prikazy i instrukcii po voprosam sovetskoj fizicheskoy kul'tury i sporta. 1917-1957 / Sost. I.G. Chudinov. – М.: Fizkul'tura i sport, 1959. – 302 s.; **49. Ромм М.** Врач и воспитатель, семь лет физкультурного радиовещания / М. Ромм // Красный спорт. – 1936. – 9 января. – С. 2 / Romm M. Vrach i vospitatel', sem' let fizkul'turnogo radioveshchaniya / M. Romm // Krasnyj sport. – 1936. – 9 yanvarya. – С. 2; **50. Тимошенко Ю.О.** Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст. / Ю.О. Тимошенко. – К.: ТОВ «НВП»Інтерсервіс», 2014. – 446 с. / Tymoshenko Yu.O. Istorychni umovy ta spet-

syfika rozvytku sportu u fizychnoho vykhovannya v radyans'kiy Ukrayini v 20-40-vi roky XX st. / Yu.O. Tymoshenko. – K.: TOV «NVP» Interservis», 2014. – 446 s.; **51. Физкультурное** движение в СССР: Сборник документов и материалов / Сост. Евсеев Г.А., Локшин И.М. – Харьков: НКМП УССР, 1940. – 104 с. / Fizkul'turnoe dvizhenie v SSSR: Sbornik dokumentov i materialov / Sost. Evseev G.A., Lokshin I.M. – Har'kov: NKMP USSR, 1940. – 104 s.; **52. Шруб К.** Город Александра Красносельского. / К. Шруб // Днепр вечерний». – 2017. – 18 мая. – 16 с. / Shrub K. Gorod Aleksandra Krasnosel'skogo. / K. Shrub // Dnepr vechernij. – Bibliotechka «Dnepra vechernego». – 2017. – 18 maya. – 16 s.

Корогод Л. П. Запровадження фізичної культури у систему оздоровлення праці на промислових підприємствах України 1920-30-х років (на прикладі металургійних заводів Катеринослава-Дніпропетровська)

Стаття присвячена дослідженню процесу і результатів запровадження виробничої фізкультури в Україні 1920-30-х років на прикладі металургійних підприємств Катеринослава-Дніпропетровська як фактора збереження здоров'я робітників і підвищення продуктивності праці у складних виробничих умовах. На основі вивчення архівних матеріалів, які раніше не досліджувалися, періодичної преси, тематичних спеціалізованих публікацій даного періоду висвітлено організаційно-управлінські, матеріально-технічні, наукові, пропагандистські аспекти цієї діяльності; вперше встановлені імена провідних учасників і назви наукових центрів, які стояли у витоків запровадження виробничої фізкультури у Катеринославі-Дніпропетровську 1920-30-х років. Результати дослідження свідчать про значимість цього напрямку діяльності в Україні 1920-30-х років, особливо у Катеринославі-Дніпропетровську, як провідному центрі розвитку металургійної промисловості союзного значення. У статті вперше узагальнюються розрізнені матеріали з даної проблеми, яка раніше не вивчалась; представлені статистичні матеріали, які ілюструють основні положення; обґрунтовується висновок про те, що

запровадження фізичної культури на металургійних підприємствах стало фактором росту продуктивності праці, охорони здоров'я робітників, розвитку науки і культури.

Ключові слова: металургійне підприємство, фізична культура, здоров'я робітників, наука, продуктивність праці.

Korogod L. The Introduction of Physical Culture in the System of Health Improvement at Industrial Enterprises of Ukraine in 1920-30's (metallurgical plants in Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk as an example)

The article is about the research of processes and results of introduction of industrial physical culture in Ukraine 1920-30's on the example of the metallurgical enterprises in Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk as a process of health preserving and increasing labor productivity in difficult production conditions. Based on the study of previously unexamined archival materials, periodicals, specialized publications of this period, organizational, administrative, material, technical, scientific, propaganda aspects of this activity are highlighted; the names of leading participants and scientific centers were determined for the first time. They were at the root of the introduction of industrial physical education in Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk 1920-30's. The results of the research testify to the importance of this activity in Ukraine 1920-1930's, especially in Yekaterinoslav-Dnepropetrovsk, as the leading center for the development of the all-union metallurgical industry. The article for the first time summarizes different materials on this issue, which have not previously been studied; statistical materials are presented that illustrate the main points; the conclusion is substantiated that the introduction of physical culture at the metallurgical enterprises became a factor in the growth of labor productivity, the protection of workers' health, the development of science and culture.

Key words: metallurgical enterprise, physical culture, workers' health, science, labor productivity.

*Стаття надійшла до редколегії
26.06.2017 р.*

**МОНУМЕНТ НА ВЕРЕЦЬКОМУ ПЕРЕВАЛІ
КРІЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІДНОСИН
(1996-2008 рр.)***

У статті автор спробувала показати те, яку роль в українсько-угорських відносинах у 1996-2008 рр. відіграло питання спорудження пам'ятного знаку на Vereцькому перевалі на честь 1100-річчя приходу угорських племен у басейн річок Тиси та Дунаю. Крім того, автором окреслено дану проблему в історичній ретроспективі, виходячи з великої значущості Vereцького перевалу («Руських воріт») в історії українського та угорського народів. На основі архівних матеріалів доводиться, що «культурне питання» набуло «політичного змісту» в 1996-2008 рр., у зв'язку з чим виникла певна напруга у взаєминах України та Угорщини. Однак обидві сторони на міждержавному рівні домовилися шукати компромісні рішення щодо історичних подій такого значення, щоб не образити національну гідність як українців, так й угорців.

Аналізуючи проблему спорудження пам'ятного знаку на Vereцькому перевалі, пропонуємо виокремити два головні етапи: 1) кінець XIX ст. (1881-1896 рр.) – встановлення пам'ятника на честь 1000-річчя існування Угорської держави; 2) 1996-2008 рр. – будівництво монументу на честь 1100-річчя приходу угорців в басейни рік Дунаю і Тиси.

Ключові слова: Україна, Угорщина, Закарпатська область, Vereцький перевал, пам'ятний знак, угорська національна меншина.*

Україна й Угорщина впродовж 90-х років ХХ ст. сформували не тільки стійкі двосторонні міждержавні зв'язки на різних рівнях, але й основу цілісної системи стратегічного партнерст-

ва. Адже українсько-угорське співробітництво має сталу історичну традицію міждержавних зв'язків, яка сягає часів Київської Русі та Угорського королівства, спільну історію, активні міжлюдські контакти. Закарпаття впродовж багатьох століть входило до складу Угорської держави, що не могло не відобразитися на подальшій долі двох країн. Налагодилось тісне співробітництво практично в усіх сферах. Одним із питань, яке потребувало вирішення, було спорудження пам'ятного знаку на Vereцькому перевалі (Закарпаття) на честь 1100-річчя приходу угорців в басейни рік Дунаю і Тиси.

Актуальність даної проблеми полягає в тому, що вона впродовж 1996-2008 рр. створювала напружену атмосферу у взаєминах України та Угорщини. Треба наголосити на тому, що з ініціативи угорського уряду питання про спорудження пам'ятного знаку не знімалося з порядку денного засідань українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (починаючи з V засідання, 28-29 березня 1995 р.), міждержавних переговорів, часто обговорювалося депутатами в стінах парламенту Угорщини, в закарпатських та угорських засобах масової інформації.

Метою статті є спроба відтворити головні етапи встановлення пам'ятного знаку на Vereцькому перевалі на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини, починаючи з 1881 р. і завершуючи 2008 р. Завдання наше полягає в тому, щоб: 1) звернути увагу на значущість Vereцького перевалу (Руських воріт) в історії українського

* Стаття публікується за сприяння стипендіальної програми «Домус Гунгаріка» Угорської Академії Наук / A jelen tanulmány a MTA Domus Hungarica szülőföldi ösztöndíj program keretében jött létre

та угорського народів; 2) проаналізувати, хто ініціював спорудження пам'ятного знаку у 1996-2008 рр. 3) з'ясувати, як до цього питання поставилися органи державної влади України й Угорщини; як сприйняло дану ініціативу населення Закарпаття, культурні товариства та громадські організації краю; 4) до яких висновків прийшли представники влади при вирішенні даної проблеми.

Історіографія проблеми представлена насамперед науково-популярними виданнями [23, 27] та публікаціями на шпальтах закарпатської й угорської преси [12, 22, 24-25, 28-30], документами Відомчого архіву Закарпатської облдержадміністрації [1-11], документами Поточного архіву управління у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації [13-19], протоколами засідань парламенту Угорщини [26].

Історичною підставою для зведення пам'ятника угорцями саме на Верецькому перевалі слугують знамениті «Діяння угрів» («Gesta Hungarorum») написані Анонімом на початку XIII ст. У даному джерелі описано шлях угрів до нової батьківщини: від Києва до Галича, а звідти до Мукачева. Про Верецький перевал тут не говориться нічого, але дослідники Аноніма зробили висновок, що угорці пройшли саме через цей перевал. [12, с. 14]. На сучасному етапі серед дослідників розгорнулася серйозна дискусія щодо ймовірного переходу угорськими племенами Верецького перевалу наприкінці IX ст. На основі повідомлень середньовічних авторів, зокрема Аноніма та Нестора, в історіографії міцно закріпилася теза про рух кочових племен «чорних угрів» лісовою смугою сучасної України зі сходу на захід наприкінці IX ст. Більшість вчених стверджують, що номади пройшли повз Київ, потім через Волинь та Галичину до Ве-

рецького перевалу, подолавши який, опинилися у Карпато-Дунайському ареалі, де вони осіли і на рубежі X-XI ст. сформували ранньофеодальну державу Угорське королівство. На противагу цьому традиційному підходу, окремі дослідники останнім часом висловлюють сумніви щодо переселення «чорних угрів» на «нову батьківщину» північним, а не звичним для кочівників південним степовим шляхом. Дослідник О. Моця наголосив на дивності такого маршруту, відзначив нелогічність напрямку подібного переселення. Археолог І. Прохненко вважає, що північний шлях просування угрів до Карпато-Дунайського ареалу за наявними на сьогоднішній день археологічними матеріалами можна віднести до видумки Аноніма. На думку І. Прохненка, на основі праці Аноніма «Діяння угрів», були суттєво спотворені реалії історичного розвитку значних територій, що міцно укріпилися в історіографії. Єдиний вихід з подібної ситуації – перегляд всієї сукупності пам'яток номадів з метою їх реальної племінної атрибуції. Це, в першу чергу, стосується старожитностей кочівників на «північному шляху угрів», тобто від Києва до Верхнього Потисся [21, с. 3-4].

Верецький перевал («Руські ворота») – один із найважливіших в Українських Карпатах. Історичні джерела фіксують його під назвами «Ворота» або «Руські ворота». Назва Верецьки вперше згадується у XIII ст. у формі «terra Verezka», тобто «земля Верецька». Своєрідними воротами між Східною Європою і Карпатським басейном він стає, починаючи з епохи бронзи. Тож і не дивно, що Верецькому перевалу в історії надається таке велике значення.

Із своєї прабатьківщини, десь поблизу Уральських гір, угорці, мандруючи на Захід, в IX ст. опинилися в сте-

повій частині нинішньої України. Весною 895 р., коли частина угрів на чолі з Арпадом воювала на Дунаї проти франків, печеніги й болгари напали на угорські кочовища й поселення в Етелкезу (територія між Дніпром і Карпатами) й змусили їхніх мешканців тікати. Процес переселення предків нинішніх угорців у Карпатський басейн і завоювання ними нової батьківщини в угорській літературі позначають терміном «гонфоглолаш». У «Діяннях угрів» («Gesta Hungarorum») Анонім описав доволі конкретно маршрут приходу угрів на свою нову батьківщину. Він веде їх від Києва до Володимира, а потім – у Галич. Звідси, перейшовши ліс Говош, вони досягли Ужанських кінців, і місце, де 40 днів відпочивали, назвали Мункачом (нинішнє Мукачево). Про Верецький перевал тут не говориться нічого, але усі ті, хто вивчали Аноніма, з описаного вище, зробили висновок, що Арпад з Алмашем привели угрів у Карпатську котловину саме через Верецький перевал. Натомість, інші хроніки про міграцію цим шляхом відомостей не дають, а пишуть, що угорці спочатку проникли в Трансільванію, а потім – далі, на Захід [28].

Восени 1881 р. з ініціативи угорської громадськості Березького комітату на Верецькому перевалі був встановлений 4-метровий обеліск, який символізував тисячолітній кордон Угорщини й традиційну польсько-угорську дружбу. З часом «Березький пограничний стовп» почав руйнуватися. У 1889 р. редактор газети «Мункач» Ласло Козма започаткував збір коштів на відновлення обеліска. На 1896 р. угорська влада призначила святкування «мілленіуму» – тисячолітнього ювілею приходу предків угорців у Карпатський басейн. Первісно урочистості планувалося провести у 1895 р., але підготовка свята зір-

валася, і тому роком святкувань став 1896 р. У цьому році були встановлені пам'ятна дошка (10 липня) і пам'ятний обеліск (19 липня). Пам'ятна дошка знаходилася у самому вузькому місці долини р. Латориця біля с. Підполоззя (тепер – Воловецького району Закарпатської області) на схилі скелі. Посередині було рельєфне зображення державного герба Угорщини, над ним надпис: «На пам'ять про тисячу років». Зліва: «896 Арпад», справа: «1896 Ференц Йожеф І», під гербом: «Боже благослови нашу батьківщину». Пам'ятний обеліск був пірамідальної форми висотою 4 м, знаходився він біля дороги на самому Верецькому перевалі. На лицевій грані обеліску зображувався рельєфно виступаючий герб Угорщини і під ним напис: «На пам'ять здобуття батьківщини, з нагоди святкування 1000-річчя існування Угорщини в 1896 р. Встановлено громадськістю жупи Берег при сприянні наджупана Шандора Лоньяї, піджупана Дюли Йобеті, під керівництвом королівського головного інженера Дюли Калді». На фундаменті обеліска був написаний вірш, автором якого був Короді Шандор – редактор календаря Березького комітату [16, с. 12]. Ось цей вірш:

«Співвітчизник! Твого серця гарячіше биття // свідчить, що прадавньої твоєї Батьківщини // дорогий кордон – це тут! // Тут колись звучав тривожний бойовий ріг Легела, // Наш великий Ракоці тут зронив прощальну Сльозу, // Святого благоговіння вогонь загорається тут // у кожному куці // Зміни своє взуття, святе місце тут, де ти стоїш» [17, с. 6].

Відкриття пам'ятника завершив гучний бенкет, влаштований на честь гостей у Нижніх Воротах. Але свято на Верецькому перевалі викликало неочікуваний резонанс: журналісти й високопосадовці, приїхавши на Верховину,

були шоковані злиднями і бідністю місцевого українського населення. Страшна правда стала «надбанням» громадськості. Уряд змушений був започаткувати «рутенську» («верховинську») акцію з метою економічної допомоги верховинському населенню. Її очолив відомий економіст Е. Еган [12, с. 14].

Після Першої світової війни нинішня територія Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь відійшла до Чехословаччини. З обеліска на Верецькому перевалі зняли мармурові таблиці з надписами. Сам обеліск залишився неторканим. Ситуація змінилася лише у 1939 р., який вписав криваву сторінку в історію Закарпаття. У березня 1939 р. українці у Карпатській Україні проголосили в Хусті свою незалежність і зчинили військовий спротив угорським військам. 16 березня 1939 р. угорці й поляки зустрілися на Верецькому перевалі біля пограничного обеліска. Вже 25 червня 1939 р. зняті таблиці на «Березькому пограничному стовпі» були знову урочисто відкриті [12, с. 14]. З наступом радянської армії у жовтні 1944 р., таблиці з обеліска знову зникла. Пам'ятний знак був демонтований влітку 1966 р. З верхньої його частини у с. Тухолька (Львівська область) було зведено пам'ятник радянським солдатам (вихідцям з села), що загинули у Другій світовій війні. Наприкінці липня 2014 р. сільська рада Тухольки передала цю частину «пограничного стовпа» угорській стороні, а в листопаді 2014 р. у селі було віднайдено нижню частину пам'ятного знаку. Перед тим, як залишки «пограничного стовпа» потрапили до Угорщини (Фенешлітке, район Кішварда), його відреставрував у м. Мукачеві скульптор П. Матл. Після цього, 30 липня 2015 р., пам'ятник було встановлено у м. Опустосер (Угорщина), де знаходиться національний історичний музей під відкритим небом [23, с. 246-256].

У 1996 р. питання щодо зведення нового пам'ятного знаку на Верецькому перевалі з нагоди 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини набуло особливої актуальності та гостроти. З боку української сторони було передбачено підтримку щодо спорудження пам'ятного знаку, про що йшла мова в протоколі V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (Будапешт, 28-29 березня 1995 р.) [13, с. 6]. Відповідно, у розвиток цих рекомендацій 6 лютого 1996 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) України направило Закарпатській облдержадміністрації листа № 107-1 за підписом Міністра Г. Удовенка, в якому висловлювалося позитивне ставлення до ідеї відновлення на Верецькому перевалі пам'ятного знаку, встановленого в 1896 р. на честь 1000-річчя приходу угорських племен до Карпатського басейну, а також висловлювалася думка про те, що урочистості з цього приводу повинні проходити згідно чинного законодавства [14, с. 1]. На виконання даного листа МЗС, в управлінні у справах національностей, міграції та конфесій облдержадміністрації було проведено нараду за участю керівників національно-культурних товариств угорської національної меншини, представника МЗС України у Закарпатській області, Генерального консула Угорщини у Закарпатській області, на якій було висловлено пропозиції щодо проведення заходів до 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини. Підготовка до виготовлення і відкриття пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, проведення там мітингу мали проходити у відповідності до чинного законодавства. Так, зокрема, рішення щодо дозволу на спорудження пам'ятного знаку мало бути прийняте до 1 серпня 1996 р. Однак, з наданням гласності цим захо-

дам, в засобах масової інформації з'явилось чимало публікацій, заяв і звернень партій і громадських організацій, в яких давалася неоднозначна оцінка, висловлювалася негативна позиція щодо відновлення чи спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі або в будь-якому іншому місці на території Закарпаття [14, с. 2; 25, с. 4]. Зокрема, ідея спорудження такого пам'ятника була негативно оцінена з боку керівництва обласних організацій Української республіканської партії (УРП), Народного руху України (НРУ), Української Народної Ради Закарпаття (УНРЗ) [5, с. 14; 22, с. 4]. Внаслідок цього, після додаткового вивчення історії питання та настроїв в середовищі громадськості, була призупинена підготовка матеріалів по ескізу пам'ятного знаку для розгляду на обласній художній раді та відповідних розпоряджень обласної облдержадміністрації і Воловецької райдержадміністрації. Усі ці документи більше не готувались і не були прийняті [14, с. 2; 15, с. 2].

Будівництво пам'ятника з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини було ініційовано Всесвітнім союзом угорців та Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). За словами голови Товариства М. Ковача, їх ініціативу підтримали як Міністерство закордонних справ України, так і відповідне відомство Угорщини [1, с. 114; 6, с. 53]. Проект пам'ятника, який повинен був будуватися за кошти Угорщини, Товариство угорської культури Закарпаття подало на розгляд до управління культури Закарпатської облдержадміністрації. Закінчення робіт по спорудженню пам'ятника передбачалося 15 серпня 1996 р., але роботи відклалися через те, що не були оформлені необхідні для будівництва документи [2, с. 10-12].

Починаючи з травня 1996 р., з боку керівництва обласних організацій

УРП, НРУ, УНРЗ, Конгресу Українських Націоналістів (КУН) до облдержадміністрації надійшло чимало звернень і заяв про недопущення будівництва будь-якого знаку на Верецькому перевалі. 16 червня 1996 р. Українська Народна Рада Закарпаття звернулась до Президента України Л.Д. Кучми, голови Верховної Ради О. Мороза, Прем'єр-міністра П. Лазаренка, де рішуче засудила таке будівництво [5, с. 14]. Та керівники Товариства угорської культури Закарпаття, Демократичної спілки угорців України та Форуму демократичних організацій угорців Закарпаття одностайно висловилися за спорудження пам'ятного знаку саме на Верецькому перевалі [4, с. 75].

Не покидала надії на реалізацію цього проекту й угорська сторона. На VIII засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (10-11 грудня 1998 р.) було рекомендовано «повернутися до розгляду питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі». УНРЗ і на цей раз відповіла рішучим протестом, надіславши на адресу Закарпатської облдержадміністрації «Заяву Української Народної Ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської історичної агресії на Закарпатті» [5, с. 17].

Задум, відновити пам'ятний знак на Верецькому перевалі, викликав негативну реакцію і місцевого населення, особливо серед численних верств української інтелігенції, оскільки поблизу місця, де колись стояв пам'ятник, в березні 1939 р. відбувалися масові розстріли карпатських січовиків. Гостро відреагувала на відзначення 1100-річчя Угорської держави значна частина політичних сил на теренах західного регіону України, зокрема у Львівській та Івано-Франківській областях [15, с. 2]. З огляду на неоднозначність ситуації, 15 липня 1996 р.

Глава Адміністрації Президента України направив листа за № 2-6/534 на адресу Закарпатської обласної держадміністрації, в якому просив “опрацювати питання про спорудження на цьому перевалі пам'ятного знаку українсько-угорської дружби, який встановлюється з нагоди 5-ї річниці незалежності України та 1100-ліття переходу угорського народу через перевал на свою нову батьківщину”. Та компромісу знову не було досягнуто. Зважаючи на це, а також на пропозицію Закарпатської ОДА, 1 серпня 1996 р. в Кабінеті Міністрів України відбулася міжвідомча нарада за участю представників Закарпатської і Львівської обласних держадміністрацій, Міністерства закордонних справ, Міннаціміграції та інших зацікавлених міністерств і відомств, на якій було визнано неможливим спорудження пам'ятного знаку і проведення заходів на Верецькому перевалі з нагоди 1100-річчя приходу угорського народу в басейн рік Тиси і Дунаю [14, с. 3-4].

9 серпня 1996 р. Товариство угорської культури Закарпаття, Закарпатська реформатська церква звернулись до Воловецької райдержадміністрації із заявами про проведення 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі мітингу і богослужіння. Про проведення своїх заходів цього ж дня, на цьому ж місці і в той же час заявили крайова організація НРУ, братство «Карпатська Січ», організація КУНу. Але в результаті вжитих адміністративних заходів та рішення Воловецького районного суду на подання Воловецької райдержадміністрації мітинг і богослужіння 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі не відбулися. Ця практика була застосована повторно у вересні та в листопаді 1996 р. [3, с. 71].

Розпорядженням голови Закарпатської ОДА від 8 серпня 1996 р. Ужгородській, Берегівській районним держ

адміністраціям, управлінням культури, у справах національностей, міграції та конфесій доручено було до 1 вересня 1996 р. внести на розгляд обласної держадміністрації пропозиції щодо встановлення на українсько-угорському кордоні пам'ятного знаку українсько-угорської дружби і добросусідства [14, с. 4]. З цього приводу, Міністр сільського господарства та розвитку регіонів Угорщини Й. Тордяна в угорському парламенті в своїй промові зазначив, що «...Верецький перевал – це поразка всієї зовнішньої політики угорців» [26, с. 23392].

Позиція керівництва деяких громадських об'єднань області з приводу спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, яку було викладено у зверненні до Президента України Л.Д. Кучми від 21 листопада 1999 р. [7, с. 13], була врахована при обговоренні цього питання на IX засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 16-17 грудня 1999 р. в м. Будапешті. Враховуючи неоднозначну оцінку громадськості області, а також бажаючи уникнути погіршення добросусідських відносин між двома країнами, сторони домовилися продовжити вивчення питання на основі взаємних компромісів. Одночасно українська сторона висловила протипричино встановлення пам'ятного знаку у попередньому запропонованому вигляді [5, с. 143]. Зважаючи на цю обставину, а також те, що питання спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі набуло гострого політичного забарвлення, Закарпатська обласна державна адміністрація, опрацювавши її з керівниками обласних організацій і рухів, угорських національно-культурних товариств, в листі до Адміністрації Президента від 7 лютого 2000 р. запропонувала встановити мораторій на спорудження пам'ятного знаку до того

часу, поки не буде вироблена, спільно з угорською стороною, вивірена концепція про історичні події, пов'язані з проходженням угорських племен через Карпати, а також масовими стратами карпатських січовиків у районі Верецького перевалу в 1939 р. та інтернування частини угорського населення краю восени 1944 р. [6, с. 53; 18, с. 4].

На XI засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яке проходило 20-21 грудня 2001 р. у м. Будапешті, сторони зобов'язалися сприяти вирішенню питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі [3, с. 10; 15, с. 3]. Однак, після тривалих переговорів і дискусій, 30 квітня 2002 р. на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу XII засідання українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, з тексту нового протоколу було вилучено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі [19, с. 2]. Таким чином, починаючи з 2003 р. до 2007 рр. дана проблема не була об'єктом українсько-угорського міждержавного аналізу, хоча сама ідея спорудження пам'ятного знаку продовжувала жити, і надалі підтримувалася угорською громадськістю Закарпаття. У 2007 р. події розвивалися дуже стрімко, зокрема 17 липня у м. Будапешті відбулося чергове XIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яка, розглянувши і оцінивши сучасну ситуацію угорської національної меншини в Україні та української меншини в Угорщині, у блоці пріоритетних рекомендацій (пункт 8) запропонувала українській стороні: «...сприяти прискоренню завершення роботи над проектом пам'ятного знаку віднайдення угорцями батьківщини для встановлення на Верецькому перевалі» [20, с. 4]. У

зв'язку з цим, 11 січня 2008 р. голова Закарпатської облдержадміністрації О. Гаваші підписав розпорядження «Про погодження встановлення пам'ятника та пам'ятного знаку на Верецькому перевалі» в честь переходу угорськими племенами Карпат в урочищі Бескид біля с. Верб'яж Воловецького району. [8, с. 59]. У пункті 6 зауважено, що дана подія покращить політичні відносини між Україною й Угорщиною та посилить транскордонне співробітництво регіону. Розпорядження погоджувалося з Товариством угорської культури Закарпаття. Зокрема зазначалося, що фінансування робіт по встановленню пам'ятного знаку проводитиме ТУКЗ [8, с. 63]. Відповідно, Управління культури Закарпатської облдержадміністрації зобов'язувалося профінансувати видатки, пов'язані із організацією роботи комісії Міністерства і туризму України зі встановлення пам'ятного знаку [9, с. 56] та з виготовлення проектно-кошторисної документації [10, с. 80; 11, с. 87].

Відкриття пам'ятника на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини було заплановано на 14 березня 2008 р. Передбачалося, що на урочистій події відкриття будуть присутні Президент України В. Ющенко та Президент Угорщини Л. Шойом. Однак ні відкриття, ні зустрічі двох Президентів у згаданий час на Верецькому перевалі не відбулося із-за протесту української громадськості Закарпатської та Львівської областей, а також демонстрації, що відбулася під стінами Закарпатської облдержадміністрації 12 березня 2008 р. [24]. Зауважимо, що на початку березня 2008 р. громадськість краю опублікувала «Заяву громадських, культурних і політичних організацій та представників творчої інтелігенції Закарпаття», де засудила рішення про спорудження пам'ятника, а 11 березня 2008 р. Львів-

ська обласна рада прийняла звернення до Закарпатської облради щодо незаконних відновлень чужоземної символіки [30].

У результаті тривалих двосторонніх перемовин, пам'ятний знак на Верецькому перевалі було встановлено 21 липня 2008 р. [27, с. 91]. Участь у відкритті пам'ятника взяли надзвичайний і повноважний посол України в Угорщині Д. Ткач, надзвичайний і повноважний посол Угорщини в Україні А. Баршонь, депутат угорського парламенту А. Товт і представники угорських національно-культурних товариств краю. У вступному слові А. Баршонь наголосив на тому, що встановленням цього пам'ятника українська сторона вкотре засвідчила позицію толерантного ставлення до потреб національних меншин, що проживають у країні [29]. Символізує пам'ятник всю історію угорців від найдавніших часів до сьогодні, а не тільки факт їхнього приходу в Карпатський басейн. Автором проекту є мукачівський скульптор П. Матл [28].

Підсумовуючи, відзначимо, що таких «розбіжностей» у міждержавних взаєминах, як питання Верецького перевалу, не повинно бути, особливо якщо мова йде про сусідні країни. Обидві сторони (Україна та Угорщина) повинні зважено підходити до вирішення подібних питань, щоб не образити національну гідність як українців, так й угорців. Потрібно зауважити, що Україна першою з країн СНД взяла на себе міжнародне зобов'язання поважати права національних меншин, показавши, що захист цих прав належить до основних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави. Форма ж українсько-угорського співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншин була взята як приклад і наслідується багатьма урядами країн Центральної та Східної Європи.

Література

- 1. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Т. II. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 05 квітня 1996 – 31 травня 1996 р. – 114 арк. / Vidomchyy arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m. Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. T. II. Lystuvannya z ministerstvamy i vidomstvamy Ukrainy pro rozvytok vidpovidnykh haluzey. 05 kvitnya 1996 – 31 travnya 1996 r. – 114 ark.; **2. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з райдержадміністраціями, обласними організаціями з питань культури, засобів масової інформації, видавництва і поліграфії. 17 січня – 30 жовтня 1996 р. – 81 арк. / Vidomchyy arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m. Uzhhorod. – Op. – 23. Kantselyariya. – Spr. Lystuvannya z rayderzhadministratsiyamy, oblasnymy orhanizatsiyamy z pytan' kul'tury, zasobiv masovoyi informatsiyi, vydavnytstva i polihrafiyi. 17 sichnya – 30 zhovtnya 1996 r. – 81 ark.; **3. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Т. IV. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 16 липня – 12 вересня 1997 р. – 157 арк. / Vidomchyy arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m. Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. T. IV. Informatsiyi pro vykonnannya postanov ta rozporyadzhen' Kabinetu Ministriv Ukrainy. 16 lypnya – 12 veresnya 1997 r. – 157 ark.; **4. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Т. VI. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 16 жовтня 1997 р. – 20 жовтня 1998 р. – 139 арк. / Vidomchyy arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m. Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. T. VI. Lystuvan-

nya z ministerstvamy i vidomstvamy Ukrayiny pro rozvytok vidpovidnykh haluzey. 16 zhovtnya 1997 r. – 20 zhovtnya 1998 r. – 139 ark.; **5. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. №58. Листування з профспілками, громадськими організаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня – 28 грудня 1999 р. – 149 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m.Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. №58. Lystuvannya z profspilkamy, hromads'kymu orhanizatsiyamy ta politychnymu ob"yednannuyamy. 04 sichnya – 28 hrudnya 1999 r. – 149 ark.; **6. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. №13. Т. IV. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 12 травня – 30 червня 2000 р. – 165 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m.Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. №13. Т. IV. Lystuvannya z Kabinetom Ministriv Ukrayiny z pytan' ekonomichnoho i sotsial'noho rozvytku oblasti. 12 travnya – 30 chervnya 2000 r. – 165 ark.; **7. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м. Ужгород. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. №7. Т. I. Листування з Адміністрацією Президента, Верховною Радою, міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку області. 14 січня – 28 квітня 2000 р. – 120 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. – F. 195. Zakarpat-s'ka oblasna derzhavna administratsiya. m.Uzhhorod. – Op. 23. Kantselyariya. – Spr. №7. Т. I. Lystuvannya z Administratsiyeyu Prezidenta, Verkhovnoyu Radoyu, ministerstvamy i vidomstvamy Ukrayiny z pytan' ekonomichnoho i sotsial'noho rozvytku oblasti. 14 sichnya – 28 kvitnya 2000 r. – 120 ark.; **8. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. – Спр. 7. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 9 січня 2008 р. – 22 січня 2008 р. – 251 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. m. Uzhhorod. – Spr. 7. Rozporyadzhennya ho-

lovy oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. 9 sichnya 2008 r. – 22 sichnya 2008 r. – 251 ark.; **9. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. – Спр. 47. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 29 січня 2008 р. – 9 лютого 2008 р. – 267 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. m. Uzhhorod. – Spr. 47. Rozporyadzhennya holovy oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. 29 sichnya 2008 r. – 9 lyutoho 2008 r. – 267 ark.; **10. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. – Спр. 365. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 30 червня 2008 р. – 23 червня 2008 р. – 259 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. m. Uzhhorod. – Spr. 365. Rozporyadzhennya holovy oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. 30 chervnya 2008 r. – 23 chervnya 2008 r. – 259 ark.; **11. Відомчий** архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. – Спр. 366. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 30 червня 2008 р. – 23 червня 2008 р. – 259 ark. / Vidomchuyu arkhiv Zakarpat-s'koyi ODA. m. Uzhhorod. – Spr. 366. Rozporyadzhennya holovy oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. 30 chervnya 2008 r. – 23 chervnya 2008 r. – 259 ark.; **12. Кобаль Й.** Монумент на Верецькому перевалі: сторінки історії / Й. Кобаль // Срібна земля - Фест. – 2008. – 5 березня. – С. 14 / Kobal' Y. Monument na Verets'komu perevali: storinky istoriyi / Y. Kobal' // Sribna zemlya. – Fest. – 2008. – 5 bereznya. – S. 14; **13. Поточний** архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 1995 р. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Protokoly zasidan' ukrayins'ko-uhors'koyi zmishanoyi Komisiyi z pytan' zabezpechennya prav natsional'nykh menshyn. 1995 r.; **14. Поточний** архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 1996 р. – Спр. Верецький перевал / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. 1996 r. – Spr. Verets'kyu pereval; **15. Поточ-**

ний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Верецький перевал. 1999 р. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Verets'kyu pereval. 1999 r.; **16. Поточний** архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Верецький перевал. 2000 р. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Verets'kyu pereval. 2000 r.; **17. Поточний** архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Верецький перевал. 2002 р. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Verets'kyu pereval. 2002 r.; **18. Поточний** архів управління у справах національностей і міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 2001 р. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey i mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Protokoly zasidan' ukrayins'ko-uhors'koyi zmishanoyi Komisiyi z pytan' zabezpechennya prav natsional'nykh menshyn. 2001 r.; **19. Поточний** архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. (Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18-19 червня 2002 р., м. Ужгород). 2003. – 5 арк. / Potochnyyu arkhiv upravlinnya u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Zakarpat-s'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – Spr. Protokoly zasidan' ukrayins'ko-uhors'koyi zmishanoyi Komisiyi z pytan' zabezpechennya prav natsional'nykh menshyn. (Shchodo XII zasidannya zmishanoyi ukrayins'ko-uhors'koyi komisiyi z pytan' zabezpechennya prav natsional'nykh

menshyn (18-19 chervnya 2002 r., m. Uzhhorod). 2003. – 5 ark.; **20. Протокол** XIII засідання українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. (17 липня 2007 р., м. Будапешт). 2003. – 7 арк. / Protokol XIII zasidannya ukrayins'ko-uhors'koyi zmishanoyi Komisiyi z pytan' zabezpechennya prav natsional'nykh menshyn. (17 lypnya 2007 r., m. Budapesht). 2003. – 7 ark.; **21. Прохненко І.А.** «Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живущая ту словъни...»: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати / І.А. Прохненко // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 3-35 / Prokhnenko I.A. «Ustremyshasya cheresъ hory velykyu y pochasha voevaty na zhyvushchaya tu slovhny...»: do pytannya pro pivnichnyy shlyakh pereselennya uhriv za Karpaty / I.A. Prokhnenko // Visnyk Instytutu arkheolohiyi. – L'viv, 2013. – Vyp. 8. – S. 3-35; **22. Botlik J.** Kérdéses a verecke emlékmű sorsa / J. Botlik // Magyar Nemzet. – 1998. – június 7. – P. 4; **23. Kovács S.** Verecke – a honfoglalás kapuja. Kárpátalja középső térségének kalauza / S Kovács. – Budapest, 2015. – 286 p.; **24. Sólyom** halaszt verecke miat – az ukrán nacionalisták nem akarnak Turul emlékművet Munkácson // Népszabadság. – 2008. – március 11; **25. Támadják** a honfoglalási jelképeket // Magyar Nemzet. – 1998. – június 7. – P. 4; **26. 1994-1998.** Országgyűlési jegyzőkönyv. Nyári rendkívüli ülészak. 1996. június 17 – július 3. 190-197. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 1996. szeptember 3-ai rendkívüli ülés. 197 szám. P. 23392; **27. Túri L.** A verecke emlékmű «mitológiájának» kialakulása és újraértelmezése mélyinterjúk tükrében. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léhelyzetekben / Szerkesztő Szoták Szilvia. Balassi intézet Márton Áron Szakkollégium. – Budapest, 2013. – P. 88-101; **28.** <http://zakarpatya.net.ua/News/19545-MONUMENT-NA-VERETSKOMU-PEREVALI-shcho-ne-snyvsia-navit-Mikloshu-Horti>; **29.** <http://vuzlib.com/content/view/1903/52/>; **30.** <http://h.ua/story/91859/>

Скиба И.И. Монумент на Верецком перевале сквозь призму украинско-венгерских отношений (1996-2008 гг.)

В статье автор попыталась показать то, какую роль в украинско-венгерских отношениях в 1996-2008 гг. сыграл вопрос сооружения памятного знака на Верецком перевале в честь 1100-летия прихода венгерских племен в бассейн рек Тисы и Дуная. Кроме того, автор обозначила данную проблему в исторической ретроспективе, исходя из большой значимости Верецкого перевала («Русских ворот») в истории украинского и венгерского народов. На основе архивных материалов доказывается, что «культурный вопрос» приобрел «политическое содержание» в 1996-2008 гг., в связи с чем возникла определенная напряженность в отношениях Украины и Венгрии. Однако обе стороны на межгосударственном уровне договорились искать компромиссные решения относительно исторических событий такого значения, чтоб не обидеть национальное достоинство как украинцев, так и венгров.

Анализируя проблему сооружения памятника на Верецком перевале, предлагаем выделить два главных этапа: 1) конец XIX в. (1881-1896 гг.) – установление памятного знака в честь 1000-летия существования Венгерского государства; 2) 1996-2008 гг. – строительство монумента по случаю 1100-летия прихода венгров в бассейн рек Тисы и Дуная.

Ключевые слова: Украина, Венгрия, Закарпатская область, Верецкий перевал, памятный знак, венгерское национальное меньшинство.

Skyba I. Monument on the Veretskyi Pass through the prism of Ukrainian-Hungarian relations (1996-2008)

The author of the article has tried to demonstrate what role in the Ukrainian-Hungarian relations in 1996-2008 is played by the issue of constructing a memorable sign on the Veretskyi Pass in tribute to the 1100-anniversary of arrival of the Hungarian tribes to the basin of the rivers Tisza and Danube. In addition, the author outlines this problem in a historical retrospective, proceeding from great significance of the Veretskyi Pass («The Russ gate») in the history of the Ukrainian and Hungarian states. On the basis of archival materials it is proved that «cultural issue» got its “political content” in 1996-2008, in light of this, certain tension arose in the relations of Ukraine and Hungary. However, both countries agreed to look for compromise solutions in relation to such historical events at the international level, in order not to offend the national dignity of the Ukrainians and the Hungarians.

Analysing the problem of the construction of a memorable sign on the Veretskyi Pass, we suggest laying special emphasis on two main stages: 1) the end of the 19th century (1881-1896) – erecting of a monument in honor of the 1000-anniversary of the Hungarian state; 2) 1996-2008 - construction of a monument on the occasion of the 1100- anniversary of arrival of the Hungarian tribes to the basin of the rivers Tisza and Danube.

Key words: Ukraine, Hungary, Zakarpattia region, Veretskyi Pass, memorable sign, Hungarian ethnic minority.

*Стаття надійшла до редколегії
10.03.2017 р.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930: 929.6 (477) Україна

А. В. Рудюк

СИМВОЛІКА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ТА МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті досліджується символіка населених пунктів та територіальних утворень. Проаналізовано комплекс історіографічних праць, які подають ретроспективний погляд на розуміння розвитку сучасної територіальної та муніципальної геральдики. Метою роботи є спроба впорядкування значного історіографічного матеріалу та визначення перспектив для подальших геральдичних досліджень. Акцентується увага на застосуванні різнопланових методик, зокрема залученні розробок суміжних дисциплін гуманітарного циклу. Сучасна українська міська та територіальна геральдика виглядає як певний комплекс світоглядних впливів та нашарувань, що ввібрали в себе сюжети та символи різних історичних епох, географічних регіонів та культур. Визначено, що територія України лежить в порубіжній зоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, що вплинуло на розвиток геральдики. В перипетії складних культурних впливів українці зуміли виробити свої неповторні образи наповненими глибоким змістом.

Ключові слова: герб, геральдика, символ, світогляд, знак, зображення.

Тематика сучасних геральдичних студій в Україні є досить широкою: від дослідження конкретного історичного знаку на гербі до аналізу цілих символічних груп та систем. За для впорядкування значного масиву фактологічного та історіографічного матеріалу

доцільно звернутися до систематизації, яку пропонує геральдична наука.

В історичній літературі склалася доволі стала система поділу фігур, що наносяться на герб. Відповідно до загальноприйнятої схеми, фігури поділяються на геральдичні та негеральдичні. Геральдичні в свою чергу мають поділ на основні та другорядні (або почесні та прості), вони мають доволі сталий вигляд та правила зображення.

Негеральдичні фігури також поділяються на кілька окремих груп за умовними ознаками: природні, штучні та фантастичні [12, с. 38]. Умовний поділ спричинений тим, що деякі зображення можуть мати певні риси різних груп. Подібний розподіл є не завжди прийнятним, особливо якщо це стосується розгалуженої системи геральдичних знаків поселень та територій. Негеральдичні фігури є більш інформативними порівняно з геральдичними, адже останні в своїй більшості мають форму простих чи складних геометричних фігур. Що стосується негеральдичних зображень, вони є більш довільними при нанесенні та трактуванні, а від так мають і глибший символічний та зображальний зміст.

Аналізуючи символи сучасних зображень на муніципальних та територіальних гербах, пропонуємо дещо роз-

ширити загальноприйнятий поділ негеральдичних фігур, а саме включити в систему поділу та упорядкування знаки, які притаманні саме таким видам гербових зображень:

- Природні фігури:
 - зображення тварин (фауна);
 - зображення рослин (флора);
 - антропоморфні зображення (зображення людей (частин людських тіл): реальні, легендарні, символічні);
 - астральна символіка (сонце, зорі та ін.);
 - зображення інших природних об'єктів (гори, ріки та ін.);
- Штучні фігури:
 - споруди (оборонні, цивільні, культурі);
 - предмети побуту (народного, промислового);
 - зброя, клейноди та інші військової атрибути;
 - елементи орнаменталістики;
- Релігійна символіка:
 - патронажна символи (зображення святих-покровителів);
 - християнські символи: хрест, півмісяць;
- Шляхетська символіка;
- «Гласні» («прмовисті») герби;
- Зображення фантастичних істот;

Представлена схема не є усталеною, це лише спроба упорядкувати величезний масив різноманітних зображень, присутніх на гербах. Водночас схема є компромісною та умовною, тобто включає в себе різні підходи до поділу фігур. В історіографії зустрічаються думки стосовно поділу негеральдичних фігур, де за основу взято не саме зображення, а змістовне наповнення. Прикладом може слугувати цілий комплекс релігійної символіки, яка, на думку Є. Максименко включає в себе зображення хрестів, християнських святих, культових споруд чи їх частин [14, с. 166-170]. Українська геральдика включає в себе чимало сим-

волів, які могли втратити першопочаткове значення і набути нового, в цьому і може полягати проблема інтерпретації та віднесення зображень до тієї чи іншої групи.

З історіографічної точки зору кожна з представлених груп гербів вивчена нерівномірно. Дослідники частіше звертали увагу на яскраві символи, що мають глибинну структуру, історію, оповиті легендами.

Загальний комплекс природних зображень на гербах є одним із найдавніших. Природні фігури зручними для ідентифікації з-поміж інших зображень через їх різноманітність, форму та смислове наповнення. Часто появу відповідних символів пов'язують з давніми тотемічними уявленнями, які пізніше трансформувалися у символ-образ. Подібна трансформація розкриваються у дослідженнях українського бестіарію (звірослову, своєрідного жанру середньовічної літератури) О. Сліпущо. У роботі присвяченій національному українському характеру, суспільній моралі і духовності автор наводить наступну схему трансформації образу: архетип-міф-символ-емблема [24, с. 9]. Дослідження світоглядних образів в мисленні людини пов'язане з міждисциплінарним підходом, що вимагає літературознавчих, міфологічних, фольклористичних та геральдичних підступів [3, с. 50-58].

Причини поширення тваринних знаків в геральдиці можуть ховатися у певному мотиві перетворення, символічної метаморфози у світі природи і перенесення характерних рис з тваринного на людський світ, і навпаки. Як відзначає Я. Іщенко, зображення диких тварин відповідали притаманним їм природним якостям, тобто свідчили про силу, могутність, пильність, рішучість, а то й шляхетність. А от свійські тварини, образи яких потрапили до гербів, часто символізува-

ли готовність прислужитися людям, або ж відображали напрям господарських занять громади чи вказували на значну поширеність тварин у регіоні. Серед найбільш поширених зображень тварин можна зустріти лева, вовка, ведмедя, оленя, козла, бобра, білку, ховраха; серед птахів – орла, сокола, лебедя, журавля, голуба, галку, деякі види риб, плазунів та комах [11, с. 80-95]. На сьогодні більше 90 гербів міст уміщують зображення тваринного світу, що підтверджує певну зацікавленість в цих образах у творців емблем.

Зображення тварин можна зустріти не тільки на територіальних та міських гербах, чимала їх кількість на офіційних символах держав. Науково-популярна праця біолога за фахом К.Г. Наріжного [16] розкриває зміст емблем багатьох держав, які обрали для себе символіку світу природи.

Рослинна символіка на гербах має схоже походження із тваринною, її витоки сягають початку використання самих міських гербів. Звичним мотивом зображення рослинної символіки є відображення традиційних землеробських та ремісничих занять та промислів, що були поширені в практиці городян. Наприклад, практика зображень винограду (лози, грона, листя) прийшла із країн Середземномор'я, Чорномор'я та Близького Сходу. Проте, говорячи про витоки емблем із зображенням флори, не варто вказувати лише на копіювання закордонних традицій. Поява гербів у Європі та східнослов'янських землях звичайно мають загальні закономірності, та все ж особливий відбиток на їх знакові системі справили певні відмінності, зумовлені специфікою та своєрідністю історичного розвитку земель [10, с. 384-397].

При створенні гербів використовують різні рослини: як цілісно, так і їх частини (листя, плоди, квіти). Деревя

зображуються із яскравими ознаками свого виду. Деревя можуть бути зображені повністю, тобто від коренів до верхівки, і в таких випадках називаються «вирвані» (особливо частий і почесний вид зображення дерев в гербах), або частинами – стовбур повністю з листям і плодами, стовбур без листків, стовбур без гілок або частково зрубаний, гілки окремо, пеньки з корінням або без нього. Кожне з цих зображень має своє значення.

Листя дерев, зображене окремо, має велике значення в емблематиці, оскільки воно краще, ніж ціле дерево, може конкретно вказати на його видову приналежність, отже влучніше розкрити зміст емблеми [19, с. 140].

В територіальних та муніципальних гербах знайшли своє відображення дерева (береза, бук, вишня, сосна, дуб), виноград (листя, грона, лоза), горіхи, кукурудза, навіть екзотичні – пальма та маслина, або просто – зелена трава [10, с. 384-397].

Особливу роль у групі рослин, які також поділяються на умовні символи за біологічною ознакою, займають злакові. В основному це зображення пшениці, жита, ячменю, овес та рису. Одним з перших на подібні зображення та їх специфіку звернув увагу М. Стародубцев [25, с. 272-286]. Автор вперше у вітчизняній геральдиці здійснив спробу дослідити особливості передачі в гербах зображення злакових рослин, які досить часто можна зустріти на гербах поселень та регіонів, які спеціалізуються на сільському господарстві та вирощуванні подібних рослин.

Передача ідей в алегоричній формі спричинює появу на гербах чудернацьких знаків, деякі з яких мають легендарне походження, або історичний ґрунт. Серед найбільш поширених мотивів у зображенні людей на гербах можна виділити декілька: козак із самопалом (видозмінені форми герба

Війська Запорозького), вершник на коні (подібний до історичного гербу «Погоня»), зображення легендарних, або історичних осіб.

Символіка козака із самопалом має цілком зрозуміле походження, воно зустрічається переважно в тому регіоні України, де безпосередньо творилася козацька історія. Герб Війська Запорозького має самобутню історію створення та традицію нанесення. Дослідження згаданого знаку налічує десятки публікацій, серед них роботи П. Саса, О. Однороженка, І. Ситого, В. Гавриленка, та ін. Щоправда, деякі видання стосувалися тематики козацької сфрагістики, але це не зменшує інформативності згаданих публікацій. Появу ж емблеми козацької держави на міських та територіальних гербах можна пов'язати з необхідністю збереження звичаєвих традицій та славної історії регіону. Принагідно зазначимо, що символ козака із самопалом зустрічається на всіх рівнях територіальної та муніципальної геральдики: герби областей (Дніпропетровська та Запорізька області), герби міст (герб м. Черкаси), сільська геральдика (герб с. Роїща, Чернігівської області).

На думку О. Однороженка, символ козака із мушкетом, що пізніше трансформувався у державний герб Війська Запорозького має більш давнє і глибше походження. Автор наводить той факт, що до утворення Козацької держави в ролі земельного герба центрально-українських (наддніпрянських) земель постійно виступає образ воїна. Спочатку це був ангел зі списом або мечем, згодом – вершник із списом. Образ козака лише продовжує традицію попередньої доби [17, с. 67]. Також дослідник наводить ще один факт, який також необхідно взяти до уваги при аналізі символіки державного герба Війська Запорозького. На гербі козак повернений в лівий бік, що про-

тирчить геральдичним правилам, за яким всі живі істоти мають бути повернуті праворуч. Виключенням з цього правила є лише зображення святих, яких могли подавати оберненими вліво. Виходячи з цього О. Однороженко робить висновок, що образ козака в тогочасній Україні міг, до певної міри, сприйматися як священний, оскільки уособлював священну функцію козацтва, покликаною обороняти власну країну. З огляду на це, паралелі з попередніми наддніпрянськими гербами (ангелом, вершником, св. Юрієм) стають ще більш ймовірними [17, с. 67].

Традиційний литовський герб «Погоня» зустрічається і в українській геральдиці. Поява цього знаку на міських гербах пов'язана з родовою геральдикой. Зокрема, використання «Погоні литовської» – родового герба Гедиміновичів – у гербі смт. Любар (районний центр Житомирської обл.), яке названо на честь князя Любарта, останнього правителя об'єднаного Галицько-Волинського князівства [4, с. 111]. Подібний знак можна зустріти на гербі м. Ізяслав (Хмельницької області), де вершник зображений на фоні відкритих воріт замку із трьома вежами [6, с. 42-43]. Варто приділити увагу вивченню використання та поширення руського (зображення св. Юрія на коні) і литовського варіанту герба «Погоня». Так, «Погонею руською» користувалися князі Коріатовичі, які були литовського походження, а «Погонею литовською» (в різних варіаціях) могли користуватися князі руського походження [20, с. 57-64].

Українська міська геральдика знає й інші приклади зображення людей на гербах. Причини їх появи можуть бути різні: від оборонного значення у формі зображеного ратника (герб м. Канева, Черкаської обл.) до мирної хліборобської праці (герб м. Шпола, Чер-

каської обл.), або легендарного походження (герб м. Сміла, Черкаської обл.) [2, с. 114-119].

Серед найбільш впізнаваних геральдичних знаків козацької доби, які дійшли до наших днів на міських гербах є зображення людського серця, але не в значенні частини тіла, а як символу любові, причому переважно християнської, мужності, що була характерна для геральдики козацької доби [18, с. 88].

Сприйняття зоряного неба та небесних світил у свідомості людей від давнини пов'язане з ореолом певної незвіданості та містичності. Так, небесні світила у поєднанні з іншими геральдичними знаками можуть носити відмінні символічні забарвлення, зокрема у поєднанні з хрестом місяць і зорі можуть означати перемогу православного світу на мусульманським, що здавна вели боротьбу на території України.

Зображення небесних світил на гербах відповідає європейській традиції герботворення та загальноприйнятим нормам і правилам геральдики, але тлумачення того чи іншого знаку на українському ґрунті дещо відрізняється, часто небесні світила релігійне та міжнаціональне забарвлення. Популярність названих зображень також зумовлена поширеністю відповідних сюжетів в народній творчості. Небесні тіла в символіці індо-європейських народів виступали універсальними символами світла, вічності, оновлення, безсмертя та перемоги світла над темрявою, силами добра над силами зла [17, с. 133].

Одним із найбільш відомих геральдичних знаків астрального типу можна вважати подільське сонце. Зображення знаку має чимало антропологічних рис, але в основі лежить солярний знак. Значення цього символу та його походження до кінця не ви-

вчені, хоча автори роблять спроби вивести його походження від первинних релігійних вірувань, що певною мірою підтверджується археологічними матеріалами. Перша писемна згадка про Сонце, як територіальний символ Подільської землі, припадає на початок XV ст., що зазначено зокрема у хроніці Яна Длугоша [26, с. 424-440]. Дослідник історії та геральдики Поділля Ю. Савчук наводить свої роздуми стосовно історичного знаку: так фактологічний матеріал дає змогу прослідкувати зміну зображення емблеми протягом кількох століть. Сталими, на його думку, виявилися кількість променів (шістнадцять) та їх зображення хвилястими та прямими лініями, розміщення сонця в центрі щита (таке положення в геральдиці визначається як полуденне й символізує досконалість, розквіт) [22].

Природні об'єкти часто зустрічаються на геральдичних зображеннях з огляду на можливість передачі особливостей поселення чи регіону за допомогою нанесення своєрідних природних особливостей місцевості. На противагу природним фігурам на гербах зустрічається значна кількість штучних фігур (умовна назва для об'єктів, що з'явилися в результаті праці людини по перетворенню природи). Вони зустрічаються на гербах поряд із іншими зображеннями і мають велику кількість варіантів.

До однієї з найяскравіших груп штучних зображень можна віднести зображення споруд у різних формах та з різним призначенням (оборонні, цивільні, культові). Традиція зображень подібних елементів на гербах має західноєвропейське коріння, проте набуло значного поширення на українських теренах. Споруди оборонного значення знайшли своє висвітлення у статті А. Гречила та І. Сварника [5, с. 42-46], де автори приходять до думки, що

зображення міських укріплень – один із найпоширеніших мотивів міських гербів, характерних для усіх етапів їхнього існування. Передовсім вони символізують місто (давній «город») як надійно захищене велике поселення людей й уособлюють його самоврядування, незалежність і силу. Чимало обласних центрів обрали для свого герба зображення оборонних споруд, щоправда в поєднанні з іншими зображеннями, а саме Івано-Франківськ, Львів, Житомир, Рівне, Херсон, Тернопіль, Чернівці.

До деяких оборонних споруд пізнього середньовіччя належать і культові будівлі. І якщо церкви, костели та монастирі будували у вигляді фортець від часу запровадження християнства, то синагоги становлять окрему сторінку у вивченні фортифікаційних систем, зокрема міст-фортець XVI-XVII ст.

Тематика зображень оборонних і культових споруд знаходить висвітлення у роботах Я. Іщенко [7, с. 162-169; 9, с. 131-146]. Культові споруди виступають як символи центрів духовної культури, міцності віри громад різних віросповідань. Найпоширенішими серед них є православні християнські храми, що, зокрема, ставали осередками розвитку шкільництва, освіти, писемності, літочислення, мистецтва, зокрема іконопису. Авторка пов'язує появу зображень храмів на гербах та печатках міст із прагненням міських громад засвідчити свою релігійну приналежність, а також повагу і шанобливе ставлення до патронів, в ім'я яких було зведено дані споруди. До наших днів історичні герби донесли відомості про існування у містах церкви (деякі храми продовжили свою історію і до наших днів) й навіть каплиці, зведених на честь шанованих святих і патронів міст.

Якщо споруди відносяться до монументальних творів людства і їх безпо-

середнє існування можна довести за допомогою історичних, краєзнавчих та археологічних досліджень, то із зображеннями предметів народного побуту на гербах ситуація набагато складніша. У своїй статті Я. Іщенко [8, с. 152-162] пов'язує появу на гербах предметів народного побуту із намаганням мешканців поселень відобразити сільськогосподарські та промислові заняття, які спричинили до виникнення міста, або сприяли його зміцненню та розвитку.

Предмети народного побуту можна віднести до «мирного» життя та праці, які втілені в гербах. Українська історія знає чимало звитяжних сторінок, які відображені у символах. Як зазначає Н. Бабкова [1, с. 134-141] герб – це не лише офіційно затверджена й історично обумовлена візитівка конкретної території, але й національний знак, що відображає історичні, культурні, релігійні чи світоглядні традиції народу. Для українців звитяжною сторінкою історії являється козацька доба, яка залишила своє відображення і на міських та територіальних символах.

За твердженням О. Однороженка, козацька земельна геральдика і сфрагістика, за деякими винятками, мала доволі однорідну ідейну спрямованість. Такий щільний внутрішній зв'язок в змісті козацького герботворення, при відсутності зовнішніх регулюючих і систематизуючих процес герботворення чинників, виразно говорить про наявність певної інтегруючої ідеї, яка мала панувати в широких верствах суспільства, щоб забезпечувати подібну одноцільність. Сам характер символіки, яка була присутня на гербах свідчить про її міліарну спрямованість, а разом з тим і про повне домінування військового аспекту в суспільно-політичному житті козацької держави та світогляді українського народу [17, с. 129].

Серед найбільш вживаних козацьких символів найчастіше зустрічається козацька зброя та клейноди. Подібними знаками автори геральдичних проектів намагалися увіковічнити славне минули місцевості у національно-визвольній боротьбі та у воєнній історії. За підрахунками автора, найбільша кількість зображень атрибутів козацької влади характерна для Київської, Полтавської, Вінницької, Чернігівської областей, значно менше – для Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Черкаської, Сумської, Кіровоградської та Рівненської.

На думку В. Панченка, козацький варіант зображення зброї дещо відрізнявся від загальноприйнятої європейської традиції, де положення зброї мало своє символічне значення (зброя вістрям догори – символ готовності до бою, зброя вістрям убік – символ перемир'я, зброя вістрям донизу – символ покори). Однак на міську геральдику Гетьманщини ця традиція не поширювалась, оскільки зображення зброї на міських печатках цього ряду має різноманітні положення, не зумовлені конкретним символічним значенням [18, с. 95].

Елементи національної орнаменталістики мають переважно допоміжний характер і покликані підкреслити традиції та звичаї мешканців. Зображення орнаменту може бути присутнім на одязі головних фігур щита, як, приклад, на гербі м. Сміла, де зображена дівчина (у зеленому полі) у срібному вбранні з орнаментом внизу, золоту косою і червоною пов'язкою на голові. Вона ламає над головою чорну стрілу. У базі – срібна стіна городища з чорними швами [2, с. 114-119]. Також орнамент може використовуватись як позащитовий елемент, як на гербі м. Богуслава, де щит оздоблений золотим картушем, який вінчає срібна кам'яна корона з трьома зубцями. В

картуш в нижній частині вміщений білий рушник з червоним декоративно-тканним богуславським орнаментом, що є символом традиційних народних промислів міста.

Геральдика, як відображення певних культурних елементів, поступово переймає практику зображень небесних покровителів, що є прямим віддзеркаленням світогляду людей. Спочатку патронажні символи можна було зустріти на особистих гербах, пізніше на родових. Міська геральдика тільки частково перейняла практику використання гербів із зображенням святих-покровителів з родової та особистої геральдики. Поширеною була практика обрання патрона безпосередньо мешканцями міст.

Герби з патронажними символами досить поширені в міській геральдиці Західної і Східної Європи. Це можна пояснити тим фактом, що патронажні символи в однаковій мірі використовувалися в католицькій та православній вірі. Що стосується вітчизняних теренів, то слід відмітити те, що на гербах українських населених пунктів зустрічаються і православні, і католицькі святи; це пов'язано з історією кожного населеного пункту окремо. В європейській традиції склалася практика зображення святого та його символу: св. Георгій (Юрій) тримає християнського списа; св. Миколай – книгу (Біблію) тощо [27, с. 31].

Герби столиць Східної Європи носять зображення святих покровителів: Київ має герб із зображенням Архангела Михаїла, Мінськ – із зображенням Богородиці, Москва – із зображенням св. Юрія. Цікаво, що і герб Вільнюса має зображення св. Христофора. Столиці України, Білорусі та Росії мають герби із зображенням православних святих, а Литви – католицького

Серед найбільш популярних гербових фігур в українській геральдиці мож-

на виділити зображення хреста у всіх його варіаціях. У відповідності до традиційних засад геральдики хрест витлумачується як усталений символ християнської віри, а також мужності, хоробрості, сили духу в обороні цієї віри.

На міських та територіальних гербах, що мають козацьке коріння, хрест зачасто зустрічається у комбінації із півмісяцем, який переважно обернений рогами догори. Походження та етимологія цього знаку до кінця не з'ясовані, але вони мають давню історію та, можливо, дохристиянські витoki [15]. На цьому наголошує упорядник видання «Хрест із півмісяцем – вічні символи» В. С. Мойсеєнко. В його роботі прослідковано історію символів із дохристиянських часів в різних культурах, особливу увагу приділено народам і державам, які мали зв'язок із Україною.

Родова та земельна геральдика в часи Середньовіччя була тісно переплетена і мала чимало спільних рис. Оскільки герби виступали майновими знаками та спадковості – вони могли бути поширені на поселення, які перебували у власності шляхтича. Практика трансформації гербів власників міст, чи територій у міські та територіальні герби відповідно, була досить поширеною. Подібні знаки часто важко віднести до однієї із запропонованих вище груп, адже вони мають своєрідне походження. Подібна ситуація була поширена у західних і північних областях, які перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Прикладом може слугувати геральдика Тернопільщини, де переважали власницькі герби. Серед найбільш поширених родових гербів, які перейшли в розряд міських можна назвати «пиляву», «леліву», «корибут» тощо. Іноді вони виступали у сполученні з традиційними символами міста (фортецею, вежею), образами свя-

тих покровителів, або ж гербами давнішніх власників. Автори видання «Міська геральдика Тернопільщини» О. Клименко і Б. Хаврівський доходять висновку, що у ранньогеральдичний період переважна більшість міст Галичини і Волині перебували у приватній власності, тому їхніми гербами найчастіше ставали герби їх засновників. При наданні тому чи іншому місту права самоврядування герб міг змінитися [13, с. 88]. За твердженням І. Сварника причин для зміни гербу було декілька: втрата привілеїв і документації магістрату; знищення міської печатки від старості, чи внаслідок військових дій; зміна статусу населеного пункту; зміна власника; політичні мотиви [23, с. 11-12].

Особливу групу гербових зображень становлять гласні герби, які через своє зображення передають назву самого населеного пункту. До таких гербів можна віднести герби Стародуба (нині Брянська обл., Російська Федерація), Сосниця (Чернігівська обл.), Березна (Чернігівська обл.), Буск (Львівська обл.), Вовчанськ (Харківська обл.), Лебедин (Сумська обл.) тощо [21, с. 47-48]. Зображення на згаданих гербах передають назву міста, але передають їх за допомогою зображень, які відносяться до інших груп (таких як рослини, або тваринні зображення). Тому бажання закріпити назву міста в його гербі можна вважати своєрідною особливістю згаданих зображень. В історіографії подібні знаки трактуються як такі, що практично не потребують пояснення, вони говорять самі за себе. З цим можна погодитись, адже подібні символи безпосередньо відображають особливість населеного пункту, його історію, або місце розташування.

Ще однією своєрідною групою міських гербів можна вважати такі, на яких зображені фантастичні істоти.

Вони являють собою не існуючих у реальному житті тварин, які живуть тільки в людській уяві – у казках, легендах, переказах [12, с. 44]. Подібних гербів в Україні не багато, щоправда зображення, що містяться на гербі є досить своєрідними. Так на гербі м. Керч зображений у червоному полі золотий грифон, під ним – золотий ключ вушком вправо. Грифон трактується як знак колишньої столиці Боспорських царів Пантикапеї, а ключ символізує вхід із Чорного моря в Азовське [4, с. 86]. Центральною фігурою гербу Автономної республіки Крим (АРК) також являється срібний грифон у червоному полі який тримає у правій лапі розкрити срібну мушлю з блакитною перлиною. Щит увінчує сонце, що сходить, обабіч – дві білі колони, з'єднані синьо-біло-червоною стрічкою з гаслом: «Процвітання в єдності» (російською мовою – «Процветание в единстве»). Символ грифона взятий з гербів міст Севастополь і Керч, перлина символізує унікальні природні особливості Криму. На прапорі червона смуга означає минуле, біла – сучасне, а синя – майбутнє Криму.

Сучасна українська міська та територіальна геральдика виглядає як певний комплекс світоглядних впливів та нашарувань, що ввібрали в себе сюжети та символи різних історичних епох, географічних регіонів та культур. Територія нашої держави лежить в порубіжній зоні між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, що вплинуло на розвиток всього історичного процесу в тому числі і геральдики. Але в перипетії складних культурних впливів українці зуміли виробити свої неповторні образи, якими ми можемо пишатися як неповторними та наповненими глибоким змістом. Ретроспективний погляд на дослідження української геральдики дає змогу зробити висновок про неповну про те, що існує

певна прогалина у розумінні важливості самого феномену геральдики, і її місця і ролі в історичному процесі та сприйнятті на різних історичних етапах. Зрозуміло, що трактування символів у різні історичні періоди буде відрізнятися, але в цьому і полягає проблема та предмет подальших геральдичних досліджень.

Література

1. Бабкова Н. Атрибути козацької влади в міській геральдиці України / Н. Бабкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 15. – С. 134-141 / Babkova N. Atrybuty kozats'koi vlady v mis'kij heral'dytsi Ukrainy. / N. Babkova // Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi: Kharkivs'kyu natsional'nyu universytet imeni V.N. Karazina. – 2012. – Vyp. 15. – S. 134-141; **2. Бушин М.І.** Національна символіка незалежної України / М.І. Бушин, Ю.М. Вовкотруб, І.Ю. Мащенко // Наук. пр. НаУКМА. (Миколаїв. філ.). – 2001. – № 10. – С. 114-119 / Bushyn M.I. Natsional'na symbolika nezaleznoyi Ukrainy / M.I. Bushyn, Yu.M. Vovkotrub, I.Yu. Mashchenko // Nauk. pr. NaUKMA. (Mykolayiv. fil.). – 2001. – № 10. – S. 114-119; **3. Гайдук С.Є.** Поняття bestiarію та його рецепція в українському літературознавстві / С.Є. Гайдук // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Лінгвістичні науки. – 2012. – № 15. – С. 50-58 / Hayduk S.Ye. Ponyattya bestiariyu ta yoho retseptsiya v ukrayins'komu literaturознавстві / S.Ye. Hayduk // Naukovyy visnyk Pivdennoukrayins'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. K.D. Ushyns'koho. Lnhvistychni nauky. – 2012. – № 15. – S. 50-58; **4. Гречило А.** Герби і прапори міст і сіл України / А. Гречило. – Львів: Друкарські куншти, 2004. – Ч. 1. – С. 86 / Hrechlyo A. Herby i prapory mist i sil Ukrayiny / A. Hrechlyo. – L'viv: Drukars'ki kunshty, 2004. – Ch. 1. – S. 86; **5. Гречило А.** Оборонні споруди у міській геральдиці / А. Гречило // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 42-46 / Hrechlyo A. Oboronni sporudy u mis'kiy heral'dytsi / A. Hrechlyo // Pam'yat-

ку Ukrayiny. – 1990. – № 2. – С. 42-46; **6. Львівський В.** З історії герба Заславля-Ізяслава / В. Львівський // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 року). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 42-43 / П'яніс'куу V. Z istoriyi herba Zaslavya-Izyaslava / V. P'yyns'kyu // Chetverta naukova heraldychnakonferentsiya (L'viv, 10-12 lystopada 1994 roku). Zb. tez povidomlen' ta dopovidey. – L'viv, 1994. – S. 42-43; **7. Іщенко Я.** Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Число 10. – Част. 1. – С. 162-169 / Ishchenko Ya. Zobrazhennya kul'tovyykh sporud v istorychnykh herbakh mist Ukrayiny: analiz zobrazhen' ta yikh symvolika / Ya. Ishchenko // Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teoriyi ta metodyky: U 2-kh chast. – K.: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 2003. – Chyslo 10. – Chast. 1. – S. 162-169; **8. Іщенко Я.** Зображення в міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект / Я. Іщенко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2001. – № 5. – С. 152-162 / Ishchenko Ya. Zobrazhennya v mis'kykh herbakh Ukrayiny predmetiv pobutu: rehional'nyu aspekt / Ya. Ishchenko // Istoryko-geohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. – 2001. – № 5. – S. 152-162; **9. Іщенко Я.** Оборонні споруди в геральдичній спадщині міст України / Я. Іщенко // Український історичний збірник. Зб. наук. праць молодих вчених. – Вип. 5. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 131-146 / Ishchenko Ya. Oboronni sporudy v heraldychniy spadshchyni mist Ukrayiny / Ya. Ishchenko // Ukrayins'kyu istorychnyy zbirnyk. Zb. nauk. prats' molodykh vchenykh. – Vyp. 5. – K.: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 2003. – S. 131-146; **10. Іщенко Я.** Рослинний світ в міській геральдиці України / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Інститут історії України, 1998. – № 2. – С. 384-397 / Ishchenko Ya. Roslynnyy svit v mis'kiy heraldytsi Ukrayiny / Ya. Ishchenko // Spetsial'ni istorychni dystsypliny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 1998. – № 2. – S. 384-397; **11. Іщенко Я.** Тваринний світ в гераль-

дичній спадщині міст України / Я. Іщенко // Історико-географічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України, 1998. – № 4. – С. 80-95 / Ishchenko Ya. Tvarynnyy svit v heraldychniy spadshchyni mist Ukrayiny / Ya. Ishchenko // Istoryko-geohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 1998. – № 4. – S. 80-95; **12. Калмакан І.К.** Основи геральдики: навч. посібник для студ. гуманітарних фак. вищ. навч. закладів / І.К. Калмакан, М.В. Ємельянов; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Історичний факультет. – Одеса: [б. в.], 1996. – С. 38. / Kalmakan I.K. Osnovy heraldyky: navch. posibnyk dlya stud. humanitarnykh fak. vyshch. navch. zakladiv / I.K. Kalmakan, M.V. Yemel'yanov; Odes'kyu derzh. un-t im. I.I. Mechnykova. Istorychnyy fakul'tet. – Odesa: [b. v.], 1996. – S. 38; **13. Клименко О.** Міська геральдика Тернопільщини / О. Клименко, Б. Хаврівський. – Тернопіль: «Воля», 2003. – С. 88 / Klymenko O. Mis'ka heraldyka Ternopil'shchyny / O. Klymenko, B. Khavrivs'kyu. – Ternopil': «Volya», 2003. – S. 88; **14. Максименко Є.В.** Релігійна символіка в муніципальних гербах Донбасу / Є.В. Максименко // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012, Суми) / Під ред. Н.М. Зленко. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2012. – С. 166-170 / Maksymenko Ye.V. Relihiyna symvolika v munitsypal'nykh herbakh Donbasu / Ye.V. Maksymenko // Materialy I Vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu: «Istoryko-filosofs'ki chytannya molodykh uchenykh» (12 kvitnya 2012, Sumy) / Pid red. N.M. Zlenko. – Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A.S. Makarenka, 2012. – S. 166-170; **15. Мойсеєнко В.С.** Хрест із півмісяцем – вічні символи: ілюстрована історія символів України / В.С. Мойсеєнко. – К.: Оранта : Майстерня книги, 2006. – 128 с.: іл. / Moysyenko V.S. Khrest iz pivmisyatsem – vichni symvoly: ilyustrovana istoriya symvoliv Ukrayiny / V.S. Moysyenko. – K.: Oranta: Maysternya knyhu, 2006. – 128 s.: il.; **16. Наріжний К.Г.** Живий світ геральдики: тварини і рослини в державній символіці / К.Г. Наріжний. – К.: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 1997. – 184 с. / Narizh-

- нуу К.Н. Zhyvyy svit heral'dyky: tvaryny i roslyny v derzhavniy symvolitsi / К.Н. Narizhnyy. – К.: Ukrayins'ka entsyklopediya imeni M.P. Bazhana, 1997. – 184 s.; **17. Однороженко О.А.** Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: дис... к.і.н: 07.00.06 / О.А. Однороженко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – С. 129 / Odnorozhenko O.A. Derzhavna i zemel'na heral'dyka i sfrahistyka Viys'ka Zaporiz'kocho: dys... k.i.n: 07.00.06 / O.A. Odnorozhenko; Kharkivs'kyu natsional'nyu un-t im. V.N. Karazina. – Kh., 2003. – S. 129; **18. Панченко В.О.** Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини: дис. к.і.н: 07.00.06 / В.О. Панченко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – С. 95 / Panchenko V.O. Mis'ka ta mistechkova heral'dyka Livoberezhnoyi Ukrayiny doby Het'manshchyny: dys. k.i.n: 07.00.06 / V.O. Panchenko; Kyivivs'kyu un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 1999. – S. 95; **19. Похлебкин В.В.** Словарь международной символики и эмблематики / В.В. Похлебкин. – 3-е изд. – М.: Междунар. Отношения, 2001. – С. 140 / Pokhlebkyn V.V. Slovar' mezhdunarodnoy symvolyky u yemblematyky / V.V. Pokhlebkyn. – 3-e yzd. – M.: Mezhdunar. Otnoshenyuya, 2001. – S. 140; **20. Рудюк А.В.** Патронажні символи в міській геральдиці України / А.В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка: Історичні науки / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. – Вип. 8 (297). – С. 57-64 / Rudyuk A.V. Patronazhni symvoly v mis'kiy heral'dytsi Ukrayiny / A.V. Rudyuk // Visnyk Luhans'kocho natsional'noho universytetu imeni T. Shevchenka: Istorychni nauky / Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka, 2015. – Vyp. 8 (297). – S. 57-64; **21. Румянцева В.** Загадки гласних символів / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – № 7. – С. 47-48 / Rummyantseva V. Zahadky hlasnykh symboliv / V. Rummyantseva // Nauka i suspil'stvo. – 1988. – № 7. – S. 47-48; **22. Савчук Ю.К.** Міська геральдика Поділля / Ю.К. Савчук. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. – 143 с. / Savchuk Yu.K. Mis'ka heral'dyka Podillya / Yu.K. Savchuk. – Vinnytsya: Kontynent-PRYM, 1995. – 143 s.; **23. Сварник І.** Зміна символіки міських печаток Галичини / І. Сварник // Третя наукова геральдична конференція: збірник тез, доповідей та повідомлень. – Львів, 1995. – С. 11-12 / Svarnyk I. Zmina symvolyky mis'kykh pechatok Halychyny / I. Svarnyk // Tretya naukova heral'dychna konferentsiya: zbirnyk tez, dopovidey ta povidomlen'. – L'viv, 1995. – S. 11-12; **24. Сліпушко О.** Давньоукраїнський бестиарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах / О. Сліпушко. – К.: Дніпро, 2001. – С. 9 / Slipushko O. Davn'oukrayins'kyu bestiariy (zvirosllov): Natsional'nyu kharakter, suspil'na moral' i dukhovnist' davnikh ukraiyntsiy u tvarynnykh arkhetypakh, mifakh, symvolakh, emblemakh / O. Slipushko. – K.: Dnipro, 2001. – S. 9; **25. Стародубцев Н.** Геральдика и злаковые растения / Н. Стародубцев // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2005. – № 12. – С. 272-286 / Starodubtsev N. Heral'dyka u zlakovyie rastenyuya / N. Starodubtsev // Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teoriyi ta metodyky. – 2005. – № 12. – S. 272-286; **26. Трубочанінов С.В.** Територіальна і міська геральдика Поділля: історія та сучасний стан / С. В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі: том. 18. зб. наук. пр. / Кам'янець-Подільський нац. унів. ім. І. Огієнка. – Кам.-Под.: Оіюм. – 2011. – С. 424-440 / Trubchaninov S.V. Terytorial'na i mis'ka heral'dyka Podillya: istoriya ta suchasnyy stan / S.V. Trubchaninov // Osvita, nauka i kul'tura na Podilli: tom. 18. zb. nauk. pr. / Kamyanets'-Podil's'kyu nats. univ. im. I. Ohiyenka. – Kam.-Pod.: Oiyum. – 2011. – S. 424-440; **27. Філіппов О.** Під плащем Святого Мартіна (Історія герба міста Мукачєво, 1376-1943 рр.) / О. Філіппов. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2012. – С. 31 / Fillippov O. Pid plashchem Svyatoho Martina (Istoriya herba mista Mukachevo, 1376-1943 rr.) / O. Filippov. – Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2012. – S. 31.

Рудюк А.В. Символика территориальной и муниципальной геральдики: историография.

В статье исследуется символика населенных пунктов и территориальных образований. Проанализирован комплекс историографических трудов, подано ретро-

спективный взгляд на понимание развития современной территориальной и муниципальной геральдики. Целью работы является попытка упорядочения значительного историографического материала и определения перспектив для дальнейших геральдических исследований. Акцентируется внимание на применении разноплановых методик, в частности привлечении разработок смежных дисциплин гуманитарного цикла. Современная украинская городская и территориальная геральдика выглядит как некий комплекс мировоззренческих воздействий и наслоений, впитавшие в себя сюжеты и символы различных исторических эпох, географических регионов и культур. Определено, что территория Украины лежит в порубежной зоне между Востоком и Западом, Севером и Югом, что повлияло на развитие геральдики. В перипетии сложных культурных влияний украинцы сумели выработать свои неповторимые образы наполненными глубоким смыслом.

Ключевые слова: герб, геральдика, символ, мировоззрение, знак, изображение.

Rudiuk A. Symbol softerritorial and municipal heraldry: historiography.

The article examines the symbolis mofsettle ment sand territorial entities. A nalysis of complex historiographical works, which serves a retrospective look at the modernunder standing ofter ritorialand municipal heraldry. The aimi stotry to organize major historiographical material and determine the prospects for further heraldic studies. At tention is focused on the use of diverse techniques, in partacula rattraction of development srelated disciplines humanities. Modern Ukrainian territorial and municipal heraldry is like a set of ideological influences and layers that absorbed the stories and characters of different eras, geographic regions and cultures. Determined that the territory of Ukraine is in the borderland area between East and West, North and South, which influenced the development of heraldry. In the complex vicisitudes of Ukrainian cultural influences were able to develop their own unique images filled with deep meaning.

Keywords: coatofarms, heraldry, symbol, vision, character, image.

Стаття надійшла до редколегії
01.04.2017 р.

**ПОБУТ І КУЛЬТУРА ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.
В МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛАХ**

У статті проаналізовано мемуарні джерела українського, російського та західноєвропейського походження, в яких міститься низка відомостей про особливості побуту та розвитку культури Гетьманщини XVIII ст. Дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, соціального підходу та причинності. Воно спирається на описовий, аналітико-синтетичний та історико-генетичний методи. Результат дослідження полягає у висвітленні особливостей побутового становища населення Гетьманщини XVIII ст., розвитку тогочасної культури українців через призму поглядів авторів українських, російських та західноєвропейських мемуарних джерел. Результати даного дослідження можуть стати в нагоді у процесі створення праць з історії побуту українського народу та його культури в XVIII ст., викладання спецкурсів із даної теми. Практичне значення даного дослідження полягає в тому, що його результати надають можливість усвідомити реальну картину побуту українців та розвитку їх культури на теренах Гетьманщини впродовж XVIII ст. із урахуванням національності, ідеологічних аспектів і станового походження авторів мемуарних джерел. Цінність дослідження полягає в систематизації та залученні до нього мемуарних джерел, низка з яких раніше не вивчалася в контексті дослідження даної проблеми.

Ключові слова: мемуарні джерела, культура, побут, Гетьманщина.

Культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, створених людством. Знаючи особливості культури та побуту окремого народу, можна більше дізнатися про його ідеали, ставлення до людей, традицій. Інколи, завдяки цим знанням, вдається спрогнозувати ті або інші вчинки окремих

постатей, їхні устремління тощо. Що для одних є споконвічною традицією, способом життя, то для інших часто є незрозумілим і дивним. XVIII ст. – період політичної конфронтації між українцями та представниками російського царату, які здійснювали наступ на автономні права Гетьманщини. Враховуючи таке геополітичне становище, дуже часто правдиві відомості щодо реального розвитку української культури, особливостей побуту та, зрештою, менталітету українців, подавалися фрагментарно та з перекручуваннями. У даному контексті політичний аспект значно впливав на висвітлення культури цілого народу. Залежно від національності, станового походження, ідеології, що панувала в державах, у яких мешкали автори мемуарів, відрізняється й концепція висвітлення даної проблеми. У наш час джерела мемуарного походження є доволі актуалізованими. Тому доречним є детальне дослідження мемуарних джерел українського, російського та західноєвропейського походження, їх детальний аналіз, співставлення та представлення картини побуту українців та розвитку їхньої культури загалом.

Особливості розвитку побуту та культури на теренах Гетьманщини XVIII ст. доволі широко висвітлені в узагальнюючих працях, монографічних дослідженнях, дисертаційних дослідженнях і статтях. Серед досягнень істориків XIX – початку XX ст. слід відзначити розширення джерельної бази й активне осмислення та узагальнення ключових моментів вітчизняної історії, зокрема XVIII ст. Помітне місце посідають праці Д. М. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича, які звернули увагу на розвиток культури та по-

буту різних верств населення за часів правління українських гетьманів XVIII ст. та в періоди безгетьманя на українських теренах [3; 15]. Натомість, О. Я. Єфименко зосередилася на особливостях розвитку освітньої сфери [11, с. 152]. М. С. Грушевський занотував відомості про численні заборони в культурному житті українців за часів правління російського царя Петра I, жорстоку політику російських керманчів у періоди безгетьманя на українських теренах [9, с. 391, 396]. Він акцентував увагу на значенні Києво-Могилянської академії в розвитку культури XVIII ст. [9, с. 394]. Загалом, історики XIX – початку XX ст. показали розвиток культури та побуту українського населення через призму тогочасних політичних реалій та їхнього впливу на пересічних людей.

У рамках української радянської історіографії було написано праці, в яких автори доволі дотично до інших тем висвітлювали особливості розвитку побуту та культурного життя на теренах Гетьманщини XVIII ст. Зокрема, на стрімкий розвиток архітектури на теренах Лівобережної України звернули увагу С. А. Таранушенко та М. П. Цапенко [22; 25]. Т. С. Кілессою були досліджені особливості формування архітектури м. Києва [13]. М. А. Литвиненко показала наслідки «возз'єднання» українських земель з Росією в контексті подальшого культурного розвитку Гетьманщини [14].

Авторами цікавих і доволі масштабних досліджень є історики діаспори. Великою заслугою В. Ю. Січинського є систематизація мемуарних джерел іноземних подорожніх, через призму яких було висвітлено доволі багато аспектів побутового характеру українців XVIII ст., особливостей менталітету наших пращурів і розвитку української культури загалом [20]. О. М. Вінтоняк охарактеризував церковну архітектуру м. Києва в 1770-х рр. за описом академіка Й. А. Гюльденштедта [12,

с. 153-161]. Він також висвітлив особливості розвитку культури та побуту населення Гетьманщини XVIII ст., систематизувавши низку мемуарних джерел іноземних подорожніх [8].

За часів незалежності України питання, пов'язані з побутом українців і розвитком їхньої культури на теренах Гетьманщини XVIII ст. були доволі детально висвітлені. Зокрема, П. О. Бочан і П. П. Брицький систематизували низку мемуарних джерел іноземного походження й показали окремі аспекти проблеми через призму різних поглядів [6]. С. Г. Самойленко звернув пильну увагу на розвиток культурного життя м. Ніжина в добу Гетьманщини [19]. У колективній монографії «Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура» помітне місце посідає висвітлення М. Яременком освітянських стратегій козацької еліти XVIII ст. [23, с. 386-426].

Попри достатньо вагомий масив мемуарних джерел у сучасній історичній науці помітно присутня фрагментарність у висвітленні даної проблеми. На жаль, не знайшов відображення системний аналіз мемуарних джерел і висвітлення на його основі особливостей розвитку побутового становища та культури на теренах Гетьманщини XVIII ст., що виступає на користь обраної для дослідження проблеми. Тому метою статті є аналіз мемуарних джерел українського, російського та західноєвропейського походження в контексті особливостей культурного розвитку та побуту населення на теренах Гетьманщини XVIII ст. Для цього необхідно проаналізувати мемуарні джерела, представлені автобіографіями, щоденниками та подорожніми записками.

Найбільш вагомі відомості про побут і культуру на теренах Гетьманщини XVIII ст. зафіксовані в мемуарних джерелах українського походження. Зокрема, в «Щоденнику» П. Апостола та в двох частинах «Дневных записок малороссійскаго подскарбія генераль-

наго Якова Марковича» [2; 16]. Серед висвітлених питань – релігійне. Зокрема, Я. Маркович звертає увагу на зміни, що відбулися в 1722 р. серед верхівки духовенства після смерті гетьмана І. Скоропадського: «Архієпископъ, а не митрополитъ, въ Кіевъ устроєнъ Варлаамъ Ванатовичъ, прежде бувшій архимандритъ Тихвинскаго монастыря» [16, с. 8]. Містяться також відомості про один із наказів, який було віддано вйту Сварковському. Він полягав у тому, щоб той спостерігав, аби в святкові дні всі ходили до церкви [16, с. 47].

П. Апостол занотував доволі короткі відомості про розвиток тогочасного театру, пригадуючи про комедію, акторами якої були чернігівські учні [2, с. 110]. Найдетальнішу увагу він приділяв до особливостей побутових ситуацій правового характеру, які були непоодинокими серед мешканців Гетьманщини. П. Апостол розв'язав спір «Марьи Хведорихи» з її племінником щодо частини лісу, яку вона отримала в спадок від своєї матері. У неї не було свідків, окрім одного чоботаря. Виявилося, що не мати, а її брат поступився їй частиною лісу. П. Апостол стосовно даної ситуації прийняв таке рішення: за тіткою дітей Юска було закріплено володіння «кусомъ» лісу, яким поступилися для неї її племінники. Водночас, їй було заборонено захоплювати спадок племінників [2, с. 111]. Тогочасні норми правового регулювання були доволі цікавими. Власне, той, хто мав право викупу родового маєтку, окрім сплати за викуп відчужуваного майна, не був зобов'язаний відшкодувати витрати, до яких міг увійти покупець. Однак, той, хто продавав землю без відома своїх рідних якому-небудь «чужеродцу», був зобов'язаний сплатити йому витрати. П. Апостол звернув увагу на те, що жінки не мали права обіймати посади в судовому виробництві [2, с. 113]. Остання теза, на нашу думку, є прикладом гендерної дискримінації щодо них на теренах

Гетьманщини в ті часи. У Я. Марковича також містяться відомості про випадки злочинів та особливості покарань за них. Зокрема, у записах, які припадають на 1740 р., повідомляється про страту трьох крадіїв та розбійників. Один із них знущався над людьми та їв людське м'ясо. За це йому було відрізано пальці рук і ніг, ніс та вуха. А після цього, його живого було «... на паль посажено», другого – четвертували, а третього було спалено [16, с. 128].

Серед мемуарних джерел українського походження міститься низка записів, пов'язаних із тогочасною медичною справою. Я. Маркович пише про особливості операції по видаленню поліпів, яку зробив йому лікар, що прийшов до нього в будинок. Він віддав лікареві 40 крб. [16, с. 138-139]. Зазначимо, що в порівнянні з тогочасними цінами, скажімо, на борошно та крупи, це були великі гроші. Міститься коротка інформація про хвороби, які були розповсюджені на теренах Гетьманщини. Також дізнаємося про жінку, яка померла від «чахотки». До речі, спочатку вона була дружиною слуги П. Апостола, а потім – маляра Дмитрія, який пофарбував екіпаж П. Апостола [2, с. 111].

Я. Маркович наводить не просто короткі відомості, а рецепти лікування домашньої худоби. Він пише про те, як у нього був «овечій мастеръ», який розповів йому про ліки для домашньої худоби, коли вона захворіє, а з її очей та ніздрів потече гній [16, с. 48]. Звертає увагу також на лікування домашньої птиці [16, с. 48].

Помітне місце посідає описання життя тогочасної еліти. Зокрема, довідуємося, що П. Апостол часто читає. Здебільшого – літературу античних авторів [2, с. 117]. Він також зупинився на висвітленні високих цін на книжки. Тогочасний український істеблшмент читав здебільшого іноземну літературу. Син українського гетьмана Д. Апостола міг дозволити собі купити книги за 10 крб. Це яскраво прослід-

ковується через записи, занотовані П. Апостолом в 1725 р. під час перебування в Петербурзі [2, с. 126]. Модною тогочасною грою був більярд. Звичайно, таку гру могли дозволити собі не пересічні люди, а заможні представники соціальної драбини Гетьманщини XVIII ст. Здебільшого, грали на гроші й програвали немалі суми для тих часів: «...Былъ у духовника; оттуда отпра-вился съ М-г Mathieu, съ которымъ пошелъ играть на бильярдѣ; проигралъ 25 к.» [2, с. 133]. Не менш популярним було й полювання, а вживання алкогольних напоїв – звичною справою [2, с. 109]. Я. Маркович пише: «У князя кушали и подпили знатно» [16, с. 28]. Або: «Румянцовъ, бригадиръ и проч. Были у ясновельможной и, выпивши чарокъ по 10 водки, пошли на обѣдъ до Кашелева...» [16, с. 31]. Не дивлячись на присутність у житті багатих людей азартних ігор, вони були віруючими людьми й ходили до церков [2, с. 110, 126].

Для тодішньої еліти в доступі були такі напої та харчі, які прості селяни не могли собі дозволити в ті часи. У П. Апостола є запис про купівлю кави за 60 к. [2, с. 124]. Дізнаємося й про перукарські послуги, до яких зверталися українські можновладці й про ціни на ці послуги [2, с. 126]. Я. Маркович зосереджує увагу на особливостях свого відпочинку вдома. Автор пише про княжого співочого, який грав на клавцимбалі (фортепіано) [16, с. 45]. Таким чином, ми довідуємося про один із музичних інструментів, який у той час використовувався для гарного часу проведення заможної людини. Про високоосвіченість автора цих записів свідчить те, що він самостійно писав та перекладав вірші [16, с. 109-110].

Великий контраст здійснюють відомості про просте селянство. Дуже часто воно опинялося в надто складному становищі. Я. Маркович пише про кілька випадків, які припадають на 1740 р. Зокрема, в одному з них він розповідає про чоловіка на прізвище

«Въжевскій», який викупив чоловіка на прізвище Гавриленко з тюрми за 10 крб. Цей чоловік мусив йому за здійснену послугу слугувати разом зі своєю дружиною та сином із наступними умовами: «...годъ въ своей одеждѣ всъ три, въ другой годъ въ панской одеждѣ всъ три, третій годъ сынъ только въ одеждѣ панской» [16, с. 120]. «Въжевскій» також викупив із тюрми й іншого чоловіка, який мусив слугувати йому за це 25 років, а у поруках за нього були його сестри [16, с. 120]. У часи нововведень Петра I щодо заборони носити бороди був відголосок також на теренах Гетьманщини. Порядок із культурним він мав й економічне підґрунтя. Зокрема, Я. Маркович зазначає: «... Разослали указы о присланіи вѣдомостей о селахъ ратушныхъ и о взятіи штрафа съ бородатыхъ промышленниковъ» [16, с. 29].

Наступна група мемуарних джерел має російське походження. Слід виокремити записи М. В. Данилова, які містять низку відомостей з проблеми, що ми досліджуємо [10]. Через призму висвітлення м. Глухова побіжно знаходимо цілий спектр цікавої інформації. Зокрема, про традиційні дії в святкові дні: «... также пальба бывала на площади из маленьких чугунных мортир, которые заряжали порохом и заколачивали вместо пыжа пенькового деревянными втулками, отчего происходила по всему городу громкая пальба» [10, с. 308]. М. В. Данилов також пише про своє здивування під час перебування в Глухові. Він згадує дзвін у соборній церкві й зазначає, що він відрізняється від їхнього, власне того, який є на російських теренах, зазначаючи, що «... звонили без перебора на оцепе, всеми колоколами вдруг...» [10, с. 308].

Наступне питання – особливості харчування на українських теренах. Відомостей небагато. Влучними є записи Д. І. Фонвізіна. Він пише про їжу, якою його пригощали під час перебування в Глухові. Автор переконливо акцентує

увагу на гарному харчуванні українців [24, с. 50]. Окрім того, з відомостей Д. І. Фонвізіна опосередковано дізнаємося не тільки про харчування, а й про національні меншини, які на той час жили в українських містах. Зокрема, на теренах Батурина також мешкали євреї, а в Ніжині та Козельці – греки [24, с. 50].

У мемуарних джерелах російського походження містяться записи й про побут українського населення, характерні риси його менталітету. П. Шаліков пише побілені хатини, красивих жінок із ласкавим та милим поглядом [20, с. 84]. А. Левшин відзначає наявність в українських селян розвиненого почуття власності. Саме з цим він пов'язує відсутність крадіжок. Українських жінок він характеризує як працьовитих, а чоловіків – ледачих [20, с. 85].

Не зважаючи на спроби уніфікації українського життя разом із російським з боку російського царату, все ж таки, зламати менталітет українців не вдалося. Яскравим свідченням цього є записи П. Шалікова, що припадають на 1803 р.: «... він зустрічав на балях і родини священників, а на балі в Полтаві захоплювався одною красунею попівною, яка прегарно танцювала» [20, с. 84]. У той же час, П. Шаліков ставить наступне запитання в даному контексті: «... бачили ви коли-небудь у Росії... попівну на балі «прыгающую контреданцы?»» [20, с. 84]. П. Сумароков пише: «Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут межа імперії? Чи не до іншої в'їздимо держави?» [20, с. 85]. Помітне місце посідають загальнолюдські якості українців. Записи Г. О. Скопіна є підтвердженням такої риси наших нашого народу як гостинність. Він трохи не дійшов до м. Прилуки й попросив заночувати в одних господаря та господині, які його добре нагодували та напоїли [21, с. 72].

У мемуарних джерелах російського походження доволі широко висвітлені особливості виховання та навчання

представників впливових родів, які мешкали на українських теренах. Зокрема, О. О. Башилов, який був у подальшому пажем при Катерині II, потім – камер-пажем та одним із найбільш довірених флігель-ад'ютантів імператора Павла I, народився в м. Глухові. Серед посад, які обіймав його батько – головний начальник колоній, віце-губернатор у Києві, обер-прокурор третього департаменту сенату. Про свою юність О. О. Башилов пише, що його вихователь походив із Лейпцигу, Божому Закону його навчав відомий проповідник Ленанда. Більше того, через лінощі та «шалости» його багато разів прив'язували до ломберного столу за ногу. У такому становищі малий мусив читати Біблію [4, с. 194]. Не зважаючи на суворість у вихованні представників тогочасних впливових родів, які мешкали на теренах України, майбутня кар'єра таких дітей була доволі райдужною. Згідно з записами, батько возив його до Санкт-Петербурга, де його в п'ятнадцятирічному віці було прийнято до корпусу пажів [4, с. 194]. Здобуття якісної освіти, а потім – успішна кар'єра на користь Російської імперії та її керманців – не випадковість серед представників власне російських та «малоросійських» впливових родів, а закономірність.

Помітне місце в мемуарних джерелах російського походження посідає описання м. Києва. У своєму щоденнику бургомістр Д. Олександрович детально описує широкомасштабну підготовку перед приїздом до Києва Великого Князя Павла Петровича разом із дружиною Марією Федорівною у жовтні 1781 р. Він акцентує увагу на створенні ілюмінації в місті, забороні випускати з господарств собак, свиней тощо [1, с. 96]. Опосередковано дізнаємося й деякі відомості, пов'язані з церковними спорудами м. Києва, адже релігія в житті українців відігравала одне з чільних місць [1, с. 98]. Знаходимо також інформацію про церковних ієрар-

хів, які в той час були доволі відомими й поза межами м. Києва [1, с. 97].

Не менш цікаві відомості про побут і культуру українців на теренах Гетьманщини XVIII ст. надають мемуарні джерела, авторами яких були іноземці з різних куточків Європи. Серед висвітлених питань – розвиток української культури напередодні та після включення українських земель до складу Російської імперії. Більшість із них дотримується схожої точки зору щодо цього. К. Ф. Е. Гаммард проводить паралель між політичним становищем України в другій половині XVIII ст. та особливостями культурного розвитку. Він звертає увагу на те, що «часті війни з турками й татарами унеможливили духовне піднесення країни» [8, с. 88]. Окрім того, О. Вінтоняк звертається до наступної цитати К. Ф. Е. Гаммарда, яка, на наш погляд, є яскравим свідченням певного рівня занепаду духовного розвитку на українських теренах в силу тогочасних політичних перепитій, у яких помітне місце відіграла Російська імперія зі своїми протиріччями з іншими державами на міжнародній арені. Зокрема, з Туреччиною: «Священники, які за княжих та козацьких часів були носіями духовної культури, тепер є мало освічені. Вони, крім самого обряду, досить мало знають про закони Божі та християнську мораль» [8, с. 88].

Іноземці також часто згадують про наявність на українських теренах церков, що є підтвердженням високої релігійності українського народу та неабиякого морального рівня [8, с. 89]. О. Вінтоняк звертає увагу на записки Й. А. Гюльденштедта щодо побачених ним церков: «... Карлівка над рікою Орчик (у середині укралення – церква та двір дворянина)... Коломак (одна). Між Коломаком і Полтавою є ряд сіл, у кожному з яких, як подає Гюльденштедт, теж була церква...» [8, с. 89].

Й. В. Меллер звертає увагу на київські будинки. Вони були майже всі з

номерами. У місті мешкали переважно купці та ремісники [17, с. 64-65]. Згідно з його записами за 1787 р., у Києві була Лютеранська церква. Її духовний пастир – Магістр Грааль. Його паства складалася з 90 осіб [17, с. 65]. У записках Й. В. Меллера м. Київ постає перед нами сакральною місцевістю, у печерах якої спочиває багато святих [17, с. 65-66].

Наступним важливим питанням, яке висвітлене в мемуарних джерелах іноземців, є рівень освіти нащадків впливових українських родів. Зокрема, це яскраво прослідковується через відомості про сина Д. Апостола, якій ніколи не був закордоном, але дуже добре володів латинською, французькою, італійською, німецькою, російською та польською мовами. Окрім того, представник української козацької старшини був обізнаний у фортечній інженерії [20, с. 56]. Натомість, описуючи освітній рівень російських керманців, бачимо доволі протилежну картину: «Про культурність і освіченість російських достойників і державних мужів пише, що «князь» Меншіков – «друга особа після царя – не вмів ні читати ні писати»... При царському дворі була одинока особа, що знала латинську мову – Мусін-Пушкін» [20, с. 58].

Подекуди, в науковій сфері виникали зіткнення. Про одне з них пише лікар М. А. Вейкарт. Він зазначає про лікаря «малороса», який на зібранні з приводу інституту виголосив промову, спрямовану на те, щоб з інституту, призначеного для німців, зробити «чисто-Русское учреждение»: «... мы будем в состоянии на будущее время обходиться без иностранцев... (которые, если не все, но наверно многие суть отменные невежды и возвышают себя болтливостью либо притязательностью)» [7, с. 257]. Власне, через подальші думки лікаря М. А. Вейкарта «червоною ниткою» проходять не тільки відомості щодо дискусійних питань у царині тогочасної науки, а й певний стереотип стосовно українців:

«Так уж обыкновенно бывает, что человек, выросший рабом у деспотов-воспитателей, в свою очередь делается деспотом, коль скоро ему придется повелевать... низшия души наиболее годны быть и рабами, и деспотами...» [7, с. 257]. У його твердженнях є й наступна констатація: «Собственно говоря, я не мог вполне винить Малоросса, который в предложенном проекте высказал нам столь горькия вещи; ибо действительно невероятно, какие прохвосты из иностранцев иной раз вышашаются в России, между тем как лучшие люди из своего народа должны оставаться назади...» [7, с. 257].

Мова – душа народу. Відомості про неї містяться в нотатках низки іноземців. У кожного з подорожніх помітне місце мають уривчасті дані, які, на наш погляд, ґрунтуються не на наукових дослідженнях, а на здогадках та спостереженнях. Й. А. Гюльденштедта схилявся до того, що українська мова є тільки діалектом, а не самодостатньою [8, с. 101]. Натомість, С. Г. Гмелін вважав, що «українська мова є щось середнє між польською та російською» [8, с. 102]. Одне з найбільш помітних місць посідає позиція Е. Д. Клерка: «... мова дзвінка і сповнена різноманітних відтінків звучання» [8, с. 102].

Наступним, не менш важливим питанням, яке якнайкраще висвітлено в іноземних мемуарних джерелах, є особливості побуту населення Гетьманщини. Зокрема, Б. фон Кампенгаузен звертає увагу на відмінності українців та росіян у даній сфері. Він повідомляє про чистоту українських хатин. У той же час, зазначає про лінивість, млявість, яка притаманна українському народу, його полюбляння напоїв. За його спостереженнями, вживання алкоголю є меншим, на відміну від росіян, а напої – кращими. Він пише про те, що українці працюють тільки стільки, скільки потребують для свого життя, акцентує увагу на пристрасті українців до співів і музики [8, с. 40]. До ре-

чі, Е. Д. Клерк також описував надзвичайну чистоту в хатах «малоросіян» й мимоволі йому задавалося, що він знаходиться в Голландії, а не на українських теренах. Автор повідомляє про вибілені стіни та стелю в українській хатині, надзвичайно вимиті столи й лави [8, с. 42]. Він звертає увагу на наявність в українських хатинах побіленого димаря. Саме через нього виходив дим. Натомість, у росіян в кухнях було доволі задимлено й темно. Він пише про наявність городів, розведення худоби, птиці [8, с. 42]. Ю. Юст також був одним із тогочасних іноземців, яким пощастило побувати на українських теренах. Він не тільки детально описав свою подорож, а й порівняв життя, побут і культуру України часів правління гетьмана І. Мазепа з особливостями життя Московщини. Іноземець наголошує на своєму перебуванні на російських теренах в якості представника союзної держави. Опис життя, побуту Московщини він подає не на користь російської сторони й констатує наступне: «... хоч під цю пору у своїй поведінці росіяне стараються наслідувати, як малпи, інші нації, хоч вони і вдягаються у французький одяг, хоч по зовнішньому вигляді вони трохи отесані, але всередині їх по старому сидить холоп» [20, с. 57]. Це, в свою чергу, є певною характеристикою внутрішнього позиціонування жителів Російської імперії. У нього також занотована одна цікава цитата щодо особливостей спілкування, які він помітив під час свого перебування на російських теренах: «Загалом, коли маєш діло з росіянами, треба говорити з ними гостро й по грубіянськи, тоді вони уступають; коли ж поводитися з ними ласкаво, то від них не можна нічого добитися» [20, с. 68]. Звичайно, ці відомості не є апіорі. Однак, проаналізувавши їх, ми можемо знати, як саме один із тогочасних представників-іноземців позиціонував особливості спілкування з ними. Адже, як відо-

мо, між українськими керманичами та представниками російського царату були також свої певні нюанси в політичному діалозі, особливо впродовж другої половини XVIII ст. – під час наступу Російської імперії на автономні права українського народу. Саме в цей час, побудувати діалог на користь української сторони практично було неможливо. Із записів Й. В. Меллера дізнаємося про побут мешканця м. Києва – аптекаря Бунге. У своєму будинку він мав багато портретів стародавніх мудреців, а в одного лікаря було захоплення – полювання [17, с. 65].

Помітне місце з-поміж усіх питань посідає висвітлення іноземцями загальнолюдських якостей українського народу. К. Хоєцький був поляком, шляхтичем із Кракова. Після взяття до полону російськими військами, його відправили до Сибіру. Він звернув увагу на гостинний український народ. К. Хоєцький усе це занотував у своїх «Записках», у яких містяться відомості за 1768-1776 рр.: «... переїзжаючи через Україну на заслання в Сибір, К. Хоєцький відмічає добре, людяне ставлення до них... українського населення...» [20, с. 69]. Він проводить паралель між росіянами та українцями й зазначає про кардинально інше ставлення росіян [20, с. 70]. Натомість, старшина Вейге описує одяг українських жінок і чоловіків: «... у жінок спідниця складається з тонкого волосяного сукна різноманітних кольорів, що прилягає досить тісно до тіла і віддає його форми. І чоловіки і жінки ходять у чоботах і люблять дуже горілку...» [20, с. 55].

Іноземці не оминули поза своєю увагою також систему виховання українського народу. К. Ф. Е. Гаммард пише про тверді моральні закони, які українці використовують під час виховання дітей. Більше того, він пророкує, що з українського народу вийдуть великі і славні люди [8, с. 106]. Доволі цікавими є відомості щодо спростування тогочасних стереотипів про ук-

раїнців із боку росіян. Вони належать англійському подорожнику Е. Д. Клерку, якого попереджали, щоб він остерігався козаків, що жили на околицях Дону та мешканців північних провінцій України. Він описує українців із протилежної сторони, що спростовує всі застереження щодо цього народу [8, с. 41]. До речі, цікавими та красномовними є відомості англійського мандрівника – Д. Маршалла. Описуючи свою подорож теренами України, він зазначає, що «почувався цілком безпечно, наче в найліпшому графстві в рідній Англії» [8, с. 105]. У ті часи в росіян склався доволі негативний стереотип щодо українців та особливостей їхнього життя та побуту. Однак, Е. Д. Клерк звертає увагу на ввічливість та гостинність місцевого населення під час своєї подорожі [8, с. 41-42]. Натомість, О. Вінтоняк звертає увагу на опис Лівобережної України та її населення невідомим мандрівником французького походження: «Україна, чи то Малоросія, яку перетинає ріка Дніпро, є найкращою провінцією держави й однією з найбільш корисних країн у Європі. Мешканці України почувуються вільними, і хоча вони комусь належать, та невільниками, як у Росії, не є... Козаками називається народ, що заселяє південний край Росії. Мова й релігія козаків така ж сама, як і в росіян, але їхня конституція побудована на мілітарній основі...» [8, с. 41]. Б. фон Кампенгаузен називає Україну раєм Росії, враховуючи гарний клімат, населення та її родючі землі [8, с. 40]. Д. Маршал, як зазначає О. Вінтоняк, також має доволі позитивну для нас констатацію щодо становища українців, порівняно з російським населенням: «... на тій території України, де земля належала селянам, були добрі господарства, процвітав добробут, кріпаччини там не знали. В інших же провінціях Росії такого доброту не було» [8, с. 68].

Таким чином, побут і культуру Гетьманщини XVIII ст. представлено в трьох

групах мемуарних джерел: українського походження, російського та західноєвропейського. Зокрема, серед українських мемуарних джерел у висвітленні даного питання помітне місце посідають «Щоденник» П. Апостола та «Дневныя записки малоросійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича».

П. Апостол та Я. Маркович звертають пильну увагу на низку питань щодо особливостей побуту та культури Гетьманщини XVIII ст. Більшість із них – представлена доволі фрагментарно. Зокрема, релігійне питання не висвітлено з позиції його місця в житті пересічної людини. Ті записи, що містяться в «Щоденнику», стосуються змін, які проходили серед верхівки духовенства. Натомість, ще менше відомостей знаходимо про розвиток тогочасної культури серед широких мас населення. П. Апостол згадує тільки про представлення комедії чернігівськими учнями.

П. Апостол та Я. Маркович були доволі великими землевласниками. Тож не є дивним, що в своїх записах вони приділяли пильну увагу висвітленню вирішення правових ситуацій побутового характеру, які виникали між селянами. Загалом, характерною рисою мемуарних джерел українського походження є те, що їх автори висвітлювали лише ті питання, з якими самі часто стикалися, або ж ті, які, враховуючи старшинське впливове походження, цікавили їх найбільше. До речі, яскравим прикладом цього є опис Я. Марковичем операції з видалення поліпів. Саме цю операцію робили йому самому. П. Апостол також висвітлював питання, з якими стикався безпосередньо він або його селяни. У даному контексті дізнаємося про тогочасне захворювання – «чахотку». Я. Маркович також зазначає про рецепти лікування домашньої худоби тощо.

Найбільший масив інформації у записах Я. Марковича та П. Апостола присвячено описанню їхнього власного

життя. Вони акцентують увагу на відвідуванні церков, купівлі коштовних книг, читанні та перекладах літератури, перебуванні на полюванні, купівлі дорогих напоїв, харчів, гри в популярні в ті часи азартні ігри тощо. На наш погляд, це не є дивним. Вони були представниками тогочасного істеблішменту. Ми дізнаємося про значний контраст між життям еліти та простого населення.

Мемуарні джерела російського походження також надають низку відомостей щодо побуту та культури Гетьманщини XVIII ст. Переважна більшість їхніх авторів є представники російського дворянства. Вони висвітлили цілий спектр питань. Зокрема, М. В. Данилов звертає увагу на традиційні дії українців у святкові дні, порівнює дзвони на теренах України та Росії. Конкретного цілісного висвітлення якогонебудь питання він не надає. Характерна риса – фрагментарність. Небагато відомостей про особливості харчування на українських теренах. Слід зазначити, що Д. І. Фонвізін констатує те, що їжа в нас – гарна. Натомість, побіжно дізнаємося й про їжу національних меншин та її якість. П. Шаліков звертає увагу на охайність в будинках українців, яку він бачив. А. Левшин пише про працьовитість жінок й помічає, що чоловіки є лінивими. П. Шаліков також звертає увагу на красу та певну автономність у діях українського жіноцтва, порівнюючи українок з росіянками. П. Сумароков підкреслює той факт, що звичаї, одяг, мова українців відрізняються від російських.

Росіяни, які перебували на Лівобережній Україні після ліквідації Гетьманщини, також звертали увагу на низку питань. І що цікаво – в їхніх записах «червоною ниткою» проходить ідея позитивного ставлення до українців. Зокрема, Г. О. Скопін наводить відомості, які висвітлюють таку рису українця як гостинність. Помітне місце в мемуарних джерелах посідає характеристика виховання та навчання

представників тогочасних впливових родів. Цікавими є відомості київського бургомистра Д. Олександровича. У них він приділяє велику увагу висвітленню церковних споруд м. Києва, підготовці до приїзду Великого Князя Павла Петровича разом із дружиною. Ми одразу дізнаємося про великі можливості щодо ошатного облаштування цього чудового міста.

У мемуарних джерелах іноземців також міститься низка записів щодо особливостей побуту та культури на теренах Гетьманщини XVIII ст. Серед них – записи К. Ф. Е. Гаммарда, Й. А. Гюльденштедта, Й. В. Меллера, Д. Маршалла, Ю. Юста, М. А. Вейкарта, С. Г. Гмеліна, Б. фон Кампенгаузена, Е. Д. Клерка та К. Хоєцького. К. Ф. Е. Гаммард звертає увагу на негативні наслідки зовнішньополітичних перепитій для розвитку культури Гетьманщини. Він також пише про падіння духовного рівня серед тогочасних священнослужителів. Й. А. Гюльденштедт занотував назви та короткі відомості розміщення церков на теренах Гетьманщини. Й. В. Меллер також згадує церкви м. Києва й пише про будинки та міські вулиці. Пишучи про наявність у Києві Лютеранської церкви, він актуалізує питання співіснування різних конфесій. Узагалі, у записах Й. В. Меллера м. Київ зі своїми церквами та картинами Софіївської церкви постає певним культурним П'ємонтом.

Іноземці звертали увагу на рівень освіти тогочасної еліти. На жаль, відомості про освіченість пересічного люду відсутні. Ф. Х. Вебер пише про П. Апостола, а Ю. Юст – про низький рівень освіти багатьох російських керманічів. Лікар М. А. Вейкарт доволі неприязно характеризує одного з «малоросійських» лікарів. На нашу думку, у його записах прослідковуються риси шовінізму з акцентуванням уваги на політичних перипетіях, у яких у той час опинилася Україна.

Висвітленим є питання мови. Зокрема, Й. А. Гюльденштедт ставляться

до української мови як до діалекту, а С. Г. Гмелін вважає, що вона знаходиться між російською та польською мовами. Однак, ми погоджуємося з точкою зору, яку відстоює Е. Д. Клерк щодо самодостатності української мови. Адже, й синтаксично, й семантично наші слова, словосполучення й речення дуже відрізняються від інших мов. Наш засіб спілкування має інше звучання.

«Червоною ниткою» через записи Б. фон Кампенгаузена, Е. Д. Клерка та Ю. Юста проходить ідея того, що українці є дуже охайною нацією. Про це свідчить низка наведених ними відомостей про вибілені хатини та відмінну чистоту в них. На прикладі записів Й. В. Меллера про київського аптекаря Бунге, ми довідуємося про побут типового містянина. Старшина Вейге звертає увагу на те, що й чоловіки, й жінки полюбляють горілку. Він також коротко описує одяг пересічних українців. К. Ф. Е. Гаммард не залишив поза увагою систему виховання дітей, яка ґрунтується на моральних цінностях. Також цікавими є відомості Е. Д. Клерка про розвінчання стереотипів щодо українського народу. Здебільшого, іноземним подорожникам їх нав'язували росіяни. Більше того, приїзд багатьох із них на українські терена був ініційований російськими урядовцями. Узагалі, іноземців цікавило все, що контрастувало з їхніми Батьківщинами.

Отже, в мемуарних джерелах українського, російського та західноєвропейського походження міститься багато відомостей про побут та культуру Гетьманщини XVIII ст. На жаль, немає системного та поглибленого висвітлення кожного питання, яке нас цікавить. Особливо це стосується мемуарних джерел українського та російського походження. Даною розвідкою проблема розвитку культури та побутового становища на теренах Гетьманщини XVIII ст. в мемуарних джерелах вітчизняного, російського та західноєвропейського походження не вичерпується.

ся. Перспективи її подальшого вивчення полягають у залученні більшого кола мемуарних джерел, автори яких були свідками тогочасних подій і висвітлювали ключові питання цієї проблеми, а також їх подальшим аналізом та співставленням різних точок зору.

Література

- 1. Александрович Д.** Дневник. Отрывки. [Электронный ресурс] / Д. Александрович. – Режим доступа: <http://mikv1.narod.ru/text/Alexandrovich1868.htm> / Aleksandrovich D. Dnevnik. Otryivki. [Elektronnyiy resurs] / D. Aleksandrovich – Rezhim dostupa: <http://mikv1.narod.ru/text/Alexandrovich1868.htm>;
- 2. Апостол П. Д.** Дневник (май 1725 г. – май 1727 г.) [Электронный ресурс] / П. Д. Апостиол. – Режим доступа: https://memoirs.ru/texts/Apost_KS95_1.htm / Apostol P. D. Dnevnik (may 1725 g. – may 1727 g.) [Elektronnyiy resurs] / P. D. Apostiol. – Rezhim dostupa: https://memoirs.ru/texts/Apost_KS95_1.htm;
- 3. Бантыш-Каменский Д. Н.** История Малой России [Электронный ресурс] / Д. Н. Бантыш-Каменский. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up> / Bantyish-Kamenskiy D. N. IstorIya Maloy Rossli [Elektronnyiy resurs] / D. N. Bantyish-Kamenskiy. – Rezhim dostupa: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up>;
- 4. Башилов А. А.** Молодость Башилова (Записки о временах Екатерины II и Павла I) [Электронный ресурс] / А.А. Башилов. – Режим доступа: <https://memoirs.ru/texts/Bashilov.htm> / Bashilov A. A. Molodost Bashilova (Zapiski o vremenah Ekaterinyi II i Pavla I) [Elektronnyiy resurs] / A. A. Bashilov. – Rezhim dostupa: <https://memoirs.ru/texts/Bashilov.htm>;
- 5. Бочан П.О.** Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII-XIX ст.: автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / П. О. Бочан. – Чернівці, 2008. – 32 с. / Bochan P.O. Ukraina v poglyadah nimetskih i frantsuzskih vchenih, posliv i mandrivnikov XVII-XIX st.: avtoref. dis. ... k.i.n.: 07.00.01 / P.O. Bochan. – Chernivtsi, 2008. – 32 s.;
- 6. Брицкий П. П.** Немці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX ст. / П. П. Брицкий, П.О. Бочан. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 308 с. / Bryts'kyu P.P. Nimtsi, fran-
- tsuzy i anhlytsi pro Ukrayinu ta ukrayins'kyu narod u XVII-XIX st.** / P. P. Bryts'kyu, P.O. Bochan. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2011. – 308 s.;
- 7. Вейкарт М. А.** Из записок доктора Вейкарта [Электронный ресурс] / М.А. Вейкарт. – Режим доступа: <https://memoirs.ru/texts/weikart.htm> / Veykart M.A. Iz zapisok doktora Veykarta [Elektronnyiy resurs] / M.A. Veykart. – Rezhim dostupa: <https://memoirs.ru/texts/weikart.htm>;
- 8. Вінтоняк О.** Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Львів-Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1995. – 144 с. / Vintonyak O. Ukrayina v opysakh zakhidnoyevropeys'kykh podorozhnykiv druhoiy polovyny XVIII stolittya / O. Vintonyak. – L'viv-Myunchen: Dniprova khvylya, 1995. – 144 s.;
- 9. Грушевський М. С.** Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с. / Hrushevs'kyu M. S. Ilyustrovana istoriya Ukrayiny / M. S. Hrushevs'kyu. – K.: Naukova dumka, 1992. – 544 s.;
- 10. Данилов М.** Записки Михаила Васильевича Данилова, артиллерии майора, написанные им в 1771 году (1722-1762) [Электронный ресурс] / М. Данилов. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frametext1.htm> / Danilov M. Zapiski Mihaila Vasilevicha Danilova, artillerii mayora, napisannye im v 1771 godu (1722-1762) [Elektronnyiy resurs] / M. Danilov. – Rezhim dostupa: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frametext1.htm>;
- 11. Єфименко О. Я.** Історія України та її народу / О.Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 340 с. / Yefymenko O.Ya. IstorIya Ukrayiny ta yiyi narodu / O.Ya. Yefymenko. – K.: Mystetstvo, 1992. – 340 s.;
- 12. Збірник** на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Zbirnyk_na_poshanu_prof_d-ra_Oleksandra_Ohloblyna/ / Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Oleksandra Ohloblyna. [Elektronnyiy resurs]. – Rezhym dostupa: http://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Zbirnyk_na_poshanu_prof_d-ra_Oleksandra_Ohloblyna/;
- 13. Кілессо Т.С.** Формування архітектури Києва другої половини XVII – 80-х років XVIII століть: автореф. дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Т.С. Кілессо. – К., 1996. – 21 с. / Kilessso T.S. Formuvannya arkhitektury Ky-

- yeva druhoyi polovyny XVII – 80-kh rokiv XVIII stolit': avtoref. dys. ... kand. arkhitektury: 18.00.01 / T.S. Kilessso. – K., 1996. – 21 s.;
- 14. Литвиненко М.А.** Джерела історії України XVIII ст. / М.А. Литвиненко. – Харків: ХДУ, 1970. – 204 с. / Lytvynenko M.A. Dzherela istoriyi Ukrayiny XVIII st. / M.A. Lytvynenko. – Kharkiv: KhDU, 1970. – 204 s.;
- 15. Маркевич Н.** Історія Малороссії [Електронний ресурс] / Н. Маркевич. – Режим доступу: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/> / Markevich N. Istoriya Malorossii [Elektronnyy resurs] / N. Markevich. – Rezhim dostupa: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/>;
- 16. Маркович Я.** Дневные записки малороссийскаго підскарбія генеральнаго Якова Марковича: у 2 т. [Електронний ресурс] / Я. Маркович. – М.: Тип. В. Готье, 1859. – Ч. 1. – 285 с. URL: <http://ru.calameo.com/read/0042305287fa34d2cfd54>; Ч. 2. – 240 с. URL: <http://bookre.org/reader?file=733102&pg=4> / Markovich Ya. Dnevnyiya zapiski malorosslyskago pldskarblya generalnago Yakova Markovicha: u 2 t. [Elektronnyy resurs] / Ya Markovich. – M.: Tip. V. Gote, 1859. – Ch. 1. – 285 s. URL: <http://ru.calameo.com/read/0042305287fa34d2cfd54>; Ch. 2. – 240 s. URL: <http://bookre.org/reader?file=733102&pg=4>;
- 17. Меллер И.В.** Киев в 1787 г. и дед покойного Н. Х. Бунге [Електронний ресурс] / И.В. Меллер. – Режим доступу: http://mikv1.narod.ru/text/MK_KS95T50N9.htm / Meller I.V. Kiev v 1787 g. i ded pokoynogo N. H. Bunge [Elektronnyy resurs] / I.V. Meller. – Rezhim dostupa: http://mikv1.narod.ru/text/MK_KS95T50N9.htm;
- 18. Полетика А.А.** Записки о пребывании Императрицы Екатерины Второй в Киеве, в 1787 году, и о свидании ее с Станиславом-Августом Королем Польским [Електронний ресурс] / А.А. Полетика. – Режим доступу: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/1up> / Poletika A.A. Zapiski o prebyivanii Imperatritysi Ekaterinyi Vtoroy v Kieve, v 1787 godu, i o svidanii ee s Stanislavom-Avgustom Korolem Polskim [Elektronnyy resurs] / A.A. Poletika. – Rezhim dostupa: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/1up>;
- 19. Самойленко С. Г.** Культурне життя в Ніжині в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.Г. Самойленко. – Чернівці, 2010. – 20 с. / Samoilenko S.G. Kulturne zhittya v Nizhyni v dobu Getmanshini: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / S.G. Samoilenko. – Chernigiv, 2010. – 20 s.;
- 20. Січинський В.** Чужинці про Україну [Електронний ресурс] / В. Січинський. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2206-sichinskiy-v-chuzhintsi-pro-ukrayinu/> / Sichyns'kyu V. Chuzhyntsi pro Ukrayinu [Elektronnyy resurs] / V. Sichyns'kyu. – Rezhym dostupa: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2206-sichinskiy-v-chuzhintsi-pro-ukrayinu/>;
- 21. Скопин Г.А.** Дневник происшествий [Електронний ресурс] / Г.А. Скопин. – Режим доступу: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm> / Skopin G.A. Dnevnik proisshestviy [Elektronnyy resurs] / G.A. Skopin. – Rezhim dostupa: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm>;
- 22. Таранушенко С.** Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2012. – 652 с. / Taranushenko S. Derev'yana monumental'na arkhytektura Livoberezhnoyi Ukrayiny. – Kh.: Kharkivs'kyu pryvatnyu muzey mis'kooyi sadyby, 2012. – 652 s.;
- 23. Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура** / В. Смолій, О. Бакинська, В. Горобець, В. Матях, Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України, 2014. – 671 с. / Ukrayins'ka derzhava druhoyi polovyny XVII-XVIII st.: polityka, suspil'stvo, kul'tura / V. Smoliy, O. Bakyns'ka, V. Horobets', V. Matyakh, Yu. Mytskyk, V. Stepankov, Ya. Fedoruk, T. Chukhlib. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2014. – 671 s.;
- 24. Фонвизин Д.И.** Из путевых дневников и писем / Д. И. Фонвизин // Похлебкин В. Из истории русской кулинарной культуры / В. Похлебкин. – М.: Центрполиграф, 2008. – С. 48-56 / Fonvizin D.I. Iz putevyih dnevnikov i pisem / D.I. Fonvizin // Pohlebkin V. Iz istorii russkoy kulinarnoy kulturyi / V. Pohlebkin. – M.: Tsentrpoligraf, 2008. – С. 48-56;
- 25. Цапенко М.** Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков / М. Цапенко. – М.: Стройиздат, 1967. – 114 с. / Tsapenko M. Arhitektura Levoberezhnoy Ukrainyi XVII-XVIII vekov / M. Tsapenko. – M.: Stroyizdat, 1967. – 114 s.

Салагуб Л. И. Быт и культура Гетманщины XVIII ст. в мемуарных источниках

В статье проанализированы мемуарные источники украинского, российского и западноевропейского происхождения, в которых содержится ряд сведений об особенностях быта и развития культуры Гетманщины XVIII в. Исследование базируется на принципах историзма, научной объективности, социального подхода и причинности. Оно опирается на описательный, аналитико-синтетический и историко-генетический методы. Результат исследования заключается в освещении особенностей положения быта населения Гетманщины XVIII в., развития в те времена украинской культуры через призму взглядов авторов украинских, российских и западноевропейских мемуарных источников. Результаты данного исследования могут пригодиться при создании исследования по истории быта украинского народа и его культуры XVIII в., преподавании спецкурсов по данной теме. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его результаты дают возможность осознать реальную картину быта украинцев и развития их культуры на территории Гетманщины в течение XVIII в. с учетом национальности, идеологических аспектов и сословного происхождения авторов мемуарных источников. Ценность исследования заключается в систематизации и привлечении к нему мемуарных источников, ряд из которых ранее не изучался в контексте исследования данной проблемы.

Ключевые слова: мемуарные источники, культура, быт, Гетманщина.

Salahub L. Mode of Life and Culture of the Hetmanate of the XVIII century in Memoir Sources

The article analyses the memoir sources of Ukrainian, Russian and Western European origin which contain some information about the peculiarities of everyday life and the development of culture of the Hetmanate in the XVIII century. The study is based on the principles of historical methods, scientific objectivity, social approach and causality. It is based on descriptive, analytic-synthetic and historical-genetic methods. The result of the study is to elucidate the peculiarities of life of the population of the Hetmanate in the XVIII century, the development of contemporary culture of Ukrainians in the light of the views of the authors Ukrainian, Russian and Western European memoir sources. The results of this study can be useful when making a research on the history of the mode of life of the Ukrainian people and its culture in the XVIII century, when teaching special courses on the topic. The practical significance of this study is in the fact that its results give an opportunity to understand the real picture of mode of life of Ukrainians and the development of their culture on the territory of the Hetmanate during the XVIII century with regard to the nationality, ideological aspects and class parentage of the authors of the memoir sources. The value of the study lies in the systematization and involvement of the memoir sources, some of which have not been studied before in the context of studying this problem.

Key words: memoir sources, culture, mode of life, Hetmanate.

*Стаття надійшла до редакції
24.05.2017 р.*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: АНАЛІЗ ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано доробок авторів довідкових видань XIX – початку XX ст. щодо історії педагогічної освіти в Наддніпрянській Україні. Висвітлено види, форми, тематику видань, оцінено внесок авторів статей енциклопедій, довідників, словників у вивчення зазначеної теми. Дослідження базується на принципах і методах історизму, системності, наукової об'єктивності, поєднання логічного та історичного. Розвиток педагогічної освіти в Україні був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних і економічних подій. Тому привертав увагу дослідників тогочасної доби – авторів не тільки історичних, але і різноманітних довідкових видань, що виходили у значній кількості. Зібрано значний фактичний матеріал з історії різних навчальних закладів того часу, в тому числі педагогічного спрямування, постанови і розпорядження освітнього відомства майже за весь зазначений період, підкреслюється зростаюче суспільне значення педагогічної освіти, виокремлюються недоліки, пропонуються шляхи вдосконалення. Але представлений матеріал стосується лише окремих аспектів проблеми або висвітлює частково. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням як кола довідкових видань, так і авторів статей що переймалися станом розвитку педагогічної освіти.

Ключові слова: педагогічна освіта, довідкові видання, дореволюційна історіографія.

У період реформування та модернізації системи освіти в Україні надзвичайно важливим є осмислення ретроспективних процесів розвитку національної системи освіти, дослідження всієї сукупності факторів, що впливали на її становлення, формування змісту і напрямів діяльності усіх складових. В Україні існують освітні заклади для підготовки педагогічних кадрів,

які відповідають сучасним запитам у галузі професійно-педагогічної роботи, оскільки їхня освітня програма гармонійно поєднує фундаментальність та універсальність, неперервність і науково-дослідну роботу. Проте існує низка недоліків у педагогічній освіті. Тому концепція педагогічної освіти не втрачає своєї актуальності й гостроти в сучасній педагогічній теорії і практиці. Важливим є звернення до історичного аналізу діяльності навчальних закладів, відомих прогресивними підходами до вдосконалення професійної підготовки вчителя, значущість якого зумовлюється загостренням суперечностей між соціальним замовленням на компетентних фахівців освітньої галузі та їхньою реальною кваліфікацією. З огляду на необхідність подолання вказаних суперечностей викликає особливий інтерес вітчизняний досвід XIX – початку XX ст., адже за тих часів розвиток педагогічної теорії і практики супроводжували намагання держави реформувати освіту, що відбилось у численних концептуальних підходах, рекомендаціях, експериментах. Звернення до означеного періоду не випадкове ще й тому, оскільки саме на цей час припадає зародження та інтенсивний розвиток педагогічних закладів різного типу, а також розробка теоретичних і методичних засад організації педагогічної освіти.

Інтерес до історії педагогічної освіти визначається нерівномірністю. Вивчення діяльності педагогічних закладів в дореволюційний період має історіографічну традицію, що сформувалася в основному в радянські і пострадянські часи [9; 10; 11; 13; 15; 16; 21; 22; 27]. Дореволюційна література з проблем педа-

гогічної освіти хоч і не численна, але досить різноманітна і представлена в основному загальними роботами з проблем розвитку окремих ланок вищої школи, історії навчальних закладів, окремих факультетів, ювілейними виданнями загального характеру, написаними сучасниками епохи [1; 2; 7; 39; 40]. Такі роботи фактично є історичними хроніками, складеними на основі офіційних документальних матеріалів, особистих вражень. Вони мають характерні риси як історичних джерел, так і дослідницьких праць з елементами аналізу і оцінки діяльності того або іншого вищого навчального закладу. Серед авторів, насамперед професори, викладачі, чиновники – учасники процесу створення навчальних закладів. Тому їх роботи мають особливу цінність як свідчення очевидців, дозволяють простежити історію виникнення і розвитку навчальних закладів на основі конкретних історичних фактів, дати оцінку ролі і місця цих закладів у системі вищої освіти [19; 20].

Водночас з'являється значна кількість як універсальних так і галузевих довідкових видань. Такі праці містили й різноманітний фактичний матеріал з історії виникнення та розвитку навчальних закладів, у тому числі педагогічного спрямування. Комплексний аналіз цих видань XIX – початку XX ст. щодо висвітлення процесу становлення і розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах Наддніпрянської України не знайшов відображення в сучасній вітчизняній історичній науці. Тому метою статті є вивчення поглядів авторів довідкових видань XIX–XX ст. стосовно історії створення, існуючого стану, реформування та перспектив розвитку педагогічної освіти. Для цього необхідно проаналізувати історіографічні джерела. У нашому дослідженні їх становлять енциклопедії, довідники, словники, що містять матеріали на зазначену тематику. До довідкової літератури завжди ставились як до джерела достовірної інформації, що підсилює значення нашої розвідки.

Довідкові видання пройшли тривалий період розвитку і були відомі ще у стародавньому світі до н. е. (Китай, Єгипет, Греція, Рим тощо). У Стародавній Греції і Римі енциклопедичні твори вважались навчальною, а не довідковою чи науковою літературою [30]. В нашій країні ще за часів Київської Русі з'являються збірники законів, що мали енциклопедичний характер, а з XVII ст. – так звані забуковники – словники незрозумілих слів [36, с.296]. Найвідоміший з них «Лексикон славеноросский та імен тлумачення» П. Беринди вийшов у Києві 1627 р. – визначна пам'ятка східнослов'янської лексикографії початку XVII ст. [3].

Довідкові видання (енциклопедії, довідники, словники) XIX ст. вже були надзвичайно різноманітними за формою, повнотою матеріалу, хронологічним обсягом, тематикою, розраховані не на систематичне читання або вивчення, а на вибіркове, призначені для набуття знань різноманітного плану. Це був час бурхливого розвитку наукових знань і здобутки наукової думки активно висвітлювались в літературі Чільне місце належить і фундаментальним енциклопедичним виданням, що мали як універсальний так і галузевий характер, були багатотомними (періодичними) і разовими. Основою такого видання є довідкова стаття, матеріал у якій подається лаконічно, але досить повно, базується на науковій інформації, що підсилює авторитетність цих видань [37, с. 39]. Отже, які довідкові видання XIX – початку XX ст. містили матеріали на зазначену нами тематику?

Видатні представники української наукової думки XIX ст. М.П. Драгоманов, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, М.О. Максимович, М.А. Маркевич, І.І. Срезневський, І.Я. Франко ставили питання про створення власної енциклопедії [44, с. 10]. Проте для цього ще не було умов, насамперед політичних. Виходять переважно словники-додатки до українських видань [36, с. 298]. Нашу увагу привертає перший самостійний

українсько-російський словник (1173 слова), виданий 1823 р. І. Войцеховичем «Зібрання слів малоросійського наречія» в «Працях товариства любителів російської словесності при Московському університеті», який пропонував тлумачення слів «виховання», «освіта», «навчання» тощо [8]. Помітним явищем енциклопедистики того часу стали такі значні універсальні праці, як «Довідковий енциклопедичний словник» А.В. Старчевського (1847-1855 рр.) у 12-ти томах, створений за принципом «Енциклопедії Брокгауза» [34] та видання братів О.Н. і І.Н. Гранат «Енциклопедичний словник Гранат» (1895 р). – попередник російських і радянських енциклопедій (назва видання закріпилася за назвою видавництва) [41]. Особливістю останнього була наявність доповнень до основних статей у вигляді монографій, бібліографічних словників, бібліографічних покажчиків, велика насиченість фактологічним матеріалом, що зумовлює збереження ним певної науково-довідкової цінності і в наш час.

У 1890-1906 рр. акціонерним видавничим товариством Ф.А. Брокгауз – І.А. Ефрон видається «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» - зразок міжнародного довідкового видання (складається з 86 томів; 4-5 томів на рік) [42]. Ця праця була дуже популярною. Перші томи вийшли за редакцією проф. І.Ю. Андрєєвського – переклад німецької версії з усіма її багатими додатками, як географічних карт, так і малюнків, проте всі наступні за редакцією К.К. Арсенєва і проф. Ф.Ф. Петрушевського вже доповнювалися оригінальними статтями з багатим і свіжим матеріалом. Серед авторів – провідні науковці і громадсько-політичні діячі: А.М. Бекетов, Д.І. Менделєєв, В.С. Соловйов, П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, та ін. Це видання містило найістотнішу інформацію майже з усіх галузей знань та практичної діяльності, в тому числі освітнянської. Так, у 34-А томі «Енциклопедичного словника Брокгауза і

Ефрона» на більш ніж 50-ти сторінках міститься стаття «Університет» [43, с. 751-803]. В ній докладно тлумачиться цей термін, подається історія виникнення і розвитку європейських і вітчизняних університетів, вказуються відмінності між університетами. Особлива увага приділяється процесу викладання, його меті і методам, формам навчальних занять, складу навчальних предметів, особливостям підготовки на різних факультетах, складу, обов'язкам, навчальній діяльності студентів, студентським корпораціям, науковим товариствам тощо [46, с. 763].

Привертають увагу великі додатки до статті. Наприклад, додатки, де подається склад і розподіл кафедр по факультетам після введення в дію кожного університетського уставу, чисельність студентів по кожному університету за 1808-1880 рр. та ін. Факти не тільки констатуються, але й аналізуються. Це стосується, насамперед, недоліків в роботі, як загальних, так і в роботі окремих кафедр. Цікавими є зауваження щодо роботи кафедр філософії, а згодом педагогіки. Стаття містить посилання на наукову літературу і періодичні видання.

Акціонерне товариство Брокгауз і Ефрон видавало й інші енциклопедичні універсальні й галузеві праці. З 1911 р. почав виходити «Новий енциклопедичний словник» за редакцією К.К. Арсенєва [26]. Але до 1917 р. вийшло лише 29 томів (обірвано на слові «Отто»). Серед галузевих – нашу увагу привертає видання 1900 р. (968 с.) за редакцією В.І. Ковалевського «Росія в кінці XIX ст.» [28], де висвітлюється склад і діяльність вітчизняних вищих навчальних закладів [28, с. 480-485]. Приділяється увага не тільки державним, але і приватним навчальним закладам, в тому числі жіночим, переважна більшість яких були педагогічного спрямування.

Популярністю користувалися і більш короткі універсальні і галузеві видання. У 1910-1914 рр. Харківське товариство поширення в народ грамотності

видало «Народну енциклопедію наукових і прикладних знань. У 14-ти томах. У 21 книжці». Як зазначалось в передмові, вона складалась із систематичних аргументованих окремих нарисів наукового чи прикладного значення, об'єднаних загальним світоглядом і загальними освітніми завданнями [23, с. 7]. Енциклопедія містила багато малюнків, таблиць, карт та ін. Привертають увагу том 9 «Філософія і педагогіка», де висвітлювались розділи: «Філософія», «Логіка», «Психологія», «Етика», «Основи громадянської етики», «Педагогіка» [24] і том 10 «Народна освіта в Росії» з розділами: «Історія освіти», «Сучасний стан народної освіти (початкова, вища, середня, професійна)», «Загальне навчання», «Позашкільна освіта» [25]. Регіональний історико-довідковий путівник, де не залишились поза увагою і заклади освіти, «Харків, його минуле і майбутнє в малюнках і описах (з додатком знімків, відтворених з рідкісних картин, акварелей, гравюр, фотографій з натури, креслень, планів міста 1768 року та новітнього)» склав і видав А.Н. Гусєв у 1902 р. [14].

Серед галузевих довідників, що привертають увагу дослідника історії педагогічної освіти – це, безперечно, фундаментальне видання Міністерства народної освіти «Збірник постанов по міністерству народної освіти» у 17-ти томах, який почав виходити з 1864 р. і охопив період 1802-1904 рр. [31]. На завершення вийшов алфавітний покажчик до збірника у 1906 р. [32]. Майже одночасно (з 1866 р.) Імператорська Академія наук видає «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти». До 1-го тому увійшли документи за 1802-1834 рр., а до 2-го – за 1835-1849 рр. Основна мета видання – полегшити роботу посадовців навчальних установ [33, с. 8], оскільки до цього постанови Міністерства народної освіти розсилалися до «Повного зібрання законів», в окремі видання Міністерства, в справи архіву Департаменту народної освіти [33, с. 9].

Як приклад документів, що зацікавлять нас можна навести постанову від 25 січня 1829 р. «До питання про те, чи можуть студенти ставати вчителями без іспитів» [33, с. 690].

У 1902 р. виходить «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти», складений до його ювілею. Цю роботу доручено було С.В. Рождественському, який на той час перебував на службі в Міністерстві народної освіти. В передмові до видання автор писав: «Це короткий історичний нарис, що містить біографічні відомості про осіб, які перебували на чолі міністерства, огляд законодавства і перелік найважливіших розпоряджень відомства народної освіти» [29, с. 10].

Значущим було видання у 1884 р. «Біографічного словника професорів і викладачів Імператорського університету св. Володимира», складеного за редакцією ординарного професора В.С. Іконнікова [5]. Це ґрунтовне видання (більше 800 сторінок) вийшло у видавництві університету св. Володимира і містило біографії викладачів, що являли собою повний перелік відомостей про службову, викладацьку і наукову діяльність, перелік наукових праць. Зацікавлюють біографії професорів С.С. Гогоцького, В.Я. Шульгіна та інших. «Головним джерелом при складанні словника, – зазначав автор, – були офіційні видання, а саме послужні списки професорів і викладачів, справи Ради і Правління університету, архіву Київського навчального округу, річні звіти і звіти про викладання в університеті, матеріали з «Університетських відомостей» тощо» [5, с. 6]. Подібною, не менш значимою і ґрунтовною є праця професорів Харківського університету І.П. Осипова і Д.І. Багалія «Біографічний словник професорів і викладачів фізико-математичного факультету Харківського університету за перші сто років його існування (1805-1905)», що вийшов у видавництві університету [6].

Необхідно відзначити й такі праці, як «Історико-філологічний факультет

Харківського університету за перші сто років його існування: (1805-1905)» за редакцією М.Г. Халанського и Д.І. Багалія 1908 р., [21], «Вчені товариства і навчально-допоміжні установи Харківського університету (1805-1905)» за редакцією Д.І. Багалія та І.П. Осипова 1911 р. [38], «Історико-філологічний інститут князя Безбородько в Ніжині. Викладачі і вихованці (1901-1912)» 1913 р. [17].

Підготовка вчителя в середніх закладах висвітлюється в наступних виданнях: «Гімназія вищих наук і лицей князя Безбородько» 1881 р. [12], «Біографічний словник колишніх вихованців першої Харківської гімназії за минуле століття (1805-1905)», складений Н.А. Чекановим 1905 р. [4], «Сторіччя Київської першої гімназії (1809-1811-1911). Т. 1. Поіменні списки та біографії посадових осіб і вихованців гімназії; Т. 2. Огляд історії гімназії» 1911 р. [35].

Таким чином, аналіз довідкової літератури XIX – початку XX ст. приводить до висновку, що авторами зібрано значний фактичний матеріал з історії різних навчальних закладів того часу, у тому числі педагогічного спрямування, постанови і розпорядження освітнього відомства майже за весь розглянутий період. Разом з тим в досліджених нами працях не виявлено самостійних статей, присвячених педагогічній освіті в українських землях. Подається матеріал, що стосується лише окремих аспектів проблеми або висвітлює її частково. Привертає увагу те, що автори зазначали зростаюче суспільне значення педагогічної освіти, підкреслювали необхідність посилення уваги до неї, виокремлювали недоліки, пропонували шляхи вдосконалення. Даною розвідкою проблема розвитку педагогічної освіти в дореволюційних довідкових виданнях не висвітлюється, оскільки переважна більшість опрацьованих нами робіт досить великі за обсягом. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням кількості як самих довідкових ви-

дань так і статей, що містяться у них на зазначену тематику.

Література

1. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Х.: Изд. ун-та, 1906. – 329 с. / Bagaley D.I. Kratkiy ocherk istorii Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805-1905) / D.I. Bagaley, N.F. Sumtsov, V.P. Buzeskul. – KH.: Izd. un-ta, 1906. – 329 s.; **2. Багалей Д.И.** Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д.И. Багалей. – Х.: Паровая типография и литография Зильберберг, 1893-1904. –Т. 1: 1802-1815. – 1893-1898. – 1204 с.; Т. 2: 1815-1835. – 1904. – 1136 с. / Bagaley D.I. Opyt istorii Khar'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam): v 2 t. / D I. Bagaley. – KH.: Parovaya tipografiya i litografiya Zil'berg, 1893-1904. –Т. 1: 1802-1815. – 1893-1898. – 1204 s.; Т. 2: 1815-1835. – 1904. – 1136 s.; **3. Беринда П.** Лексикон славеноросский / П. Беринда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с. / Berinda P. Leksikon slavenorosskiy / P. Berinda. – K.: Vid-vo AN URSSR, 1961. – 271 s.; **4. Биографический** словарь бывших питомцев первой Харьковской гимназии за истекшее столетие (1805-1905) / Сост. Н.А. Чеканов. – Х.: Русская Типо-Литография, 1905. – 441 с. / Biograficheskiy slovar' byvshikh pitomtsev pervoy Khar'kovskoy gimnazii za isteksheye stoletie (1805-1905) / Sost. N.A. Chekanov. – KH.: Russkaya Tipo-Litografiya, 1905. – 441 s.; **5. Биографический** словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Под. ред. В.С. Иконникова. – К.: Типография ун-та св. Владимира, 1884. – 816 с. / Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834-1884) / Pod. red. V.S. Ikonnikova. – K.: Tipografiya un-ta sv. Vladimira, 1884. – 816 s.; **6. Биографический** словарь профессоров и преподавателей физико-математического факультета Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805-1905) / Под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багалей. – Х.: Изд-во ун-та,

1908. – 248 с. / Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley fiziko-matematicheskogo fakul'teta Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let sushchestvovaniya (1805-1905) / Pod red. I.P. Osipova i D.I. Bagaleya. – КН.: Izd-vo un-ta, 1908. – 248 s.;
- 7. Владимирский-Буданов М.Ф.** История Императорского университета св. Владимира / М.Ф. Владимирский -Буданов. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с. / Vladimirskiy-Budanov M.F. Istoriya Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira / M.F. Vladimirskiy – Budanov. – К.: Тип. Imp. un-ta sv. Vladimira, 1884. – Т. 1. – 674 s.;
- 8. Войцехович И.** Собрание слов малороссийского наречия / И. Войцехович // Труды Общества любителей российской словесности при Московском ун-те. – Кн. 2. – М.: В университетской типографии, 1823. – С. 284-326 / Voytsekhovich I. Sobraniye slov malorossiyskogo narechiya / I. Voytsekhovich // Trudy Obshchestva lyubiteley rosiyskoy slovesnosti pri Moskovskom un-te. – Кн. 2. – М.: V universitetskoj tipografii, 1823. – S. 284-326;
- 9. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Київська область / Андрущенко В.П. та ін.; редкол.: Коцур В.П. та ін. – К.: Знання України, 2013. – 419 с. / Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Kyuyivs'ka oblast' / Andrushchenko V.P. ta in.; redkol.: Kotsur V.P. ta in. – К.: Znannya Ukrayiny, 2013. – 419 s.;
- 10. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Одеська область / Ананьєв А.М. та ін.; за заг. ред. Чебикіна О.Я. – К.: Знання України, 2012. – 319 с. / Vyshcha pedahohichna osvita y nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Odes'ka oblast' / Anan'yev A.M. ta in.; za zah. red. Chebikina O.YA. – К.: Znannya Ukrayiny, 2012. – 319 s.;
- 11. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Харківська область / Прокопенко І.Ф., Андрущенко В.П., Астахова В.І. та ін.; редкол.: Прокопенко І.Ф. та ін. – К.: Знання України, 2009. – 431 с. / Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Kharkivs'ka oblast' / Prokopenko I.F., Andrushchenko V.P., Astakhova V.I. ta in.; redkol.: Prokopenko I.F. ta in. – К.: Znannya Ukrayiny, 2009. – 431 s.;
- 12. Гимназия** высших наук и лицей князя Безбородько. – Изд. 2-е. – СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1881. – 474 с. / Gimnaziya vysshikh nauk i litsey knyazya Bezborod'ko. – Изд. 2-ye. – SPb.: Tip. V. Bezobrazova i komp., 1881. – 474 s.;
- 13. Глузман А.В.** Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования / А.В. Глузман. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 312 с. / Gluzman A.V. Universitetskoye pedagogicheskoe obrazovaniye: opyt sistemnoyo issledovaniya / A.V. Gluzman. – К.: Vidavnicхий центр «Prosvita», 1996. – 312 s.;
- 14. Гусев А.Н.** Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А. Н. Гусев. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1902. – 260 с. / Gusev A.N. Khar'kov: yego proshloye i nastoyashcheye v risunkakh i opisaniyakh: Istoriko-spravochnyy putevoditel' / Sobr. i izd. A.N. Gusev. – Khar'kov: Tip. A. Darre, 1902. – 260 s.;
- 15. Дем'яненко Н.М.** Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН. – 1998. – 328 с. / Dem'yanenko N.M. Zahal'nopedahohichna pidhotovka vchytelya v Ukrayini (XIX – persha tretyna XX st.) / N.M. Dem'yanenko. – К.: IZMN. – 1998. – 328 s.;
- 16. Євтух М. Б.** Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01 / М.Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с. / Yevtukh M.B. Rozvytok osvity y pedahohichnoyi dumky v Ukrayini (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.): Dys. ... d-ra ped. nauk u forme nauk. Dopovidi: 13.00.01 / M.B. Yevtukh. – К., 1996. – 70 s.;
- 17. Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине (1901-1912).** Преподаватели и воспитанники. – Нежин.: Б. и., 1913. – 98 с. / Istoriko-filologicheskii institut knyazya Bezborod'ko v Nezhine (1901-1912). Prepodavately i vospitanniki. – Nezhin.: B. i., 1913. – 98 s.;
- 18. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея. – Х.: Изд. ун-та, 1908. – 580 с. / Istoriko-filologicheskii fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805-1905) / Pod red. M.G. Halanskogo, D.I. Bagaleya. – Х.: Изд. ун-та, 1908. – 580 с. / Istoriko-filologicheskii fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchest-**

tvovaniya (1805-1905) / Pod red. M.G. Khalanskogo, D.I. Bagaleyа. – КН.: Izd. un-tа, 1908. – 580 s.; **19. Историческая** записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за перове чetyrekhletie (1878-1882 гг.). – К.: Б. и., 1910. – 100 с. / Istoricheskaya zapiska i otchet o Kiyevskikh Vysshikh zhenskikh kursakh za perove chetyrekhletiyе (1878-1882 gg.). – К.: В. и., 1910. – 100 s.; **20. Краткий** обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве. – К.: Б. и., 1913. – 190 с. / Kratkiy obzor istorii i sovremennogo sostoyaniya Vysshikh zhenskikh kursov v Kiyеve. – К.: В. и., 1913. – 190 s.; **21. Курило Л.Ф.** Проблеми університетської педагогічної освіти в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.Ф. Курило. – Кам'янець-Подільськ, 2007. – 228 с. / Kurylo L.F. Problemy universitet-s'koyi pedahohichnoyi osvity v XIX – na pochatku XX st.: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / L.F. Kurylo. – Kamyanets'-Podil's'k, 2007. – 228 s.; **22. Луговий В.І.** Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні: (теоретико-методологічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.І. Луговий. – К., 1995. – 429 с. / Luhovyy V.I. Tendentsiyi rozvytku pedahohichnoyi osvity v Ukrayini: (teoretyko-metodolohichnyy aspekt): dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / V.I. Luhovyy. – К., 1995. – 429 s.; **23. Народная** энциклопедия научных и прикладных знаний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1912. – Т. 1. Физико-математические науки. Полутом 1: Математические науки. – 370 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I. D. Sytina, 1912. – Т. 1. Fiziko-matematicheskkiye nauki. Polutom 1: Matematicheskkiye nauki. – 370 s.; **24. Народная** энциклопедия научных и прикладных знаний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1911. – Т. 9. Философия и педагогика / Сост. Н.А. Гредескул, Н.П. Жинкин, Н.Н. Ланге, Д.П. Максименко, А.Ф. Музыченко. – 200 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I.D. Sytina, 1911. – Т. 9. Filosofiya i pedagogika / Sost. N.A. Gredeskul, N.P. Zhinkin, N.N. Lange, D.P. Maksimenko, A.F. Muzychenko. – 200 s.; **25. Народная** энциклопедия научных и прикладных зна-

ний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1910. – Т. 10. Народное образование в России / Сост. И.П. Бельконский, Э.О. Вахтерова, В.П. Вахтеров. – 351 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I.D. Sytina, 1910. – Т. 10. Narodnoye obrazovaniye v Rossii / Sost. I.P. Bel'konskiy, E.O. Vakhterova, V.P. Vakhterov. – 351 s.; **26. Новый** энциклопедический словарь / Под общ. ред. акад. К.К. Арсеньева. – СПб.: Изд-во Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1911. – Т. 1: А – Александр Михайлович. – 984 с. / Novyy entsiklopedicheskii slovar' / Pod obshch. red. akad. K.K. Arsen'yeva. – SPb.: Izd-vo F.A. Brokgauz i I.A. Yefron, 1911. – Т. 1: А – Aleksandr Mikhaylovich. – 984 s.; **27. Павко А.І.** Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти / А.І. Павко, Л.Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с. / Pavko A.I. Vitchyznyana Universytet-s'ka pedahohichna osvita v impers'ku dobu: istoriografichni ta metodichni aspekty / A.I. Pavko, L.F. Kurylo. – К.: Znannya Ukrayiny, 2005. – 120 s.; **28. Россия** в конце XIX века / Под ред. В.И. Ковалевского. – СПб.: Тип. АО «Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон», 1900. – 968 с. / Rossiya v kontse XIX veka / Pod red. V.I. Kovalevskogo. – SPb.: Tip. AO «F.A. Brokgauz – I.A. Yefron», 1900. – 968 s.; **29. Рождественский С.В.** Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С.В. Рождественский. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с. / Rozhdestvenskiy S.V. Istoricheskiy obzor deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1802-1902) / S.V. Rozhdestvenskiy. – SPb.: Izd-vo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1902. – 785 s.; **30. Сайтов У.Г.** Национально-региональные энциклопедии России: основа и особенности развития / У.Г. Сайтов // Українська енциклопедистика: Матеріали другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 р.). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 42-48. / Saitov U.G. Natsional'no-regional'nyye entsiklopedii Rossii: osnova i osobennosti razvitiya / U.G. Saitov // Ukrayins'ka entsyklopedystyka: Materialy drugoyi mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi

- (m. Kyiv, 17 chervnya 2011 r.). – K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, 2014. – S. 42-48; **31. Сборник** постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. С.В. Балашева, 1864. – Т. 1. Царствование императора Александра I, 1802-1825. – 1644 с. / Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. – SPb.: Tip. S.V. Balasheva, 1864. – Т. 1. Tsarstvovaniye imperatora Aleksandra I, 1802-1825. – 1644 s.; **32. Сборник** постановлений по Министерству народного просвещения. Алфавитный указатель к Сборнику постановлений по Министерству народного просвещения, 1881-1910. – СПб.: Тип. С.В. Балашева, 1906. – 181 с. / Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. Alfavitnyy ukazatel' k Sborniku postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya, 1881-1910. – SPb.: Tip. S.V. Balasheva, 1906. – 181 s.; **33. Сборник** распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Императорской АН, 1866. – Т. 1: 1802-1834. – 988 с. / Sbornik rasporyazheniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. – SPb.: Tip. Imperatorskoy AN, 1866. – Т. 1: 1802-1834 – 988 s. **34. Справочный** энциклопедический словарь / Ред. А.В. Старчевский. – СПб.: В тип. К.К. Крайя, 1847. – Т. 1. – 572 с. / Spravochnyy entsiklopedicheskiy slovar' / Red. A.V. Starchevskiy. – SPb.: V tip. K.K. Krayya, 1847. – Т. 1. – 572 s.; **35. Столетие** Киевской первой гимназии (1809-1811-1911). – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1911. – Т. 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – 1911. – 548 с.; Т. 2. Обзор истории гимназии. – 1911. – 542 с. / Stoletiyе Kiyevskoy pervoy gimnazii (1809-1811-1911). – K.: Tip. S.V. Kul'zhenko, 1911. – Т. 1. Imennyye spiski i biografii dolzhnostnykh lits i vospitannikov gimnazii. – 1911. – 548 s.; Т. 2. Obzor istorii gimnazii. – 1911. – 542 s.; **36. Українська мова: Енциклопедія** / Ред. кол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – 821 с. / Ukrayins'ka mova: Entsiklopediya / Red. kol. Rusanivs'kyu V.M., Taranenko O.O., Zyablyuk M.P. – K.: Ukrayins'ka entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 2004. – 821 s.; **37. Українська** Радянська енциклопедія. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1979. – Т. 4. – 558 с. / Ukrayins'ka Radyans'ka entsyklopediya. – K.: Hol. red. URE, 1979. – Т. 4. – 558 s.; **38. Ученые** общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905) / Под ред. Д.И. Багаля, И.П. Осипова. – Х.: Изд. ун-та, 1911. – 280 с. / Uchenyye obshchestva i uchebno-vspomagatel'nyye uchrezhdeniya Khar'kovskogo universiteta (1805-1905) / Pod red. D.I. Bagaleyа, I.P. Osipova. – KH.: Izd. un-tа, 1911. – 280 s.; **39. Фойгт К.К.** Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. / К.К. Фойгт. – Х.: Университетская типография, 1859. – 172 с. / Foygt K.K. Istoriko-statisticheskiye zapiski ob Imperatorskom Khar'kovskom universitete i yego zavedeniyakh ot osnovaniya universiteta do 1859 g. / K.K. Foygt. – KH.: Universitetskaya tipografiya, 1859. – 172 s.; **40. Шульгин В.Я.** История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина, ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. В. Короткий. – Репр. изд. 1860 г. – К.: Лыбидь, 2010. – 230 с. / Shul'gin V.YA. Istoriya universiteta sv. Vladimira / soch. V. Shul'gina, ordinar. prof. un-tа sv. Vladimira; sost. V. Korotkiy. – Repr. izd. 1860 g. – K.: Lybid', 2010. – 230 s.; **41. Энциклопедический** словарь Гранат / Под ред. К.А. Тимирязева, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, В.Я. Железняка, Ю.С. Гамбарова. – М.: Изд-во тов. А. и И. Гранат и К°, 1910. – Т. 1: А – Актуарий. – 308 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' Granat / Pod red. K.A. Timiryazeva, M.M. Kovalevskogo, S.A. Muromtseva, V.YA. Zheleznyakova, YU.S. Gambarova. – M.: Izd-vo tov. A. i I. Granat i K°, 1910. – Т. 1: А – Актуарий. – 308 с.; **42. Энциклопедический** словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Под ред. И.Е. Андреевского. – СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1890. – Т. 1(1): А – Алтай. – 480 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona / Pod red. I.Ye. Andreyevskogo. – SPb.: Tip. I.A. Yefrona, 1890. – Т. 1(1): А – Алтай. – 480 s.; **43. Энциклопедический** словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Тип. АО «Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон», 1902. – Т. 34 А (68): Углерод – Усилие. – 962 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona / Pod red. K.K. Arsen'yeva i F.F. Petrushevskogo. – SPb.:

Тір. АО «F.A. Brokgauz – I.A. Yefron», 1902. – Т. 34 А (68): Uglrod – Usiliye. – 962 s.; **44. Енциклопедія** українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович. – Т. 1: Перевидання в Україні. – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 400 с. / Entsyklopediya ukraïnoznavstva: Slovnykovyyu chastyna / Red. V. Kubiyovich. – Т. 1: Perevydannya v Ukraini. – L.: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi, 1993. – 400 s.

Ломако Л. И. Становление и развитие педагогического образования в украинских землях: анализ справочных изданий XIX – начала XX вв.

В статье проанализированы наработки авторов справочных изданий XIX – начала XX вв. по истории педагогического образования в Надднепрянской Украине. Освещены виды, формы, тематика изданий, оценен вклад авторов статей энциклопедий, справочников, словарей в изучение данной темы. Исследование базируется на принципах и методах историзма, системности, научной объективности, единства логического и исторического. Развитие педагогического образования в Украине было сложным и противоречивым, зависимым от общественно-политических и экономических событий. Поэтому привлекал внимание исследователей тогдашней эпохи – авторов не только исторических, но и разнообразных справочных изданий, которые выходили в большом количестве. Собрано значительный фактический материал по истории разных учебных заведений того времени, в том числе педагогического направления, постановления и распоряжения ведомства образования почти за весь указанный период, подчеркивается возрастающее общественное значение педагогического образования, выделяются недостатки, предлагаются пути совершенствования. Однако представленный материал касается лишь отдельных аспектов проблемы или освещает частично. Перспекти-

вы её изучения связаны с расширением, как круга справочных изданий, так и авторов статей, которые исследовали состояние развития педагогического образования.

Ключевые слова: педагогическое образование, справочные издания, дореволюционная историография.

Lomako L. Formation and development of teacher education in the Ukrainian lands: analysis of reference books XIX – early XX century.

In the article the authors achievements reference books XIX – early XX century on the history of teacher education in Naddnieprianska Ukraine. Deals with the types, forms, themes editions assessed contributions authors encyclopedias, reference books, dictionaries in the study of this topic. The research is based on the principles and methods of historicism, systematic, scientific objectivity, the combination of logical and historical. The development of teacher education in Ukraine was complex and contradictory, dependent on the socio-political and economic events. Therefore attracted the attention of scholars of contemporary times – the authors not only historical, but also a variety of reference books coming out in large numbers. Compiled significant factual material on the history of various schools of the time, including educational direction and decrees education agency almost all the period, highlights the growing public importance of teacher education, distinguishes shortcomings, the ways of improvement. But the material presented applies only to certain aspects of the problem or part highlights. Prospects of study related to the expansion of a range of reference books and authors were concerned that the state of teacher education.

Key words: teacher education, reference books, pre-revolutionary historiography.

*Стаття надійшла до редколегії
22.05.2017 р.*

УДК: 930.1 (477)

Д. А. Кондратьєва

ОСЯГНЕННЯ СПАДЩИНИ П. КУЛІША У СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Шляхи та методи вивчення минулого змінюються в залежності від ідеології та потреб суспільства. Виступаючи суб'єктом змін та перетворень, по смерті П. Куліш отримав роль «об'єкта» вивчення, підпавши під дослідницький «скальпель». Історіографічний масив, що висвітлює специфіку його життя та діяльність, нараховує сотні робіт, який, в свою чергу, потребує систематизації. Одним з видів наукових робіт є дисертаційні дослідження, що визначають магістральні напрями діяльності П. Куліша та в комплексі ілюструють найбільш опрацьовані теми. Специфіка цього виду наукової літератури демонструє ґрунтовність в осягненні постаті та його доробку, як самостійної наукової проблеми. У ході здійснення наукової розвідки було заплановано вирішити такі завдання, як виокремити наукові спеціальності, які вивчають діяльність П. Куліша; наочно продемонструвати пропорційність досліджень серед наукових напрямів; відстежити часову лінію та регіональні центри, що найбільш активно займаються проблематикою П. Куліша. Поставлені завдання були реалізовані за допомогою класичних для соціогуманітарних наукових методів аналізу та синтезу, порівняння та систематизації. Для здійснення візуалізації результатів використовуються методи, що оптимізують отримання синтезованого уявлення про досліджуваний об'єкт і слугують наочністю інтенсивного розподілу компонентів.

Ключові слова: П. Куліш, історіографія, історія України, філософія, культурологія, педагогіка, дисертація.

Особистість в історії людства – проблема, яка отримувала впродовж розвитку суспільства різне ідеологічне забарвлення: від повного нівелювання будь-якої ролі особистості до базування всього історичного процесу на

діях окремо взятої постаті. Зрозуміло, що таке трактування ролі особистості в історії, передусім, пов'язано з домінуючими суспільно-політичними та філософськими поглядами, що побутували на час дослідження в соціумі. Так, особи, дії яких виходять за рамки розуміння людей довкола, як правило, набувають найбільш експресивного забарвлення у своїх характеристиках і підпадають під категорію приречених до забуття. Тому проблеми переосмислення та детального перегляду діяльності особистостей не втрачає актуальності до сьогодення.

Пантелеймон Олександрович Куліш ще за життя оригінальними ідеями викликав стурбованість не тільки у влади, але й серед тогочасного російського, українського, польського наукового бомонду. Незважаючи на зростання привабливості особистості П. Куліша для науковців протягом ХХ ст., завдання, поставлені ще наприкінці ХІХ ст., так і не були опрацьовані науковцями у повному форматі. Процес формування власне української наукової методології ще триває: відбувається апробація вже набутого досвіду іноземними колегами та здійснюються спроби розширити географії дискусій вчених сучасності. Впродовж цього періоду опрацювання діяльності П. Куліша набувало нових рис, науковці зверталися до дискусійних питань, поставлених ще на початку ХХ ст., тривав процес впорядкування та дослідження джерельної бази. Серед сучасних науковців, котрі зосереджують увагу на особливостях діяльності П. Куліша, варто назвати О. Яся, О. Федорука, Є. Нахліка, В. Івашківа, Ж. Янковську.

Проте це неповний перелік лише українських дослідників, які послідовно намагаються досягнути здобутки П. Куліша. Наукові праці, спрямовані на опрацювання ідей та діяльності П. Куліша, представлені монографіями, статтями, тезами конференцій, дисертаційними дослідженнями. Особливу увагу привертають останні, які подають аналіз проблеми з відповідними результатами та рекомендаціями.

Отже, метою статті є аналіз дисертаційних робіт, безпосередньо чи опосередковано присвячених вивченню постаті та творчої спадщини П. Куліша, запропонованих українськими науковцями впродовж 1991-2016 рр. Здійснення поставлених завдань потребує класичних для соціогуманітарних наук методів аналізу та синтезу, порівняння та систематизації. Для здійснення візуалізації результатів використовуються методи, пов'язані з комп'ютерними технологіями, що оптимізують отримання синтезованого уявлення про досліджуваний об'єкт і слугуватимуть наочністю інтенсивного розподілу компонентів.

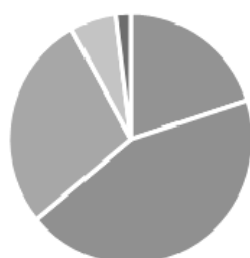
Дисертаційні студії в Україні, присвячені постаті П. Куліша та його діяльності, виконані в роки незалежності української держави, мають такий тематичний спектр: історичні, філософські, філологічні, педагогічні науки та культурологія. Загальна кількість виявлених дисертаційних досліджень, присвячених українському діячеві прямо чи опосередковано, становить 51. Діаграма 1 представляє розподіл досліджень за науковими спеціальностями.

Передусім, розглянемо історичний блок, що включає 8 дисертацій. Перша з них була захищена у 1998 р. Дослідження підготовлене Л. Похилою та спеціально присвячене історичним поглядам П. Куліша. У роботі зосереджується увага на особливостях панів-

них систем, сприйнятті історичної дійсності та їхньому впливі на характер робіт діяча [34, с. 3]. Ґрунтовному аналізу піддаються його роботи раннього періоду. Цього ж року захищено роботу під авторством І. Забіяки, яка опосередковано приділяла увагу П. Кулішу та в одному із сюжетів описувала підготовку Василем Горленком видання окремих праць і повного зібрання творів П. Куліша [14, с. 8].

Діаграма 1

Розподіл дисертацій, присвячених П. Кулішу, за галузями наукового знання

- Історичні науки
- Філологічні науки
- Філософські
- Педагогічні
- Мистецтвознавство

Знаковість спілкування творчої спільноти демонструється в роботі Л. Мельник. Дисертація містить сюжет, присвячений творчим і науковим зв'язкам, особливо О. Бодяньського та П. Куліша [26, с. 18]. Опрацьовуючи постать князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX – початку XXI ст., Н. Романцова широко залучила праці П. Куліша [36, с. 2]. У роботі «Рід Білозерських та культурний світ України XIX – поч. XX ст.: нові методологічні підходи» під авторством Н. Барабаш_приділено увагу особливості ролі подружжя Кулішів у родині Білозерських. Зокрема висвітлюється малодосліджений сюжет, пов'язаний з просвітницькою діяльністю П. Куліша серед чоловіків роду Білозерських [3, с. 4].

Висвітлюючи образ Галичини, А. Новак торкається теми взаємодії еліти

Наддніпрянщини та Галичини. Розвиваючи концепцію української нації, автор прописує роль інтелігенції, яка проклала ідейні містки на шляху до її розбудови. Одним із яскравих представників Наддніпрянщини визначено П. Куліша, зокрема приділяється увага опрацюванню ним галицького кластера. Визначено важливу роль діяча в активізації молоді та плеканні нової генерації національної еліти [20, с. 15].

О. Ясь здійснив спробу проілюструвати особливості побудови світоглядної системи історика, розкриваючи стилі мислення українських науковців шляхом аналізу текстів, визначити особливості побудови схем сприйняття історичного процесу. На тлі історіописання за системою романтизму дослідник прописує стильові трансформації Пантелеймона Олександровича. Відстежуючи специфіку історичного письма П. Куліша, автор звертає увагу на позитивістський нахил у методології, що переплівся з переважним у той момент на території нинішньої України романтизмом [51, с. 20].

Специфіку слов'язознавчих поглядів П. Куліша розкриває Є. Маковей, генеральними висновками досліджень якого стало обґрунтування відокремленості етнічної української спільноти та протиставлення її російській як основного світоглядного принципу діяча. Лейтмотивом проходить важливість для П. Куліша прикладного характеру здобутого знання [25, с. 17]. В якості практично отриманого результату автор зазначає, що зміцнення національної ідентичності стане запорукою інтеграції до політичного міждержавного рівня будь-якого ґатунку.

Отже, у дев'яти роботах історичного напрямку висвітлюється специфіка історичного письма, вплив поширених ідеологічних систем; активно розвивається тема ролі особистості П. Куліша у формуванні національної ідеї, ін-

телектуальної еліти. Регіонально дисертаційні дослідження охоплюють найбільші центри історичної науки в Україні – Дніпро, Київ, Запоріжжя, Одеса, Черкаси.

Тематична специфіка дисертаційних досліджень філософського напрямку пов'язана з характеристикою романтизму, традиціоналізму на теренах України XIX ст, відбивають особливості співпраці з громадськими діячами українських земель і сприйняття П. Кулішем оточуючого світу [21, с. 14]. Перші дослідження у галузі філософії в добу суверенітету України були спрямовані на вивчення історіософії П. Куліша. Так, Г. Поперечна намагається розібратися в його філософській антропології [33, с. 7]. У тому ж, 1998 р., було представлено загалу дослідження М. Бойка, який здійснив спробу розкрити специфіку світоглядної системи П. Куліша, деталізуючи суспільно-політичне сприйняття ним дійсності [4, с. 7].

До історико-філософської специфіки українського романтизму звертається А. Сініцина. У її дослідженні наголошується на спорідненості українського романтизму з західноєвропейським [38, с. 2]. Авторка розкриває сутність філософії хуторянства П. Куліша. Також висвітлено вагомість ідей філософського спрямування представників українського романтизму відносно практики державотворення та питання національної ідеї. Наступне дослідження більше заглиблене в особливості української філософської культури. Його автор М. Шумка звертається до доби національного Відродження, в якому методологічно панував романтизм [49, с. 3]. Під детальний розгляд сутності символу зазначеного періоду підпадає система мислення П. Куліша. Питання становлення української самосвідомості частково висвітлено в роботах Н. Морської, яка висвітлює долю ірраціональності [28, с. 5] та

Г. Гучко, яка розглядає прояви духовної сутності української культури [8, с. 4]. Простежується вплив специфіки генезису української культурно-філософської ідентичності на утвердження етнічно-національної самосвідомості. Діяльність П. Куліша розглядається як ілюстрація збереження культури, діяльності спрямованої на розвиток літературної мови.

Піддаючи аналізу українську філософську думку XIX-XX ст., Т. Троїцька з'ясувала, що розвиток особистості є результатом дії зовнішніх впливів (навіть цілеспрямованих) і внутрішньої мотивації та цілепокладання. Досліджуючи філософію П. Куліша та інших представників, формується теза про визнання ідеалу науки про людину як відображення сенсу буття особистості [45, с. 12]. Висвітлено роль впливу філософії діячів української культури на розбудову педагогічної системи з метою ствердження мотиваційно-духовної спрямованості суб'єктів освітнього процесу, що націлено на виховання національної інтелектуальної еліти.

Методологічну канву української філософії кінця XVIII – початку XX ст. розкриває А. Стешенко, приділяючи увагу традиціям та інноваціям. Демонструється ретрансляторська функція здобутого досвіду та вплив на трансформацію соціально-політичної думки у творчості П. Куліша в процесі історичного пізнання [42, с. 11]. Автором акцентується увага на необхідності використання різноманітного інструментарію в осягненні взаємозв'язку культури та філософії, ґрунтуючись на категоріях «традиції» та «інновації».

Культуротворчість П. Куліша з позиції естетики розкриває В. Пуліна, яка у своєму дослідженні подає реконструкцію естетичного підґрунтя та світоглядних орієнтирів діяча. До уваги пропонуються спільне та відмінне у філософській західноєвропейській,

українській та російській думці за естетичною системою П. Куліша [35, с. 3]. Автор доходить логічного висновку, про естетичну цінність народної, національної мови як елементу культури.

Шляхом системного аналізу О. Тютюнник здійснив реконструкцію поглядів П. Куліша стосовно бачення людини у суспільстві [46, с. 4]. Було наголошено на оригінальності філософської позиції П. Куліша. Доволі важливим є висвітлення ролі освітнього процесу та взаємодії особистості з суспільством. Також у циклі філософських досліджень прослідковуємо звернення до особливостей українського романтизму. Так, робота А. Сокирко спрямована на відстеження взаємозв'язку між світоглядною системою та становленням нації. Твори П. Куліша інтерпретуються з позиції кордоцентризму та наведено поняття сутності антеїзму [41, с. 14]. Наголошується необхідність використання елементів романтизму з метою ментального конструювання спільноти.

У рамках свого дослідження Ю. Ковтун розкриває соціокультурний зміст українського традиціоналізму XIX-XX ст. на тлі особливостей російського та західноєвропейського. Наголошуючи на співвідношенні формування українського традиціоналізму та філософії української національної ідеї, доводить вагомість творчості українських мислителів. Одним із діячів традиціоналізму розглядається П. Куліш, діяльність якого в умовах глобалізації спрямована на збереження ідентичності українського народу [21, с. 13]. У роботі «Філософсько-методологічні основи правового вчення Б. Кістяківського» В. Семикрас, приділяє увагу діяльності П. Куліша у формуванні соціально-політичних поглядів еліти [37, с. 14]. Змістовність і можливість практичного заломлення філософських поглядів П. Куліша на процеси соціального тво-

рення, сутність і життєспроможність його ідей схарактеризовано В. Лазаревою. Невід'ємною складовою праці став аналіз специфіки формування світогляду філософа [24, с. 4]. Висловлюється думка щодо потенціалу українського народу в історичній перспективі.

Отже, п'ятнадцять дисертаційних досліджень філософського напрямку виконані у таких векторах: загальна філософія, історія філософії, естетика, українознавство. Специфіка досліджень у цій галузі дає можливість системно прописати ідейні конструкти світогляду П. Куліша, що зумовлювалися методологічними системами, поширеними за його життя. Питання національної ідеї та розбудови інтелектуальної еліти, що підіймається в роботах дослідників, наголошує на практичній невирішеності та теоретичному провалі державної політики в цьому напрямі. Регіонально дисертаційні дослідження обіймають Дніпро, Київ, Львів, Житомир.

Свій внесок в опрацювання діяльності П. Куліша зробили представники філологічної науки, дослідження яких мають певну специфіку, проте, розуміючи неподільність і різноспрямованість діяльності П. Куліша, для ґрунтовного та обширного опрацювання маємо долучитися до результатів і в цій галузі. Однією з перших робіт, присвячених діяльності П. Куліша, є дисертація Ж. Янковської, спрямована на досягнення його етнографічної діяльності [50, с. 2]. Дослідниця зосередила увагу на відносинах діяча з тогочасними етнографами, проаналізувала збірки української фольклорної спадщини, впорядкованих П. Кулішем. Питання про вплив здобутків іншомовних митців висвітлено в роботі І. Девдюк «Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння)» 1999 р.

Авторка, аналізуючи запозичення певних сюжетів П. Кулішем, відстежила особливості привнесень ним елементів з англійського письменства в українське [10, с. 5]. Дослідниця обстоює думку про популяризацію вальтер-скоттівського сюжету українським письменником на теренах України з метою піднесення культурного рівня та долучення до світового досвіду. Цього ж року була представлена робота Т. Дзюби, де було подано аналіз літературно-естетичної концепції П. Куліша. Автором досліджені традиційні уявлення про його модель розвитку української літератури, а також наводиться думка про синкретичне поєднання релігійно-просвітницьких ідей у філософському світогляді П. Куліша [11, с. 6].

Опрацьовуючи питання літературного процесу в Західній Україні 60-х – початку 70-х рр. XIX ст., О. Федорук аналізував вплив творчої діяльності та соціально-побутових життєвих умов П. Куліша на літературні відносини з представниками Буковини та Галичини. Дослідник звертається до ролі П. Куліша в народовському напрямі, зокрема західноукраїнському національно-культурному русі [47, с. 3]. У дисертації проаналізовано причини самоусунення письменника від активного творчого процесу, що впливали з особливостей його ідеалістичної системи світосприйняття. Також підіймається питання ролі П. Куліша у формуванні культурного та морального авторитету Т. Шевченка серед передової галицької спільноти. Автор поетапно характеризує діяльність П. Куліша, спрямовану на тиражування ідей Кобзаря та намагання послабити «громадську релігію» довкола творчого доробку Т. Шевченка.

До висвітлення дослідницької діяльності П. Куліша звернулася В. Владимиrowa, праця якої розкриває багатоглядність літературознавчої діяль-

ності письменника [6, с. 7]. Беручи за основу його діяльність як критика та історика літератури, вона аналізує джерела та чинники формування поглядів П. Куліша, показавши, зокрема тип мислення на межі балансування між романтизмом і позитивізмом; розвиток української словесності XII-XVIII ст. за роботами П. Куліша. Детально проаналізовано сприйняття ним сучасної літератури, зокрема спадщини Т. Шевченка та Марка Вовчка. В. Владимірова подала літературний доробок П. Куліша не лише з літературно-критичного боку, але обґрунтувала його важливість в історико-літературному аспекті.

В. Зубань приділила увагу ідейному аспекту створених українським дослідником початку ХХ ст. В. Петровим образів М. Костомарова та П. Куліша з огляду на їхню роль у процесі переоцінки національного минулого та формування образу нової української дійсності [15, с. 3]. Шляхом порівняння творів «Аліна й Костомаров», «Романи Куліша» з роботами М. Хвильового, В. Підмогильного та М. Могилянського виведені основні прийоми трансформації біографічного матеріалу. На цій основі розкриваються інтертекстуальні особливості цих творів та особливості сприйняття особистісних характеристик.

Обравши в якості наукової проблеми переклади в українській літературно-критичній думці ХІХ – початку ХХ ст., О. Тетеріна висвітлює позитивний вплив відображення основних етапів літературної критики П. Куліша на подальший світовий розвиток національної літератури, що, в свою чергу, є складовою національної ідеї [44, с. 7]. Досліджено еволюцію перекладацької думки, характер і можливість формування естетичного сприйняття жанрово-стильового збагачення української літератури. Авторка показала запрова-

дження П. Кулішем світових здобутків літератури та спроб модернізації національної літератури шляхом збагачення світової.

У контексті аналізу мовної ситуації, що склалася в ХІХ ст., Т. Должикова опрацювала лінгвістичну особистість П. Куліша та охарактеризувала поетапно її формування. Проаналізовано внесок автора до перекладацької, видавничої, редакторської роботи на формування української літературної мови [13, с. 6]. Приділено увагу мовному питанню, як одному з аспектів національної ідеї. Зокрема використання в його роботах церковно-книжних мовних одиниць визначається як один зі шляхів інтелектуалізації української літературної мови.

Роль духовної складової в роботах П. Куліша не могла лишитися осторонь, і цей фрагмент було опрацьовано в дисертації С. Ковпик «Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон». У ході здійснення дослідження схарактеризовано найбільш яскраві прояви духовності в українській літературі та творчості П. Куліша [20, с. 5]. Простежується еволюція духовного світогляду письменника крізь призму зображення дійових осіб драматургічних творів. Історичне оповідання, яким послуговувався П. Куліш у своїй діяльності, зацікавило І. Бабенко [2, с. 3]. Приділена увага розвитку українського історичного оповідання ХІХ – початку ХХ ст., опрацьовано грані пропорційності художнього вимислу та історичної дійсності.

До особливостей національно-маркованої лексики в мові художньої історичної прози П. Куліша звертається Н. Слободянюк. У висновках дослідник наголосив, що П. Куліш одним із перших звернув увагу на зв'язок між мовою та національною ментальністю, мовою та культурою народу [39, с. 5].

Діяльність Пантелеймона Олександровича як початківця гоголезнавства, не лишилася поза увагою науковців. Так, робота К. Ісаєнко спрямована на дослідження інтертекстуальних зв'язків між роботами П. Куліша та М. Гоголя. В ході аналізу «творчих контактів» двох постатей XIX ст., належних різним культурним площинам та епохам розвитку національної самосвідомості, унаочнює той факт, що етнічна спільність є досить важливою для визначення особливостей кожної культурної епохи в контексті її взаємозв'язків з іншими культурами [18, с. 14]. Перекладацька діяльність П. Куліша неодноразово привертала увагу дослідників філології, зокрема Т. Мороз зосередився на вивченні перекладу Святого Письма. Особливе значення надається формам історичного існування української мови – народнорозмовній і писемно-книжній [27, с. 13]. У дисертації наголошено, що контекст вибудови української літературної мови надає особливого шарму лексиці перекладів книг Святого Письма у другій половині XIX – на початку XX ст. На базі історико-культурних і філологічних джерел здійснено узагальнюючий огляд історії перекладів Святого Письма українською мовою. О. Федунівич-Швед у дисертації «Лексика перекладів Миколи Лукаша у зв'язках із культурно-писемною традицією української мови». Автор П. Куліша розглядає серед представників перекладацької діяльності, на творчості якого позначився розвиток традицій староукраїнського слововжитку та словотворення [48, с. 15].

У філологічних дослідженнях вималюється трикутник українсько-польсько-російських особливостей, що виступає історично обумовленим фактором у трактуванні оригінальності світоглядної системи П. Куліша. Так, Н. Петриченко здійснює спробу системного

підходу до опрацювання української, польської, російської прози першої половини XIX ст. [31, с. 8]. Виокремлюється спільне коріння та особливості самостійного розвитку трьох шкіл літературного становлення та модифікацію літературного пограниччя. На основі творів та етнографічної діяльності П. Куліша в 70-90-ті рр. XIX ст. розкривається потенціал народу в осягненні історичних процесів.

Системний підхід в опрацюванні ранньої творчості українського письменника застосував В. Івашків, визначаючи важливість цього етапу для становлення його суб'єкту літературного процесу XIX ст. Також дослідник долучився до опрацювання етнографічної діяльності П. Куліша. В роботі подається аналіз художньої складової в творах воронізького циклу [16, с. 32]. Чергове звернення до розгляду особливостей романтичного світосприйняття знайшли своє місце в роботі на здобуття звання доктора філологічних наук Є. Нахліка. Робота в цілому спрямована на постать Т. Шевченка, проте наводяться сюжети, в межах яких прослідковується тотожність або протилежність з поглядами П. Куліша [29, с. 27].

У рамках вивчення епістолярної спадщини А. Ільків розглядає доробок П. Куліша в контексті опрацювання філософсько-ментальних та індивідуально особистісних причин неоднозначності діяча [17, с. 5]. О. Кумеда долучився до вивчення характеру зв'язку мовного середовища та ідіолекту письменника. Беручи за основу тексти етнографічного характеру, було виділено риси східнополіського говору, після чого здійснено аналіз творів П. Куліша [23, с. 12]. Висунуто гіпотезу щодо меж узуального та власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць і причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтерна-

тивних варіантів. Окреслено лінгвістичні пріоритети П. Куліша.

Колоритну постать П. Куліша не обійшли увагою і зарубіжні дослідники. Зокрема, у 2015 р. була захищена робота шанхайською дослідницею Сюй Ліша «Художня проза Пантелеймона Куліша у контексті українського романтизму». У фокусі – дослідження художньої прози П. Куліша у контексті українського романтизму [43, с. 4]. Розкриваючи художній зміст його творів, автор проводить зв'язок з особистим життям письменника.

Отже, дослідницький доробок філологічного спрямування налічує 24 роботи, в рамках яких можна виокремити спеціалізації: українська література, українська мова, романські мови. Тематично роботи спрямовані на розкриття панівних ідей, в яких формувалася П. Куліш. Авторами дисертацій досліджено специфіку його світосприйняття світу, особливу увагу приділено аспекту національного в доробку діяча. Географія наукових робіт окреслена Дніпром, Києвом, Черкасами, Одесою, Запоріжжям.

Усвідомлюючи важливість освітньо-виховного процесу у формуванні особистості, П. Куліш частину творчого потенціалу спрямував на просвітницьку діяльність, до вивчення якої доклали зусилля представники педагогічних наук. Загальне тло діяльності української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини ХІХ ст. громадсько-просвітницького гатунку подано в роботі С. Дмитренко [12, с. 12]. О. Кравченко розкриває загальнопедагогічні погляди П. Куліша, що спиралися на національні особливості українського народу та долучення до передового досвіду західноєвропейської навчально-виховного процесу [22, с. 194]. Особливу увагу приділено розробці методичного матеріалу в сучасному розумінні, а саме підручника, се-

рії книг для читання дітьми молодшого шкільного віку. Доволі цікавим є дослідження О. Слоньовської, яка привертає увагу до ресурсності творчості П. Куліша у формуванні моральних та естетичних ідеалів людини [40, с. 8].

Будучи багатогранною особистістю, П. Куліш залишив місце у своєму доробку і для досліджень у мистецтвознавчому вимірі. Так, у 2001 р. Л. Грінберг піддає детальному розгляду культурологічний аспект історіософського світобачення діяча. Опрацьовується тема розвитку національної ідеї та свідомості. Світоглядна система розкривається крізь призму національних цінностей та орієнтирів українського народу [7, с. 87]. Визначено роль науково-творчої спадщини П. Куліша у пробудженні національної свідомості та її вплив на розвиток української національної ідеї.

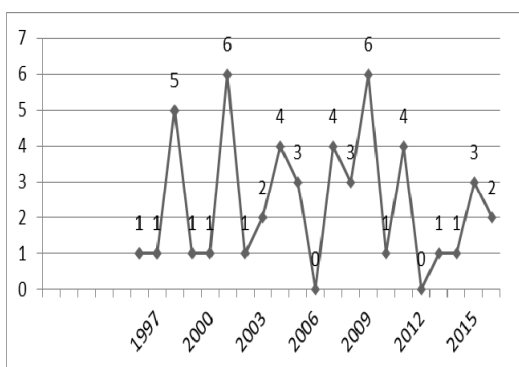
Загалом у процесі аналізу дисертаційного поля щодо життя, діяльності, світогляду П. Куліша було опрацьовано 51 текст авторефератів і дисертацій, які репрезентують сучасні досягнення у дослідженні ідей визначного українця.

Опрацьовуючи інтелектуальний масив, ми звернули увагу на несталість і певну хаотичність у вивченні діяльності П. Куліша здобувачами наукових ступенів. З огляду на це необхідно привернути увагу дослідників і менеджерів від науки до назрілості системного опрацювання різнопланової діяльності П. Куліша, що сприятиме національному вихованню. Поданий аналіз дисертаційних матеріалів дає підстави окреслити науковий потенціал теми в осягненні «палкого українця».

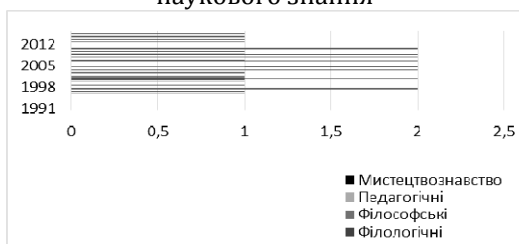
Діаграми 2 і 3 дають можливість проілюструвати динаміку захисту робіт, пов'язаних з постаттю П. Куліша та співвідношення між галузями наук і роками захисту відповідно. Зіставляючи дані, відзначаємо наявність в ака-

демичному середовищі попиту на опрацювання тем, пов'язаних із постаттю П. Куліша. Переважну більшість становлять філологічні дослідження, найменша частка припадає на культурологічні. Найбільша кількість робіт захищена у 2001 та 2009 рр. І навпаки, у 2006 та 2012 рр. не захищено жодної дисертації означеної тематики. Також звернули увагу на географію захисту робіт. Вони охоплюють такі наукові центри: Київ, Львів, Одеса, Харків, Херсон, Житомир, Запоріжжя, Чернівці, Дніпро, Івано-Франківськ, Черкаси. Підкреслює територіальну значущість ідей П. Куліша.

Діаграма 2
Частота захисту дисертацій, присвячених П. Кулішу, в Україні

Діаграма 3
Динаміка захисту дисертацій, присвячених П. Кулішу, за галузями наукового знання

Таким чином, підсумування наукового опрацювання постаті П. Куліша в сучасних дисертаційних дослідженнях дозволило виділити такі напрями: історичний, філософський, філологіч-

ний педагогічний, Специфіку кожного з них визначає методологічний інструментарій. Отже, маємо відзначити міждисциплінарний підхід до вивчення постаті П. Куліша та його творчого доробку. Аналіз дисертаційного масиву демонструє достатньо стабільний попит на опрацювання цієї теми протягом 1991-2016 рр., активність серед наукової спільноти у її вивченні за тематичними напрямками. Систематизований дисертаційний матеріал підкреслює різноплановість наукового опрацювання та актуальність діяльності П. Куліша, як серед його сучасників, так і в умовах сьогодення. Подана розвідка є одним із кроків до впорядкування доробку дослідників висновків на шляху до тлумачення ідей діяча, що буде продовжено автором, та в подальшому оформлено у бібліографічну збірку робіт присвячених життю та діяльності П. Куліша.

Література

1. Атаманчук В.П. Жанр трагедії в українській драматургії 1910 – 1920-х років: ідейно-естетична парадигма: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / В.П. Атаманчук; Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с. / Atamanchuk V.P. Zhanr trahedii v ukrainiskii dramaturhii 1910 – 1920-kh rokiv: ideino-estetychna paradyhma: avtoref. dys. na zdobuttia kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / V.P. Atamanchuk; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2007. – 20 s.; **2. Бабенко І.Д.** Жанрова диференціація і поетика українського історичного оповідання XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / І. Бабенко; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – 20 с. / Babenko I.D. Zhanrova dyferentsiatsiia i poetyka ukrainskoho istorychnoho opovidannia XIX – pochatku XX stolittia: avtoref. dys. na zdobuttia kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / I. Babenko; Dnipropetr. nats. un-t. – D., 2005. – 20 s.; **3. Барабаш Н.О.** Рід Білозерських та культурний світ України XIX – поч.

- XX століття: нові методологічні підходи : Автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Н. Барабаш; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2004. – 20 с. / Barabash N.O. Rid Bilozerskykh ta kulturnyi svit Ukrainy XIX – poch. XX stolittia: novi metodolohichni pidkhody : Avtoref. dys... kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / N. Barabash; Dnipropetr. nats. un-t. – D., 2004. – 20 с.; **4. Бойко М.** Суспільно-політичні та філософські погляди Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 09.00.05 / М. Бойко; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 22 с. / Boiko M. Suspilno-politychni ta filosofski pohliady Panteleimona Kulisha: avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 09.00.05 / M. Boiko; Dnipropetrovskiy derzh. un-t. – Dnipropetrovsk, 1998. – 22 s.; **5. Вертій О.** Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х років XIX століття: автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.01,10.01.07 / О.І. Вертій; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2011. – 27 с. / Vertii O. Narodni dzhherela natsionalnoi samobutnosti ukrainskoi literatury 70-90-kh rokiv XIX stolittia: avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk : spets. 10.01.01,10.01.07 / O. Vertii; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2011. – 27 s.; **6. Владимірова В.** Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / В.М. Владимірова; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2002. – 20 с. / Vladymirova V. Panteleimon Kulish - doslidnyk ukrainskoi literatury: avtoref. dys. na zdobuttia kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / V.M. Vladymirova; NAN Ukrainy. In-t l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 2002. – 20 s.; **7. Грінберг Л.Ф.** Історіософське світобачення П. Куліша (культурологічний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 / Л.Ф. Грінберг ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с. / Hrinberh L.F. Istoriosofske svitobachennia P. Kulisha (kulturolohichniy aspekt): Avtoref. dys... kand. ist. nauk: spets. 17.00.01 / L.F. Hrinberh ; Kyiv. nats. un-t kultury i mystetstv. – K., 2001. – 20 s.; **8. Гучко Г.** Кирило-Мефодіївська традиція в українській духовній культурі (IX – перша половина XIX ст.): Автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / Г. Гучко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 18 с. / Huchko H. Kyrylo-Mefodiivska tradytsiia v ukrainskii dukhovnii kulturi (IX – persha polovyna XIX st.): Avtoref. dys... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / H. Huchko; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2005. – 18 s.; **9. Гуляк А.Б.** Становлення українського історичного роману («Чорна рада» П. Куліша): Дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 377 с. / Huliak A.B. Stanovlennia ukrainskoho istorychnoho romanu («Chorna rada» P. Kulisha): Dys... d- ra filol. nauk: 10.01.01 / Natsionalnyi pedahohichniy un-t im. M.P. Drahomanova. – K., 1997. – 377 s.; **10. Девдюк І.В.** Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння): Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.05 / І.В. Девдюк; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1999. – 19 с. / Devdiuk I.V. Anhliiska literatura u tvorchii diialnosti Panteleimona Kulisha (Pereklady. Krytychne spryiniattia. Tvorche zasvoiennia): Avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 10.01.05 / I.V. Devdiuk; NAN Ukrainy. In-t l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 1999. – 19 s.; **11. Дзюба Т.А.** Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Т.А. Дзюба; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1999. – 18 с. / Dziuba T.A. Literaturno-estetychna kontseptsiiia Panteleimona Kulisha: Avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.01.01 / T.A. Dziuba; NAN Ukrainy. In-t l-ry im. T.H. Shevchenka. – K., 1999. – 18 s.; **12. Дмитренко С.М.** Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття: Автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / С.М. Дмитренко; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 17 с. / Dmytrenko S.M. Hromadsko-prosvitnytska diialnist ukrainskoi intelihentsii v Livoberezhnii Ukraini druhoi polovyny KhIKh stolittia: Avtoref. dys... kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 / S.M. Dmytrenko; Prykarp. un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankivsk, 2000. – 17 s.; **13. Должикова Т.** Мовна особистість Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Т. Должикова ; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – К.,

2004. – 21 с. / Dolzhykova T. Movna osobystist Panteleimona Kulisha: Avtoref. dys. kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 / T. Dolzhykova ; NAN Ukrainy. In-t movoznav. im. O.O. Potebni. – K., 2004. – 21 s.; **14. Забіяка І.** Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Автореф... дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / І.М. Забіяка; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. – 18 с. / Zabiiaaka I. Epistoliarna spadshchyna V.P. Horlenka yak istoryko-kulturolohichne dzherelo: Avtoref... dys. kand. ist. nauk: spets. 07.00.06 / I.M. Zabiiaaka; NAN Ukrainy. In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. – K., 1998. – 18 с.; **15. Зубань В.І.** «Аліна й Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / В.І. Зубань ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с. / Zuban V.I. «Alina y Kostomarov» ta «Romany Kulisha» V. Petrova v konteksti ukrainskoho kulturnoho zhyttia 20-kh rokiv XX stolittia: Avtoref. dys. kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / V.I. Zuban ; Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. – Kh., 2003. – 19 s.; **16. Івашків В.** Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша: Автореф. докт. філол. наук: спец. 10.01.01 – «Українська література» та спец. 10.01.07 – «Фольклористика» // В. Івашків – Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – 2009. – 45 с. / Ivashkiv V. Khudozhnia, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannoi tvorchosti Panteleimona Kulisha: Avtoref. dokt. filol. nauk: spets. 10.01.01 – «Ukrainska literatura» ta spets. 10.01.07 – «Folklorystyka» // V. Ivashkiv – Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. – 2009. – 45 s.; **17. Ільків А.В.** Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть: Автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.01 – українська література / А.В. Ільків, К.: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. – 40 с. / Ilkiv A.V. Intymnyi dyskurs pismennytskoho epistoliaruiu druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit: Avtoref. dys. kand. filol. nauk: spets. 10.01.01. – ukrainska literatura / A.V. Ilkiv, K.: Kyivskiy un-t im. B. Hrinchenka, 2016. – 40 s.; **18. Ісаєнко К.П.** Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості: дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / К.П. Ісаєнко; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2004. – 202 с. / Isaienko K.P. Mykola Hohol i Panteleimon Kulish: problema typolohii khudozhnoi svidomosti: dys... kand. filol. nauk: 10.01.05 / K.P. Isaienko; Nizhynskiy derzh. pedahohichnyi un-t im. Mykoly Hoholia. – Nizhyn, 2004. – 202 s.; **19. Климчук О.В.** Літературно-художній антропонімкон П. Куліша: склад, джерела, функції: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В. Климчук; Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2004. – 19 с. / Klymchuk O.V. Literaturno-khudozhnii antroponimikon P. Kulisha: sklad, dzherela, funktsii: dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 / O.V. Klymchuk; Uzhhorodskiy natsionalnyi un-t. – Uzhhorod, 2004. – 19 s.; **20. Ковпик С.І.** Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон: Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / С.І. Ковпик; Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2005. – 20 с. / Kovpik S.I. Dramaturhiia Panteleimona Kulisha: dukhovni vymiry, problematyka, zhanrovyy diapazon: Avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / S.I. Kovpik ; Kherson. derzh. un-t. – Kherson, 2005. – 20 s.; **21. Ковтун Ю.В.** Соціокультурний зміст українського традиціоналізму ХІХ-ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 / Ю.В. Ковтун; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – 20 с. / Kovtun Yu.V. Sotsiokulturnyi zmist ukrainskoho tradytsionalizmu XIX-XX st.: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.03 / Yu.V. Kovtun; Zhytomyr. derzh. un-t im. I. Franka. – Zhytomyr, 2011. – 20 s.; **22. Кравченко О.О.** Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897) : автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / О.О. Кравченко; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2009. – 20 с. / Kravchenko O.O. Pedahohichna ta naukovo-prosvitnytska diialnist Panteleimona Kulisha (1819-1897) : avtoref. dys... kand. ped. nauk: spets. 13.00.01 / O.O. Kravchenko; In-t pedahohiky APN Ukrainy. – K., 2009. – 20 s.; **23. Кумеда О.П.** Ідіолект П.О. Куліша на тлі схід-

нополіського діалекту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / О.П. Кумеда ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2011. – 20 с. / Kumeda O.P. Idiolekt P.O. Kulisha na tli skhidnopoliskoho dialektu: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 / O.P. Kumeda ; NAN Ukrainy, In-t ukr. movy. – K., 2011. – 20 s.; **24. Лазарева В.Т.** Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / В.Т. Лазарева; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. – Київ, 2015. – 16 с. / Lazarieva V.T. Sotsiotorchyi potentsial filofsoskykh pohliadiv Panteleimona Kulisha: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 / V.T. Lazarieva; NAPN Ukrainy, In-t vyshch. osvity. – Kyiv, 2015. – 16 s.; **25. Маковей Є.О.** Слов'янознавчі погляди Пантелеймона Куліша : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Маковей Є.О. ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 20 с. / Makovei Ye.O. Slovianoznavchi pohliady Panteleimona Kulisha : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 / Makovei Ye.O. ; Nats. ped. un-t im. M.P. Dragomanova. – Kyiv, 2016. – 20 s.; **26. Мельник Л.** Українознавчий контекст науково-педагогічної та видавничої діяльності Осипа Бодяньського: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Л. Мельник ; НДІ українознав. – К., 2009. – 20 с. / Melnyk L. Ukrainoznavchyi kontekst naukovo-pedahohichnoi ta vydavnychoi diialnosti Osypa Bodianskoho: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 09.00.12 «Ukrainoznavstvo» / L. Melnyk ; NDI ukrainoznav. – K., 2009. – 20 s.; **27. Мороз Т.В.** Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Т.В. Мороз; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2007. – 20 с. / Moroz T.V. Leksyka perekladiv knyh Sviatoho Pysma u konteksti rozvytku ukrainskoi literaturnoi movy v druhii polovyni XIX – na rochatku XX stolittia: Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 / T.V. Moroz; Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi, 2007. – 20 s.; **28. Морська Н.Л.** Ірраціональне пізнання в філософській думці України: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / Н.Л. Морська ;

Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 20 с. / Morska N.L. Irratsionalne piznannia v filosofskii dumtsi Ukrainy: Avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / N.L. Morska ; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2003. – 20 s.; **29. Нахлік Є.К.** Тарас Шевченко і польські та російські романтики (індивідуальність письменника в інтертекстуальних зв'язках і типологічних збіжностях): автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Є.К. Нахлік; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 40 с. / Nakhlik Ye.K. Taras Shevchenko i polski ta rosiiski romantyky (indyvidualnist pysmennyka v intertekstualnykh zviyazkakh i typolohichnykh zbizhnostiakh): avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / Ye.K. Nakhlik; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2009. – 40 s.; **30. Новак А.В.** Образ Галичини у поглядах наддніпрянських українофілів 1860-1880-х рр. як складова української національної ідеї: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / А.В. Новак; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2015. – 20 с. / Novak A.V. Obraz Halychyny u pohliadakh nad-dniprianskykh ukrainofiliv 1860-1880-kh rr. yak skladova ukrainskoi natsionalnoi ideii: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 / A.V. Novak; Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2015. – 20 s.; **31. Петриченко Н.Г.** Наративно-жанрова специфіка української, польської, російської прози першої половини XIX ст.: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.01.05 / Н.Г. Петриченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 39 с. / Petrychenko N.H. Naratyvno-zhanrova spetsyfika ukrainskoi, polskoi, rosiiskoi prozy pershoi polovyny XIX st.: avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk: spets. 10.01.05 / N.H. Petrychenko; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2010. – 39 s.; **32. Поліщук Р.М.** Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації : Дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / Р.М. Поліщук ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2017. – 215 с. / Polishchuk R.M. Kulturna identychnist yak substantsiinyi chynnyk formuvania svitohliadu ukrainskoho narodu v epokhu hlobalizatsii : Dys. ... kand. filos. nauk: spets. 09.00.05 / R.M. Polishchuk ; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – Lviv, 2017. – 215 s.; **33. По-**

- перечна Г.А.** Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / Г.А. Поперечна; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 1998. – 158 с. / Poperechna H.A. Filososka antropolohiia ta istoriosofiia Panteleimona Kulisha: dys... kand. filos. nauk: spets. 09.00.05 / H.A. Poperechna; In-t filosofii im. H.S. Skovorody NAN Ukrainy. – K., 1998. – 158 s.; **34. Похила Л.С.** Історичні погляди П. Куліша: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Л.С. Похила; Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1998. – 16 с. / Pokhyla L.S. Istorychni pohliady P.Kulisha: avtoref. dys... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 / L.S. Pokhyla; Odeskyi derzh. un-t im. I.I. Mechnykova. – O., 1998. – 16 s.; **35. Пуліна В.І.** Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.08 / В.І. Пуліна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 20 с. / Pulina V.I. Estetychni pozytsii v kulturotvorchosti Panteleimona Kulisha: avtoref. dys... kand. filos. nauk: spets. 09.00.08 / V.I. Pulina; Kyivskyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2008. – 20 s.; **36. Романцова Н.І.** Постать князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX – початку XXI ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / Н.І. Романцова; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с. / Romantsova N.I. Postat kniazia Dmytra Vyshnevetskoho v ukrainskii istoriografii XIX – pochatku XXI st.: avtoref. dys... kand. ist. nauk: spets. 07.00.06 / N.I. Romantsova; Zaporiz. nats. un-t. – Zaporizhzhia, 2007. – 20 s.; **37. Семикрас В.В.** Філософсько-методологічні основи правового вчення Б. Кістяківського: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / В.В. Семикрас; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 17 с. / Semykras V.V. Filososko-metodolohichni osnovy pravovoho vchennia B. Kistiakivskoho: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / V.V. Semykras; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2013. – 17 s.; **38. Сініцина А.В.** Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): Автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / А.В. Сініцина; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 20 с. / Sinitsyna A.V. Istoryko-filosofski idei ukrainsko-
ho romantyzmu (P. Kulish, M. Kostomarov): Avtoref. dys... kand. filos. nauk: spets. 09.00.05 / A.V. Sinitsyna; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2001. – 20 s.; **39. Слободянюк Н.Ю.** Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.Ю. Слободянюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 20 с. / Slobodianiuk N.Iu. Ukrainskyi natsionalno-kulturnyi komponent u movi khudozhnoi istorychnoi prozy Panteleimona Kulisha: avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 / N.Iu. Slobodianiuk; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2001. – 20 s.; **40. Слоньовська О.В.** Формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників у процесі вивчення історичної романістики (на матеріалі творчості П. Куліша та І. Нечуя-Левицького): автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 / О.В. Слоньовська; АПН України, Ін-т педагогіки. – К., 1996. – 26 с. / Slonovska O.V. Formuvannia moralnykh ta estetychnykh idealiv u starshoklasnykiv u protsesi vyvchennia istorychnoi romanistyky (na materialii tvorchosti P. Kulisha ta I. Nechuiia-Levytskoho): avtoref. dys... kand. ped. nauk: spets. 13.00.02 / O.V. Slonovska; APN Ukrainy, In-t pedahohiky. – K., 1996. – 26 s.; **41. Сокирко А.М.** Світоглядно-ментальні особливості українського романтизму: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / А.М. Сокирко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 16 с. / Sokyрко A.M. Svitohliadno-mentalni osoblyvosti ukrainskoho romantyzmu: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / A.M. Sokyрко; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2011. – 16 s.; **42. Стешенко А.С.** Традиція та новація в українській філософії кінця XVIII – початку XX століття: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / А.С. Стешенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 16 с. / Steshenko A.S. Tradytsiia ta novatsiia v ukrainskii filosofii kintsia XVIII – pochatku XX stolittia: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / A.S. Steshenko; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2008. – 16 s.; **43. Сюй Ліша** Художня проза Пантелеймона Куліша у контексті українського романтизму: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Сюй Ліша; Львів. нац. ун-т ім.

Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с. / **Siui Lisha** Khudozhnia proza Panteleimona Kulisha u konteksti ukrainskoho romantyzm: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01 / Siui Lisha ; Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka. – Lviv, 2015. – 20 s.; **44. Тетеріна О.Б.** Переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці XIX – початку XX ст. (компаративний дискурс): Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.05 / О.Б. Тетеріна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с. / Teterina O.B. Pereklad yak naukova problema v ukrainskii literaturno-krytychnii dumtsi XIX – rochatku XX st. (komparatyvnyi dyskurs): Avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 10.01.05 / O.B. Teterina; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2004. – 20 s.; **45. Троїцька Т.С.** Українська філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки педагога: автореф. дис... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.10 / Т.С. Троїцька ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2007. – 32 с. / Troitska T.S. Ukrainska filosofska antropolohiia yak teoretyko-metodolohichna osnova profesiinoi pidhotovky pedahoha: avtoref. dys... d-ra filosof. nauk: spets. 09.00.10 / T.S. Troitska ; APN Ukrainy. In-t vyshch. osvity. – K., 2007. – 32 s.; **46. Тютюнник О.М.** Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / О.М. Тютюнник; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 19 с. / Tiutiunnyk O.M. Osoba i suspilstvo u filosofii Panteleimona Kulisha: avtoref. dys... kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05 / O.M. Tiutiunnyk ; Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. – K., 2009. – 19 s.; **47. Федорук О.О.** Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / О.О. Федорук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 19 с. / Fedoruk O.O. Panteleimon Kulish i literaturnyi protses u Zakhidnii Ukraini 60-kh – rochatku 70-kh rokiv XIX st.: Avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / O.O. Fedoruk ; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2001. – 19 s.; **48. Федунувич-Швед О.Т.** Лексика перекладів Миколи Лукаша у зв'язках із культурно-писемною традицією української мови: автореф.

дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / О.Т. Федунувич-Швед; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с. / Fedunovych-Shved O.T. Leksyka perekladiv Mykoly Lukasha u zviyazkakh iz kulturno-pysemnoiu tradytsiieiu ukrainskoi movy: avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 / O.T. Fedunovych-Shved ; Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi, 2008. – 20 s.; **49. Шумка М.Л.** Символізм у філософській культурі України: Автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / М.Л. Шумка; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 19 с. / Shumka M.L. Symvolizm u filosofskii kulturi Ukrainy: Avtoref. dys... kand. filol. nauk: spets. 09.00.05 / M.L. Shumka ; Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – Lviv, 2001. – 19 s.; **50. Янковська Ж.** Фольклористична діяльність П. Куліша: Автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.01.07 / Ж. Янковська; Київ. Держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 20 с. / Yankovska Zh. Folklorystychna dialnist P. Kulisha: Avtoref. dys. kand. filol. nauk: spets. 10.01.07 / Zh. Yankovska; Kyiv. Derzh. un-t im. T. Shevchenka. – K., 1998. – 20 s.; **51. Ясь О.В.** Українські історики у світлі культурних епох і стилів мислення початку XIX – 80-х років XX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 / О.В. Ясь; НАН України, Ін-т історії України. – Київ, 2014. – 40 с. / Yas O.V. Ukrainski istoryky u svitli kulturnykh epokh i styliv myslennia rochatku XIX – 80-kh rokiv XX st.: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: spets. 07.00.06 / O.V. Yas; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. – Kyiv, 2014. – 40 s.

Кондратьева Д. А. Наследие П. Кулиша в современных диссертационных исследованиях

Пути и методы изучения прошлого меняются в зависимости от идеологии и потребностей общества. Выступая субъектом изменений и преобразований, после смерти П. Кулиш получил роль «объекта» изучения, подпав под исследовательский «скальпель». Историографический массив, освещает специфику его жизни и деятельности, насчитывает сотни работ, которые, в свою очередь, требуют систематизации. Одним из видов научных работ является диссертационные исследования, определяющие магистральные направле-

ния деятельности П. Кулиша и в комплексе иллюстрируют наиболее проработаны темы. Специфика этого вида научной литературы демонстрирует основательность в постижении фигуры и его работах, как самостоятельной научной проблемы. В ходе осуществления научной разведки было запланировано решить такие задачи, как выделить научные специальности, которые изучают деятельность П. Кулиша; наглядно продемонстрировать пропорциональность исследований среди научных направлений; отследить временную линию и региональные центры, наиболее активно занимающихся проблематикой П. Кулиша. Поставленные задачи были реализованы с помощью классических для социогуманитарных научных методов анализа и синтеза, сравнения и систематизации. Для осуществления визуализации результатов используются методы, оптимизирующие получения синтезированного представления об исследуемом объекте и служат наглядностью интенсивного распределения компонентов.

Ключевые слова: П. Кулиш, историография, история Украины, философия, культурология, педагогика, диссертация.

Kondratieva D. The heritage of Kulish in modern dissertation researches

Ways and methods of studying the past to vary depending on the ideology and the needs of society. P. Kulish was the power of move of change and transformation, but after his death hi got the role of «object» of study. Historiographical array covering the specifics of his life and work, has hundreds of works, which, in turn, was requires systematization and research. One of the types of scientific work is the dissertation research, which determines the main lines of activity of P. Kulish and illustrate the most elaborate topics in the complex. The specificity of this type of scientific literature can give to us the understanding of huge value of the figure and his works as an independent scientific problem. In the course of scientific reconnaissance, it was planned to solve such problems as to identify scientific specialties that study P. Kulish's activity; it will show the proportionality of research among scientific directions; distinguish the time line and regional centers, the almost which most actively dealing with the problems of P. Kulish. The science problem is solved was implemented using classical humanities to scientific methods of analysis and synthesis, comparison and systematization. Also we used the visualization methods to obtain a synthesized understanding of the object of our study.

Key words: Kulish, historiography, history of Ukraine, philosophy, culturology, pedagogy.

*Стаття надійшла до редколегії
20.05.2017 р.*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1850-1917 РР.)

У статті розглядається стан наукової розробки проблеми вивчення джерел з історії становлення кредитно-фінансової системи України другої половини ХХ – початку ХХ ст. Предметом наукових досліджень були різні аспекти історії розвитку кредитно-фінансових установ України, проте на сьогодні у історичній літературі відсутні узагальнюючі наукові роботи, у яких було б здійснено комплексний аналіз джерел з історії розвитку кредитно-фінансової системи України зазначеного періоду. З'ясовано, що джерельну базу представлено групами джерел: 1) архівні документи; 2) опубліковані нормативно-правові акти; 3) діловодна документація; 4) періодичні видання; 5) статистичні матеріали; 6) матеріали особового походження. Найбільші джерельні комплекси зберігаються в Центральному державному історичному архіві (м. Київ) та обласних державних архівів, а також в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург).

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система, ощадні каси.

Інтерес до історії українських банків та кредитних установ викликаний необхідністю компенсувати існуючі прогалини у питаннях історіографії та відтворити повну картину тогочасної кредитно-фінансової системи. Всебічне висвітлення даної проблеми розкривається із різним ступенем повноти, і це перш за все залежить від джерельної бази дослідження. Окремих наукових розвідок з даного питання у вітчизняній історіографії не було здійснено, питання джерельних комплексів стали частинами дисертаційних досліджень О. Краснікової, І. Новікової, М. Казьмирчук [1; 2; 3] та інших.

Метою даної статті є характеристика джерельної бази дослідження питання історії становлення та розвитку кредитно-банківської системи другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст.

Під час вивчення історії становлення кредитно-банківської системи другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. було з'ясовано, що джерельна база дослідження представлена широким колом носіїв історичної інформації, які умовно можна поділити на шість груп: 1) архівні документи; 2) опубліковані нормативно-правові акти; 3) діловодна документація; 4) періодичні видання; 5) статистичні матеріали; 6) матеріали особового походження.

Перш за все, під час вивчення історії банків та кредитних установ необхідно спиратися головним чином на неопубліковані архівні матеріали, які при вивченні практично будь-якої теми дослідження становлять одну із найзначніших груп джерел інформації. Найбільші джерельні комплекси зберігаються в Центральному державному історичному архіві (м. Київ) та обласних державних архівів, а також в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург).

Серед фондів ЦДІА (м. Києва) найбільший комплекс документів з досліджуваної теми зібрано у фонді 442 «Канцелярія Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора», більшість із яких становлять службові листування та висвітлюють переважно діяльність банківського сегменту губерній. Інша частина документів (фонди 274, 315, 385, 707, 905) розкривають діяльність жандармерії

та судових органів влади у питаннях пов'язаних із фінансовими махінаціями, пограбуваннями та охороною банків, наглядом за представниками кредитних з'їздів та іншим. Наступну групу документів із фондів 268, 313, 385, 830 та 1475 доцільно використовувати у якості доповнення окремих аспектів діяльності приватних банкірів у громадському житті міст та їхню участь у благодійництві. Більш повно відтворити історію розвитку та створення мережу установ дрібного кредиту допомагають матеріали фонду 301 «Подольськое ГЖУ», що розкриває діяльність з'їздів представників дрібного кредитування, а фонд 1111 «ПОЮР» містить списки населених пунктів українських губерній із зазначенням кредитних товариств.

Архівні фонди Державного архіву м. Києва містять одинадцять фондів, матеріали яких розкривають функціонування кредитних інституцій м. Києва: фонди 100, 143, 160, 161, 195-200, 310. Найбільшими за об'ємом та інформаційною насиченістю фонд 143 «Київське товариство взаємного кредиту (1868-1918 рр.)», яке налічує більше 3,5 тисяч справ та фонд 100 «Київське міське кредитне товариство (1887-1910 рр.)» – майже 3 тисячі справ.

Архівні матеріали центральних установ слід доповнити та уточнити документами обласних архівів, фонди яких суттєво різняться за інформативністю щодо даної тематики. Південь України мав одну із найбільш розгалужених мереж банківських та кредитних товариств, значну частину яких становили приватні банкірські будинки. А отже, Державний архів Одеської області є одним із найбільш репрезентативних архівних фондосховищ у проблематиці кредитної справи. Це як фонди окремих банківських контор, так і особисті фонди їхніх власників: фонд 175 – банкірської контори Барбаша, 188 –

Родоканакі-Юр'євичів та 246 – банкірського дому Ашкеназі. Також, інтерес представляють окремі документи фонду 2 канцелярії Одеського градоначальника, а саме справа 2066 «О существующих в Одессе банкирских конторах и домах» (1894 р.). Для розкриття питання інформативності документів судових органів інтерес представляє фонд 18 Одеського комерційного суду. Який охоплює п'ять справ (оп. 1, спр. 279, 1237, 1244, 1253, 1277; оп. 2, спр. 150). Значну кількість їх становлять документи взаємних судових тяжб між банкірськими конторами та їхніми клієнтами стосовно невиконання боргових зобов'язань. Так, лише одна спр. 1277 «По иску Генриха Пика к администрации торгового дома «Ф. Райфалович и К^о» в сумме 18677 руб. (1891)» містить більше 60 аркушів судових документів, свідчень, фінансових документів тощо.

На відміну від Одеського фонди Державного архіву Луганської області містять незначну кількість матеріалів досліджуваної тематики, фактично розкриваючи особливості створення та діяльності окремих місцевих установ дрібного кредиту, як-то Хорошинського кредитного товариства села Хороше, Товариства Взаємного Кредиту Слов'яносербського Уїзного Земства, Луганського Товариства Взаємного кредиту, Слов'яносербської уїзної земської каси дрібного кредиту. Передусім, це фонди 62 «Луганское уездное казначейство», фонди 6, 33, 110 та 119. Дані матеріали доцільно використовувати для розкриття особливостей діловодства установ дрібного кредитування.

Фактично обмеженість матеріалів ДАЛО пояснюється великими втратами українського архіву через воєнні дії спочатку 1917-1920 рр., а потім 1941-1945 рр.

Наявна ситуація відсилає дослідників до фондосховищ Російського дер-

жавного історичного архіву м. Санкт-Петербург), де на сьогодні зберігаються сотні тисяч справ різних відомств, які розкривають тематику розвитку кредитних та банківських установ України. Це, насамперед, фонд № 582 (Управління у справах дрібного кредиту при Державному банку), фонд № 583 (Особлива канцелярія по кредитній частині Міністерства фінансів), фонд № 587 (Державний банк Міністерства фінансів), фонд № 592 (Селянський поземельний банк), фонд № 593 (Державний Дворянський земельний банк). Матеріали, які містять вказані фонди висвітлюють процес документообігу та формування системи діловодства банківських та кредитних установ.

Діяльність банківських та кредитних установ знаходилася у полі постійної уваги держави, а опіка процесу розвитку кредитної справи відносилася до числа найважливіших функцій державної влади. Звідси слідує, що опрацювання законодавства дозволяє визначити рівень правового забезпечення кредитної діяльності, прослідкувати державну політику та зміни у відношенні до кредитної діяльності. Основою вивчення та аналізу законодавчих актів Російської імперії стало «Повне зібрання законів Російської імперії» (1850-1913 рр.) та у кодифікованому вигляді відповідні правові норми у «Сводах законів Российской империи», а саме «Устав Кредитный» (1887 р.).

Нормативно-правова база формування і розвитку фінансово-кредитної мережі України надзвичайно багата і різноманітна, що вимагає аналізу за характером (Іменні укази, дані Сенату, Іменні «оголошені» укази, Сенатські укази, Височайше затверджені Державною Радою та державною Думою закони, статuti та інші); за видами кредитних установ (банки, кредитні

товариства, ломбарди тощо); за змістовним наповненням (загальноімперські, українські). Одну із найбільш інформативних категорій законодавчих актів становлять затверджені Статuti банків та кредитних товариств, а також, процес внесення до них змін або доповнень.

Значний масив джерел становлять діловодні матеріали банків та кредитних установ. Серед яких перше місце займає фінансова публічна звітність. Досить повно у такому розрізі представлена діяльність Селянського і Дворянського земельних банків. Установи, що виникли у 80-ті роки XIX ст. з метою створення системи державного іпотечного кредитування, щорічно публікували звіти, за якими достатньо повно можна відтворити їхню діяльність. Для нашого дослідження важливо, що у цих звітах є можливість виокремити і простежити роботу відділень, які знаходилися на території українських земель [4]. Питання достовірності поданої у них інформації неодноразово вирішувалося у роботах радянських та сучасних науковців: «Питання щодо достовірності одержаних відомостей не може стояти хоча б з тієї причини, що необхідні дані місцевого відділення одержувало від свого оцінника, члена місцевого відділення, що вивчав ситуацію безпосередньо на місці. Його доповідна записка містила в собі інформацію про кількість і якість землі, способи ведення господарства, прибутки, а також характеристику господарсько-економічної специфіки місцевості (віддаль від залізниці, орендні і продажні ціни на землю і т.п.). Відомості про покупців землі, їх господарського стану фіксувалися в подвірних списках (описи) домогосподарів, що зверталися за позичкою. Банк одержував ці описи з волосних правлінь і перевіряв точність занесених до них відомостей з допомогою спеціальних

інспекторів. Отже, банк був зацікавлений в одержанні достовірних даних, що і забезпечує високу якість цього джерела» [5, с. 7]. Звіти являють собою систему таблиць, що містять дані про видані позики, застави, перезастави, відстрочки, інформацію про зміну власників земельних ділянок, їхнє страхування, оренду закладених маєтків та інше.

Окрім звітів Селянського та Дворянського земельних банків до дослідження було залучено публічну звітність інших банків та кредитних установ. Обов'язковість щомісячних балансів, а головне, щорічних звітів банків та кредитних установ, статистичність системи викладення матеріалу, його різноплановість і масовість роблять звіти унікальним джерелом.

Одним із найбільших за об'ємом серед тогочасних джерел є комплекс періодичних видань. За рівнем охоплення аудиторії їх можна поділити на всеросійські та місцеві; за жанровою ознакою на інформаційно-масові, спеціалізовані, історично-літературні; за ознакою власності на державні, кооперативні та приватні видання.

Всеросійську спеціалізовану, як державну так і приватну представляють два видання «Биржевые новости» та «Торгово-промышленная газета» У якості місцевої державної інформаційно-масової періодики залучено «Губернские новости». Доповнюють дану категорію періодики газети «Киевлянин», «Киевский вестник», «Экономист», «Друг народа», «Киевский телеграф», «Одесский вестник», «Одесские новости», «Ведомости Одесского градоначальства».

Спеціалізовану кооперативну аналітичну пресу представляють публікації центральних і місцевих кооперативних видань: «Кооперативная жизнь», «Объединение», «Вестник кооперации», «Экономист», «Вестник сельско-

го хозяйства», «Вестник сельскохозяйственной кооперации», «Голос рабочей кооперации», «Вестник кооперативных союзов», «Хуторянин» тощо.

Всеросійську історично-літературну, приватну за власником видання літературу представляє часопис «Вестник Европы».

Дослідники неодноразово відзначали характерною особливістю преси як історичного джерела саме різноманітність представленої у ній інформації [1; 2]. Тому подану в них інформацію, яка становить інтерес для дослідження залежно від змісту можна поділити на:

- аналітичні розвідки
- нормативно-правова база
- звіти та баланси
- оголошення.

Джерельна база дослідження включає в себе комплекс джерел статистичної інформації У результаті аналізу за способом організації та обробки статистичної інформації у статистичних джерелах, було розглянуто кілька основних груп: статистика Центрального статистичного комітету; відомча статистика Міністерства фінансів; губерньська та земська статистика; неофіційні статистичні видання. Статистичні матеріали видавалися на періодичній основі та разовими виданнями, були представлені у вигляді: статистичних довідок, таблиць, збірників, щорічників, періодичних видань. Основним джерелом інформації виступали статистичні збірники, які були загального характеру, галузевими та тематичними. Кожна із вказаних груп джерел має свої особливості та вади, і саме тому потребує зіставлення та ретельної перевірки.

Першу групу складають матеріали «Статистического временника Российской империи» та «Временник Центрального статистического комитета». Відомча статистика Міністерства фі-

нансів, це передовсім «Вестник финансов и промышленности», «Ежегодник Министерства финансов». Специфічною ознакою видання обох груп є досить велика, у порівнянні з іншими аналогічними матеріалами, інформативність. Дані, наведені у них, дозволяють відтворити організаційні форми банкірських установ, розміри основних капіталів, види основних операцій, у загальних рисах змалювати образ власників тощо.

Значну роботу у зборі, обробці та опублікуванню статистичних матеріалів провели Губернські статистичні комітети. До дослідження було залучено 111 різних видань, серед яких більшість складала «Пам'ятні книжки губернії». Останні були не єдиним виданням співробітників губернської статистики. Статистичні видання Комітетів представляли собою серії публікацій «Пам'ятні книжки губерній», «Адрес-календарі губерній» (дуже часто вони поєднувалися в одне ціле «Пам'ятна книжка та Адрес-календар губернії»), значно рідше використовувалися назви «Справочные книги губернии», «Материалы для географии и статистики», «Сборник карт губернии», «Сборник сведений о губернии» або «Личный состав правительственных и общественных учреждений и Алфавитный список населенных мест губернии» (див. Додаток). Губернська статистика цінна передусім тим, що у ній подавалися наступні дані: адреси установи; зазначалася особа, яка здійснювала управління нею; списки службовців; дата початку роботи або утвердження Статуту. Це у свою чергу дозволило більш чітко визначити окремі аспекти організації діяльності установ та в деякій мірі визначити її масштаби.

Неофіційні статистичні видання це «Статистический ежегодник» (1912-1914 рр.), який видавався Радою з'їздів представників промисловості та

торгівлі та різні видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту. Останні є одним із найбільш інформативних статистичних джерел. Адже саме завдяки діяльності Комітету з'їздів було опрацьовано та зведено воєдино велику частину балансової звітності кредитних установ даного періоду, перш за все банкової.

Останній комплекс джерел представлений матеріалами особового походження, а саме мемуарною літературою. Інтерес представляють «Воспоминания» (1866 – 1911 рр.) міністра фінансів графа С. Ю. Вітте, ці спогади дають переважно інформацію про особистості людей причетних до розвитку банківсько-кредитної мережі країни, а також, стосовно «тіньової» діяльності банкірських будинків та контор. Цікавим є також епізод з крахом одеського банкірського дому «Рафайлович і К^о» [6].

Історія банкірських будинків Півдня України розкривається у праці Олександра де-Рібаса [7]. І хоча книга охоплює здебільшого першу половину XIX ст., яскраві образи життя верхівки одеського суспільства, в тому числі і фінансових діячів, надані авторам можуть бути використані у дослідженні. З цією ж метою залучено мемуари К. А. Скальковського «Наши государственные и общественные деятели», який описує власника одеського торгового будинку барона А. Є. Маса. Окрім того, увесь четвертий розділ спогадів присвячено фінансовим діячам, які обіймали у XIX ст. посаду міністра фінансів [8]. Варто залучити також спогади П. Барка Е. Ламанцева, В. Коквцева, М. Любарської-Письменної, В. Машукова та інших державних і громадських діячів, представників фінансового світу того часу [9].

Таким чином, представлена джерельна база є достатньою для комплексного дослідження джерел з історії

розвитку кредитно-банківських установ України. Надає можливість взаємної верифікації джерел та заповнення існуючих «білих плям» у матеріалах за рахунок іншого джерела інформації. Дозволяє із різних точок зору поглянути на еволюцію кредитно-банківської системи, представивши думку центральних і місцевих органів влади, представників фінансових кіл і громадськості.

Література

1. Краснікова О. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.) / О. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04 / КНУ – К., 1999. – 17 с. / Krasnikova O. Finansy ta kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy epokhy vilnoho pidpriemnytstva (1861-1917 rr.) / O. Krasnikova: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.01.04 / KNU – K., 1999. – 17 s.; **2. Новікова І.** Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Новікова : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. – К., 2009. – 235 с. / Novikova I. Rozvytok bankivskoi systemy Ukrainy v umovakh stanovlennia rynkovoho hospodarstva (druha polovyna XIX – pochatok XIX st.) / I. Novikova : dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01. – К., 2009. – 235 s.; **3. Казьмирчук М.** Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886-1917 рр.) / М. Казьмирчук : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 / Київський націон. ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2007. – 20 с. / Kazmyrchuk M. Sotsialna diialnist lombardiv pid rosiiskoi Ukrainy (1886-1917 rr.) / M. Kazmyrchuk: avtoref. dys. ... k.i.n. : spets. 07.00.01 / Kyivskiy natsion. un-t im. Tarasa Shevchenka – K., 2007. – 20 s.; **4. Отчеты** Крестьянского поземельного банка за 1883-1916 гг. – СПб., 1884-1917 / Otchety Krestianskoho rozemelnoho banka za 1883-1916 hh. – SPb., 1884-1917; **Отчеты** Государственного Дворянского земельного банка за 1886-1916 гг. – СПб.; 1887-1916) / Otchety Nosudarstvennoho Dvorianskoho zemelnoho banka za 1886-1916 hh. – SPb.; 1887-1916; **5. Иванова Р.** Материалы Крестьянского позе-

мельного банка как источник для изучения социально-экономических отношений в деревне в конце 19 – начале 20 века : автореф. дисс. ... к.и.н. / Р. Иванова; – М., 1973. – 19 с. / Yvanova R. Materyali Krestianskoho rozemelnoho banka kak ystochnyk dlia yzucheniya sotsialno-ekonomycheskykh otnoshenyi v derevne v kontse 19 – nachale 20 veka : avtoref. dyss. ... k.y.n. / R. Yvanova; – M., 1973. – 19 s.; **6. Витте С.Ю.** Воспоминания / С. Витте. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т. 2: (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 1960. – 639 с. / Vyttse S.Yu. Vospomynaniya / S.Yu. Vyttse. – M.: Yzdatelstvo sotsialno-ekonomycheskoi lyteratury, 1960. – Т. 2: (1894 – oktiabr 1905). Tsarstvovanye Nykolaia II. – 1960. – 639 s.; **7. Рибас де А.** Старая Одесса. Репринтное издание / А. де Рибас. – М.: Изд-во «Димомф и К°», 1995. – 480 с. / Rybas de A. Staraia Odessa. Repryntnoe yzdanye / A. De Rybas. – M.: Yzdvo «Dymoff y K°», 1995. – 480 s.; **8. Скальковский К.** Наши государственные и общественные деятели / К. Скальковский / Соч. авт. «Современной России». – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1890. – 586 с. / Skalkovskyi K. Nashy hosudarstvennye y obshchestvennye deiately / K. Skalkovskyi / Soch. avt. «Sovremennoi Rossyy». – SPb.: Typ. A.S. Suvoryna, 1890. – 586 s.; **9. Барк П.** Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства / П.Л. Барк // Возрождение. 1965-1967. – № 157-184 / Bark P. Vospomynaniya. Posledneho mynystra fynansov Rosssyiskoho ymperatorskoho pravytelstva / P. Bark // Vozrozhdenye. 1965-1967. – № 157-184; **Коковцев В.** Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919 гг.: в 2-х т. / В. Коковцев. – Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. – Т. 2. – 504 с. / Kokovtsev V. Yz moeho proshloho. Vospomynaniya 1903-1919 hh.: v 2-kh t. / V. Kokovtsev. – Paryzh: Yzd. zhurn. «Yl. Rossyia», 1933. – Т. 2. – 504 s.; **Ламанский Е.** Воспоминания 1840-1890 г.г. / Е. Ламанский. – Пенза: Ред. журн. «Земство», 1995. – 128 с. / Lamanskyi E. Vospomynaniya 1840-1890 h.h. / E. Lamanskyi. – Penza: Red. zhurn. «Zemstvo», 1995. – 128 s.; **Любарска-Письменная М.** Клевета: Мой процесс с бароном Н.О. Тизенгаузенем / М. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирё-

вой, 1906. – С. XVIII / Liubarska-Pysmen-naia M. Kleveta: Moi protsess s baronom N.O. Tyzenhauzenom / M. Liubarskaia-Pysmen-naia. – М.: Pechatnia A.Y. Snehurëvoi, 1906. – S. XVIII; Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887-1910 гг.) / В. Машуков. – Екатеринослав, 1910. – 89 с. / Mashukov V. Vospomynaniya ob Ekaterynoslave za poslednye dvadtsat try hoda eho sushchestvovaniya (1887-1910 hh.) / V. Mashukov. – Ekaterynoslav, 1910. – 89 s.

Радченко Н.Н. Источниковедческая база исследования истории становления кредитно-банковской системы Украины (1850-1917 гг.)

В статье рассматривается состояние научной разработки проблемы изучения источников по истории становления кредитно-финансовой системы Украины второй половины XIX – начала XX вв. Предметом научных исследований были различные аспекты истории развития кредитно-финансовых учреждений Украины, однако на сегодняшний день в исторической литературе отсутствуют обобщающие научные работы, в которых было бы осуществлен комплексный анализ источников по истории развития кредитно-финансовой системы Украины указанного периода. Выяснено, что ключевую базу представлены группами источников: 1) архивные документы; 2) опубликованные нормативно-правовые акты; 3) делопроизводственная документация; 4) периодические издания; 5) статистические материалы; 6) материалы личного происхождения. Наибольшие комплексы источников хранятся в Центральном государственном историческом архиве (г. Киев) и областных государственных архивов, а также в Российском государственном историческом архиве (г. Санкт-Петербург).

Ключевые слова: банк, кредитные общества, кредитно-финансовая система, сберегательные кассы.

Radchenko N. The source base of the research historical formation of credit and banking system of Ukraine (1850-1917).

The article considers the scientific development problems of history studying sources the

formation of credit and financial system of Ukraine second half of XX-XX centuries. The subject of research were different aspects of the history of financial institutions of Ukraine, but today in historical literature no have generalizing scientific works, which could have a comprehensive analysis of sources on the history of the credit and financial system of Ukraine of given period. The source base of research is represented by a wide range of carriers of historical information that can be divided into six groups: 1) archival documents; 2) published regulations; 3) record keeping records; 4) periodicals; 5) the statistical data; 6) materials of personal origin. First of all, archival documents – were used materials stored in the Central State Historical Archive (Kyiv) and the regional state archives, and in the Russian State Historical Archive of St. Petersburg. Based on the study and analysis of the legislation of the Russian Empire was the «Complete Collection of Laws Empire» (1850-1913 years.) And in codified form relevant legal provisions in the «Codes of laws of the Russian Empire», namely «Charter Loan» (1887). A large amount of record materials compile banks and credit institutions. Among which first position has public financial statements. Quite full presented in this section is activities of rural and nobiliary land banks. One of the largest research sources are complex periodicals. In terms of outreach it can be divided into all-Russian and local; by genre basis into information and mass, specialized, historical and literary; on the basis of ownership into state, cooperative and private publications. Source base of the research is included the complex sources of statistical information. In result, analyzing the method of organizing and processing of statistical information in the statistical sources, were considered several main groups: Statistics of the Central Statistical Committee; Departmental statistics of the Ministry of Finance; provincial and rural statistics; unofficial statistical publications. To describe the history of banking houses of the South Ukraine, were used essays about Odessa O. de Ribas, memoirs of S. Witte, K. Skalkovsky and others.

Keywords: Bank, credit institutions, credit and financial system, the savings banks.

*Стаття надійшла до редколегії
10.03.2017 р.*

**ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ У СВІТІ 1893-1913 рр.
ОЧИМА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В США
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «СВОБОДА»)**

У даній статті проаналізовано матеріали часопису «Свобода», який видавався зусиллями української діаспори у США в кінці XIX – на поч. XX ст. Метою статті стало вивчення політичних поглядів українських мігрантів та їх ставлення до міжнародних та політичних криз. Особливу увагу приділено сутності та природі політичних криз і конфліктів у світі, зокрема у Європі напередодні Першої світової війни. Опрацьовані публікації, статті та нариси часопису, дають змогу зробити певні висновки. Зокрема, українці хоча і були відірвані від рідної країни, але їх цікавили події, які відбувались в Україні та Європі, вони живо реагували на всі ті виклики часу, які стояли перед світом у цілому, і зокрема батьківщиною. Важливим моментом було й те, що українська діаспора підтримувала зв'язки з батьківщиною, часто незримі. Поширення інформації серед мігрантів, її аналіз – все це формувало своє відношення до подій у українства. Українці не тільки зберегли свою мову, традиції та культуру, а й співпереживали разом зі своєю Вітчизною.

Ключові слова: міграція, діаспора, кризи, політика, I Світова війна, українці.

Актуальність. Українська діаспора – невід'ємна складова української нації. Маніпулюючи стереотипами, трудових емігрантів в різних історичних джерелах дослідники намагаються змальовувати як громадян інших держав, які не могли і уявити собі стану речей як в Україні, так і в Європі в цілому. Або образ людей, що покинули Батьківщину, добре влаштувались й нічим не турбуються. Але не зважаючи на те, що вони були відірвані від рідної країни, їх цікавили події, які відбувались в Україні та Європі. Окрім того, українство зберігало свою мову,

традиції та культуру. Думки емігрантів про Україну та Європу були висвітлені в різних джерелах, але найбільш систематизовані у часопису для української громади в США «Свобода».

Постановка проблеми: Міграційних рух українців, зумовлений в основному економічними кризами та дискримінаційною внутрішньою політикою держав, під владою яких в XIX–XX ст. перебувала Україна, почався в останній чверті XIX ст. Переселившись у нові землі, українці займаються створенням братських гуртків та організацій, виданням журналів, газет та часописів. Дослідивши публікаційні матеріали української громади можна зробити висновок не лише про життя мігрантів у новому середовищі, а й проаналізувати політичні погляди діаспори щодо міжнародних відносин перед початком Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: Наукові дослідження, присвячені феномену української діаспори, починаються на початку XX ст. Однією з найгрунтовніших праць є монографія Юліана Бачинського «Українська еміграція в Сполучених Штатах Америки» [1], яка побачила світ у 1914 р. В Радянському Союзі до 60-х рр. інтерес до вивчення діаспори згасає, через відсутність зацікавленості до даної теми офіційною владою. Після 60-х рр. вивчення проблематики еміграції українців займались М.М. Варварцев [2] та А.М. Шлепаков [31]. На початку 90-х рр. XX ст., інтерес до досліджень української громади закордоном швидко посилювався. Чинне місце займає монографія під редакцією С.Ю. Лазебника «За-

рубіжні українці» [4], яка була опублікована в 1991 р. За часів становлення незалежності в Україні та в останні десятиліття з'являється велика кількість узагальнюючих робіт, статей, репортажів щодо організації суспільно-політичного життя американських українців.

Мета статті: дослідити та вивчити політичні погляди українських мігрантів в США на кінець XIX – початок XX ст. на матеріалах часопису «Свобода» та проаналізувати відношення трудових емігрантів щодо міжнародних та політичних криз, які мали місце перед початком Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Час міграції українців до Нового світу припадає на період політичних криз в Європі, які передували Першій світовій війні. Українська діаспора у Сполучених Штатах Америки належить до національної меншини з високим рівнем організації, освіти і культури. Основна частина українців в США оселилась в штатах Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк та Коннектикут, де вони знаходили робочі місця на шахтах та металургійних заводах. Згодом, у Пенсільванії та інших штатах почали виникати численні братські товариства. Так, у 1893 р. у м. Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі) був заснований Руський Народний Союз (з 1915 р. – Український Народний Союз), який нині є найдавнішою та найчисельнішою українською громадською організацією у США. Головним завданням Союзу було згуртування громади, забезпечення освіти й допомога українцям в Америці. Сьогодні УНС за статутом є страховим товариством і нараховує у своєму складі понад 60 тис. членів.

В 1893 р. РНС (УНС) видає часопис «Свобода» – найстарішу на сьогодні україномовну газету, яка видається безперервно й до нашого часу. Як орган УНС, «Свобода» мав великий вплив

на формування ідеології американських українців. З перших видань газети існує рубрика «Політичний перегляд», завданням якої було аналіз політичного стану в світі. На час міграції українців, в Європі склалась досить складна політична ситуація. Міжнародні відносини кінця XIX – початку XX ст. визначались суперечностями між провідними країнами Європи: Росією, Німеччиною, Великою Британією, Францією, Австро-Угорщиною; гонкою озброєнь та колоніальними війнами за право володіння ресурсами [3]. Ці держави, вступаючи в союзи одна з одною, мали на меті задовольнити власні економічні потреби та знайти союзників у разі війни. В 1882 р. виникає Троїстий союз (Італія, Німеччина та Австро-Угорщина), одночасно відбувалось зближення позицій Франції та Росії проти Троїстого союзу, що призвело до укладання пакту 1893 р. про взаємну військову допомогу та висадку російського флоту в 1893 р. в Тулоні «воєнний руський флот спустив свої кітвиці (якорі) в тихих водах. Франція дуже зраділа і робить велике прийняття не лише для руських офіцерів, а й для простих матросів» [5, с. 4].

«Стара Європа кричить, що вона не хоче війни, кровопролиття, але всі держави тягнуть останній цент з підданих на порох, канони, нові кораблі... почали європейські держави їздити в куми одна до одної. Руський воєнний флот гостить в водах французьких... англійський поїхав до Італії... бідна Італія наклала на себе ярмо троїчного союзу під тягарем податків на армію...» [6, с. 2].

Серед локальних конфліктів та криз серйозною була «митна війна» 1893 р. між Німеччиною та Російською імперією через збут промислової продукції, яка завершилась підписанням торговельного договору в 1894 р. В газеті повідомлялось, що «... політичний не-

босхил, котрий затягнувся хмарами неприязних відносин між європейськими державами... почав помалу роз'яснюватись...» [7, с. 3].

Конфлікт, який виник між Японією та Китаєм, з метою встановлення контролю над Кореєю, аналізувався як бажання європейських держав Росії, Франції та Англії отримати протекторат над Китаєм. «... Англія та Росія скриготять зубами через китайсько-японську війну, Росія хоче отримати свою частину... китайського царства, Англія хоче закинути свій протекторат десь на Сході» [8, с. 3].

Як відомо, війна завершилась підписанням договору, вигідного Японії. Часопис свобода дає таку характеристику цим подіям: «Китайці, як то кажуть приперті до стіни, пристали на все, хоч заборгували 30 мільйонів доларів Німеччині, а у Англії багато вже взяла як то кажуть на книжечку. Німеччина, Росія, Франція та Австрія протестують проти вимагань Японії і грозять їй війною. Але вона сміло відповідає, що не боїться, і що сусід нема права до тої паляниці, на котру колосків не збирав» [9, с. 3].

Не минули військові конфлікти й нову батьківщину українських емігрантів – Сполучені Штати Америки. В 1898 р. розпочалась війна США з Іспанією за право володіння територіями в Північній Америці та Тихому Океані – «... Амбасадори та консули одної як і другої держави опустили свої становиська і удалися кожний в свою сторону, і всякі приятельські зносини між тими державами уже перервані» [10, с. 1]. Перемога залишилась за США, їй вдалось поширити вплив на Кубу, Пуерто-Ріко та Філіппіни: «Війна поміж Іспанією та Сполученими Державами закінчилась підписанням умов спокою обома державами, котре наступило дня 12 серпня о 4 годині та 23 хвилини» [11, с. 1].

У 1899 р. Англія розгорнула активну кампанію з розширення та об'єднання своїх володінь в Африці, захоплення родовищ алмазів та золота. Тому, Англія почала експансію Трансваалі та Оранжевої республіки в Африці – «Війна між холопською державою Трансвааль та Англією неминуха... бурські полки вже переступили границю» [12, с. 2]. В історії цей конфлікт отримав назву англо-бурські війни. «...Ось тепер напросіли на маленьку полудневу африканську республіку і хочуть її для себе загарбати, а чому? Бо в той республіці, в том краю, є золота много, а золото лакома річ. То і вчепилися в бідних людей... і будуть їх воювати» [13, с. 1]. Закінчилась війна підписанням договору у м. Ферініхіні у 1902 р. «Війна в полудневій Африці скінчилась... бурський представник на конференції підписав умови миру...» [14, с. 1]. Оранжева республіка втратила свою незалежність і стала британською колонією. «Як бачимо умови хороші для бурів. Правда втратили найбільший скарб – волю, але не зовсім. Англія дає їм таку широку самоуправу, якої не має ні одна держава у Європі. Лиш одна Канада та Австралія може нею похвалитися... Англо-бурська війна тягнулась 2 роки та 232 дні. Англійці втратили за той час близько 100 тисяч війська та видали на нього 1250 мільйонів доларів. Втрати бурів ще невідомі» – повідомляється в часопису «Свобода» [15, с. 1].

В кінці XIX ст., великі держави, передбачаючи можливість світової війни, вступають в гонку озброєнь. В «Свободі» подається статистика озброєння військового флоту держав станом на 1898 р.: «...Англія має 695 кораблів з 6341 канонами та 127.736 моряками. Франція 458 кораблів з 3.287 канонами та 20.845 моряками. Італія 334 кораблі з 2.630 канонами та 95.557 моряками. Росія 279 кораблів з 1.705 ка-

нонами та 20.845 моряками. Німеччина 190 кораблів з 1.460 канонами та 22.227 моряками. Сполучені Держави 84 кораблі з 1.220 канонами та 14.000 моряками. Австро-Угорщина 123 кораблі з 688 канонами та 13.199 моряками. Іспанія 113 кораблів з 626 канонами та 24.629 моряками. Число кораблів ще не є мірою сили на морі» [16, с. 3].

Початок ХХ ст. ознаменувався ще однією масштабною кризою відносин між Японією та Росією. Корені цього конфлікту сягали ще з часів японсько-китайської війни кінця ХІХ ст. Після поразки Китаю, Росія отримала контроль над Маньчжурією, Кореєю, портами Порт-Артур та Дальній. Економічне проникнення Росії в Китай та Корею ввійшло в протиріччя з інтересами Японії, яка вважала ці території своєю сферою впливу. Це й стало згодом головною причиною російсько-японської війни. В часопису «Свобода» з цього приводу були такі міркування: «Німецькі та французькі часописи, обговорюючи найновіші події на Далекому Сході доказують, що війна Росії з Японією залежить від Англії, бо ніхто інший лиш вона довела до такого стану речей. Японія чекає тільки на знак від Лондону, аби розпочати війну. В такому разі Англія стане на бік Японії...» [17, с. 5]. В цій війні Росія зазнала нищівної поразки, в часопису з цього приводу було зроблено висновки: «... побивши росіян, японці достали більше ніж вимагали до війни. Раніше вони хотіли, щоб Росія вивела своє військо з Маньчжурії й не втручалась в корейські справи, тепер же вони отримали ще й добрий кусень території та два великі портові міста – Порт-Артур та Дальній... право ловити рибу в сибірських водах, які належать Росії» [18, с. 5].

Під час російсько-японської війни в Російській імперії відбулась перша революція. Початок дала їй подія, яка

ввійшла в історію під назвою Кривава неділя – мирна демонстрація робітників, у якій містилось прохання до царя поліпшити умови їх життя. Часопис з приводу революції 1905 р. подає таку інформацію «... Петербург, 19. Вибухнув тут незвичайно великий страйк, близько 50 тисяч робітників покинули роботу і громадно зазивають інших робітників до страйку...

Петербург, 20. Страйкують робітники з фабрики заліза та сталі, з царських корабельних фабрик і так далі, і всі вони товпами збираються на правому березі Неві... Нечувано велике заворушення робітників має характер більше політичний, ніж матеріальний. Робітники домагаються закінчення війни. Організатором і провідником того величезного страйку є молодий православний піп Гапон...

Петербург, 22. Тисячі робітників помордовані. Військо урядило в Петербурзі страшну криваву купель... Слава Росія. На полі війни японців не може побити, а тут своїх власних горожан кладе покотом» [19, с. 5].

«По кровавій різні наступила тиша. Тихо в Росії, як тихо може бути в вулкані після вибуху лави... Останні розрухи показали, що ледве російський цар уникне лихого кінця... Правда є ще в Росії мільйони темного, неосвіченого селянства, що ніби мають якісь консервативні традиції, ніби залишаються вірними цареві... Мужики російською політикою не цікавляться, вони покірливо платять податки... Хай собі там десь далеко у Петербурзі буде хоч цар, хоч повна анархія, їм то однаково» [20, с. 4]. Як відомо, перша російська революція 1905-1907 рр. зазнала поразки – імперіалізм відмовився від реформ.

Початок ХХ ст. став революційним не лише для Російської імперії. «Найновітніша історія була свідком... революцій та бунтів народних. В полудне-

вих африканських державах революція є на порядку денному... Лише одна бразильська революція перемінила державу з монархії в республіку... В Сербії ми мали двірську революцію... про зміну дому пануючого (Також російську революцію... звану бунтом декабристів). Російські «нігілісти» полювали на життя царів, аби присилувати їх на надання конституції, або самим захопити владу в державі... З масових революцій маємо:

1. Дуже довгу революцію ірландців... котра з перервами тривала кілька сотень літ...

2. Революцію хінської черні проти європейського панування в Хінах (Китай)...

3. Революцію хорватів проти мадярського уряду про права хорватської мови в урядах...

4. Бунт руських холопів в Росії проти панів, котрі для холопів закінчилися дуже нещасливо...

5. Революцію македонського народу проти Турка, котра хоч ще не закінчилась, примусила Австрію та Росію заопікуватися македонцями...» – підсумовує автор статті В'ячеслав Будзиновський [21, с. 2].

Одним з етапів на шляху до Першої світової війни став міжнародний конфлікт 1908 р., названий істориками Боснійською кризою. Конфлікт був викликаний анексією Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, які знаходились під її тимчасовою окупацією на підставі Берлінського конгресу 1878 р., який завершував російсько-турецьку війну. Але номінально суверенітет над Боснією та Герцеговиною належав Туреччині. Боснійське питання торкалось інтересів багатьох держав: безпосередньо Австро-Угорщини, Сербії, Туреччини та Росії. «Свобода» з цього приводу повідомляє, що «Австрія... знов проголосила прилучення до своєї держави Боснії та Герцеговини,

які то краї на підставі Берлінського договору, мала лиш взяти в тимчасову окупацію в цілі привернення там ладу і порядку. На тім договорі Австрія зобов'язувалась, що без відома та позволення держав ніколи не прилучить цих країн до своєї держави. Вчинок рабівничої політики Австрії погіршив і так уже напружені відносини на Балканах. Туреччина знову запротестувала і рішучо стала домагатися скликання нового конгресу. Проти прилучення Боснії та Герцеговини запротестувала також Сербія, однак Австрія її протесту не прийняла і взагалі заявила, що ніякий конгрес не згодиться і забраних країв не віддасть. В Сербії це викликало страшне обурення і народ пре цілою силою до війни. Рівно ж і мала Чорногорія заявила, що до останньої краплі крові буде боротися проти Австрії... Рівнож Англія вислала свій флот до турецьких вод. Італія змобілізувала свій флот, а за нею пішла Росія. Після останніх телеграм Німеччина прийшла до висновку, що належить додержати умови, отже вона стала також поруч з Англією, Росією, Францією та Італією. Які стремлять до того щоб привернути на Балканах давній стан речей» [22, с. 5].

«Австрія поробила далекоглядні озброєння і воєнні приготування. 380.000 резервістів відірвано від родин і поставлено на границі, 140.000.000 доларів витіснено із кишень населення, як кошти воєнних приготувань... Цілий світ дрожав з непевності... дурений вістями про війну, завтра знову про мир, позавтра знову про війну і так в безкінечність... Головне треба прописати ті обставини, що Росія остаточно згодилась на факт анексії Боснії та Герцеговини і не робить більше ніяких трудностей Австрії. В слід за Росією змаліла і Сербія, лишена сама собі, зраджена і відступлена своєю до радницею і союзницею Росією, при-

знала рівнож, що було б чистим божевільством кидатися в війну з сильним сусідом і також – як доносять, годиться з довершиним фактом» [23, с. 3]. Пізніше Англія та Франція також визнали анексію Боснії та Герцеговини. Боснійська криза сприяла поглибленню протиріч між Троїстим союзом та Антантою.

В 1912-1913 рр. загостренню міжнародних відносин сприяли балканські війни. Як відомо з історії, суть конфлікту полягала в тому, щоб визволити терени Європи від Османського панування та встановити контроль над Балканами. Першими війну туркам оголосили союзницькі держави – Болгарія, Греція, Сербія та Чорногорія (за протекторатом Росії): «Туреччина має 7 корпусів армії, 358 батальйонів піхоти та стрільців, 204 дивізії. 1414 гармат, з резервою та загальним ополченням 1.300.000 людини. Болгарія: 9 дивізій, 180 батальйонів піхоти, 37 швадронів, 576 гармат, з резервою та загальним ополченням разом 240.000 людей. Сербія: 5 дивізій, 60 батальйонів піхоти, 17 швадронів, 372 гармати, з резервою та загальним ополченням разом 200.000 людей. Греція: 3 дивізії, 42 батальйони піхоти, 14 швадронів, 210 гармат, з резервою та загальним ополченням 120.000 людей. Чорногорія: 11 бригад, невідоме число гармат, на випадок війни рушають в поле всі мужчини від 16 до 60 років життя, що дає разом 50.000 людей зі зброєю» [24, с. 5]. «Здається, стоїмо перед великими подіями. Європейські телеграми приносять раз у раз вісті, що Росія мобілізується проти Австрії, Австрія є готовою до війни з Росією вже від часів анексії Боснії та Герцеговини в 1909 р., а Німеччина, найважливіша союзниця Австрії є вже на пів змобілізована. І цікава річ: війна ведеться повним темпом на Балканах, а між тим небезпека грозить Європі не на півдні, а на півночі.

Зі згаданих вістей можна б судити, що тут розходиться Австрії та Росії не так про якусь частину Балкан, як властиво про домінуюче становище між всіма балканськими державами» [25, с. 6].

Першій Балканській війні була дана така характеристика: «Ся кровава війна майже добігає до свого кінця. Турки ще покладають свою останню надію на військо, яке зібралось біля кріпості Чаталія... вдасться Болгарам зайняти її, доля Туреччини в Європі тим самими вже запечатана. Панування Турків в Європі вже раз і назавжди закінчиться» [26, с. 6].

«Війна слов'янських держав з Туреччиною на Балканах була одною великою несподіванкою від початку аж до кінця. Ніхто не сподівався що ці малі держави могли дати собі раду з такою великою Туреччиною... І вийшло тепер на яв, що одна християнська держава, Болгарія, мало що не вигнала турка з Європи, друга ще більша християнська, Росія враз з Францією, охороняла Туреччину від загибелі... Здавалося би, що християнські держави повинні були стати в обороні християнства, а не магометан. Але так не сталося. Великі теперішні держави... не дбають зовсім о християнстві, а тим менше о слов'янстві. Так Франція, велика приятелька Росії хоче мати слабу а велику Туреччину, чим малу а сильну слов'янську державу, бо з малого може довше ссати життєві соки. Франція вложила велику суму грошей в Туреччину і зробила собі з неї дійну корову. І тому враз з Росією заборонила болгарам іди на Царгород, щоб до решти не ослабити Туреччину» [27, с. 6].

Перша Балканська війна закінчилась у 1913 р. підписанням Лондонського договору: «Як доносять телеграми з 12 с. м. остаточно на Балканському півострові мир уже порішений. Союзні держави повідомили Європу, що здержуються від дальших воєнних кро-

ків та висилають мирових повновласників на конференцію до Лондону» [28, с. 1].

Хоч балканські союзники бились разом проти одного ворога, цього було недостатньо, щоб подолати їх взаємне суперництво: «Підчас коли давні союзники в війні проти турка тепер зі звірським завзяттям точуть свою кров, два головні суфлери стоять з оружжем при ногах і скося споглядають на себе... Хто знає відносини, пануючі посеред балканських народів, для того теперішня війна не є ніякою несподіванкою. Її навіть з впевненістю можна було надіятись... Їх історія перед приходом турків до Європи се одне пасмо кривавих боїв» [29, с. 1]. «А Болгарію, яка в зрадливий спосіб почала війну проти своїх дотеперішніх союзників, дуже скоро достигла мстива рука судьби. Днесь стоять армії не лише лиш сербів та греків, але також і Румунії і Туреччини майже перед брамами болгарської столиці Софії. Болгарія цілковито зломлена і благає миру» [30, с. 1]. В результаті Другої Балканської війни Туреччині вдалось відновити владу в Фракії – «Положення на Балканському півострові все ще не вирішене. Плутаницю усяких договорів, розриваних і топтаних ногами... побільшив крок Туреччини, яка будучи на звісній незгоді і нерішучості європейської дипломатії, скористалась критичним положенням Болгарії й одним махом зайняла... Тракію (Фракію) з Андріаноподем... Росія, яка віддавна скося поглядає на турецьку Арменію в Азії... хотіла скористатись теперішньою нагодою... наче б хотіла присилувати Туреччину до додержання недавнього лондонського договору, згромадила маси війська на границях Малої Азії. В разі коли б Туреччина хотіла уступати Тракію з Андріаноподем, Росія грожала осадою Арменії... Німеччина заявила категорично про-

ти такої акції, а обидва союзники Росії, Англія та Франція дали такі неточні та неясні відповіді, що Росії не залишилось нічого іншого, як полишити Туреччину в спокої» – повідомляє часопис «Свобода» [30, с. 1].

В історії балканські війни були останнім великим конфліктом перед Першою світовою війною. Кожна країна, яка брала у ній участь, переслідувала власні політичні цілі. Німеччина хотіла «оновлення Європи» під своїм керівництвом, Австро-Угорщина бажала отримати повний контроль над Балканами, Англія прагнула підірвати економічну могутність Німеччини, Франція мала на меті отримати землі, які були багаті на природні ресурси, а Росія хотіла послаблення впливу Німеччини та Австро-Угорщини на Балканах та в Туреччині. Великі європейські держави витратили на військові потреби 90 млрд. марок. Лідерство у гонці озброєнь залишалось за Німеччиною. Спираючись на свій економічний потенціал вона краще підготувалась до війни, ніж інші держави.

Висновок. Отже, вже в перше десятиліття перебування в Сполучених Штатах Америки, українці почали розбудовувати широку мережу громадсько-політичних, релігійних та професійних установ. Найстарішою з них стала організація Український Народний Союз, на базі якого почав видаватись часопис «Свобода».

Досліджуючи публіцистичні матеріали та аналізуючи їх, можна констатувати, що українська громада закордоном мала чітке уявлення про стан речей в Старому світі та давала власну оцінку подіям. Вивчення матеріалу руйнує стереотип про українську діаспору, як таку, що задовольнялась власними потребами. Боротьба за гегемонію в світі, міжнародні кризи та політичні конфлікти європейських держав, – все це хвилювало простих тру-

дових мігрантів-українців, підтвердженням цього є публікації на сторінках часопису «Свобода». Мігрантів цікавив перебіг подій в Європі, утворення політичних блоків та подальші перспективи розвитку для народів Європи та світу.

Література

1. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єднаних державах Америки [Моногр] / Ю. Бачинський. – Львів: Світ, 1914. – 265 с. / *Bachyns'kyu Yu. Ukrayins'ka immihratsiya v Z"yednanykh derzhavakh Ameryky* [Monohr] / Yu. Bachyns'kyu. – L'viv: Svit, 1914. – 265 s.; **2. Варварцев М.М.** Найдавніше джерело про заокеанську Україну та його автор / М.М. Варварцев // Укр. Діаспора. Ч. 3. – 1993. – С. 92-98 / *Varvartsev M.M. Naydavnishe dzherelo pro zaokeans'ku Ukrainu ta yoho avtor* / M.M. Varvartsev // Ukr. Diaspora. Ч. 3. – 1993. – С. 92-98; **3. Девіс Н.** Історія Європи / Н. Девіс; пер. с англ. Т.Б. Менской. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 943 с. / *Davys N. Ystoryya Evropy* / N. Davys; per. s anh. T.B. Menskoj. – M.: AST: Tranzytknyha, 2005. – 943 s.; **4. Зарубіжні українці: довід.** / [Лазебник С.Ю. (кер. авт. кол.), Лещенко Л.О., Макар Ю.І. та ін.]. – К.: Україна, 1991. – 252 с. / *Zarubizhni ukraintsi: dovid.* / [Lazebnyk S.Yu. (ker. avt. kol.), Leshchenko L.O., Makar Yu.I. ta in.]. – K.: Ukraina, 1991. – 252 s.; **5. Часопис «Свобода».** – № 2. – 1 жовтня 1893 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 2. – 1 zhovtnya 1893 r.; **6. Часопис «Свобода».** – № 5. – 15 листопада 1893 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 5. – 15 lystopada 1893 r.; **7. Часопис «Свобода».** – № 12. – 20 квітня 1894 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 12. – 20 kvitnya 1894 r.; **8. Часопис «Свобода».** – № 8. – 9 березня 1895 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 8. – 9 bereznya 1895 r.; **9. Часопис «Свобода».** – № 11. – 10 квітня 1895 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 11. – 10 kvitnya 1895 r.; **10. Часопис «Свобода».** – № 17. – 28 квітня 1898 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 17. – 28 kvitnya 1898 r.; **11. Часопис «Свобода».** – № 33. – 18 серпня 1899 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 33. – 18 serpnya 1899 r.; **12. Часопис «Свобода».** – № 42. – 19 жовтня 1899 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 42. – 19 zhovtnya

1899 r.; **13. Часопис «Свобода».** – № 43. – 26 жовтня 1899 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 43. – 26 zhovtnya 1899 r.; **14. Часопис «Свобода».** – № 21. – 12 червня 1902 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 21. – 12 chervnya 1902 r.; **15. Часопис «Свобода».** – № 15. – 14 квітня 1904 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 15. – 14 kvitnya 1904 r.; **16. Часопис «Свобода».** – № 2. – 14 січня 1904 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 2. – 14 sichnya 1904 r.; **17. Часопис «Свобода».** – № 36. – 7 вересня 1905 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 36. – 7 veresnya 1905 r.; **18. Часопис «Свобода».** – № 4. – 26 січня 1905 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 4. – 26 sichnya 1905 r.; **19. Часопис «Свобода».** – № 10. – 9 березня 1905 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 10. – 9 bereznya 1905 r.; **20. Часопис «Свобода».** – № 29. – 21 липня 1904 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 29. – 21 lypnya 1904 r.; **21. Часопис «Свобода».** – № 42. – 15 жовтня 1908 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 42. – 15 zhovtnya 1908 r.; **22. Часопис «Свобода».** – № 12. – квітень 1909 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 12. – kviten' 1909 r.; **23. Часопис «Свобода».** – № 44. – 31 жовтня 1912 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 44. – 31 zhovtnya 1912 r.; **24. Часопис «Свобода».** – № 45. – 7 листопада 1912 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 45. – 7 lystopada 1912 r.; **25. Часопис «Свобода».** – № 46. – 14 листопада 1912 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 46. – 14 lystopada 1912 r.; **26. Часопис «Свобода».** – № 51. – 19 грудня 1912 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 51. – 19 hrudnya 1912 r.; **27. Часопис «Свобода».** – № 20. – 15 травня 1913 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 20. – 15 travnya 1913 r.; **28. Часопис «Свобода».** – № 29. – 17 липня 1913 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 29. – 17 lypnya 1913 r.; **29. Часопис «Свобода».** – № 30. – 24 липня 1913 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 30. – 24 lypnya 1913 r.; **30. Часопис «Свобода».** – № 31. – 31 липня 1913 р. / *Chasopys «Svoboda».* – № 31. – 31 lypnya 1913 r.; **31. Шлепаков А.М.** Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст. / А.М. Шлепаков. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1960. – 199 с. / *Shlepakov A.M. Ukrayins'ka trudova emihratsiya v SShA i Kanadi (kinets' XIX – pochatok XX st.* / A.M. Shlepakov. – K.: Vyd-vo AN URSRY. – 1960. – 199 s.

Бублик О. И., Башкардина Д. А. Политические кризисы и конфликты в мире 1893-1913 гг. глазами украинской диаспоры в США (по материалам издания «Свобода»)

В данной статье проанализировано материалы издания «Свобода», который издавался усилиями украинской диаспоры в США в к. XIX – нач. XX века. Целью статьи стало изучение политических взглядов украинских эмигрантов и их отношение к международным и политическим кризисам. Особенное внимание уделено сущности и природе политических кризисов и конфликтов в мире, в частности в Европе накануне Первой мировой войны. Обработанные публикации, статьи и очерки издания, дают возможность сделать определенные выводы. В частности, украинцы, хотя и были оторваны от родины, но их интересовали все события, которые происходили в Украине и в Европе, они живо реагировали на все вызовы времени, которые стояли перед их родиной и миром в целом. Важным моментом было то, что украинская диаспора поддерживала связи с родиной, часто незримые. Распространение информации среди эмигрантов, ее анализ – все это формировало свое отношение украинской диаспоры к происходящим событиям. Украинцы не только сохранили свой язык, традиции и культуру, но и сопереживали со своей родиной.

Ключевые слова: миграция, диаспора, кризисы, политика, Первая мировая война, украинцы.

Bublyk O., Bashkardina D. Political Crises and Conflicts in the World 1893-1913 seen by Ukrainian diaspora in the United States (based on the materials of the publication «Svoboda»)

This article deals with the materials of the publication «Svoboda», which was published by the efforts of the Ukrainian diaspora in the USA in the end of XIX – beg. XX century. The aim of the article was to study the political views of Ukrainian immigrants and their attitude to international and political crises. Particular attention is paid to the nature and nature of political crises and conflicts in the world, particularly in Europe on the eve of the First World War. The processed publications, articles and essays of the publication give an opportunity to draw certain conclusions. In particular, Ukrainians, although they were torn from their homeland, but they were interested in all the events took place in Ukraine and Europe, they reacted vividly to all the challenges of the time that their country and the world as a whole were facing. An important point was that the Ukrainian diaspora maintained ties with the homeland, often invisible. Dissemination of information among immigrants, its analysis – all this formed the attitude of the Ukrainian diaspora to the events taking place. Ukrainians not only preserved their language, traditions and culture, but also empathized with their homeland.

Key words: migration, diaspora, crises, politics, World War I, Ukrainians.

*Стаття надійшла до редколегії
29.05.2017 р.*

**ТЕМАТИЧНІ ДОМІНАНТИ ДЖЕРЕЛ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНЦІВ КАНАДИ Й НІМЕЧЧИНИ
В КОНТЕКСТІ 40-90-Х РР. ХХ СТ.**

Статтю присвячено вивченню змістового компоненту джерел про діяльність українців Канади й Німеччини в контексті 40-90-х рр. ХХ ст. з метою відтворення цілісної картини історії материкової України та українського зарубіжжя. Крізь призму функціонування громадських організацій, товариств, об'єднань, громадських установ виокремлено основні види джерел діяльності українців на теренах Канади й Німеччини. Акцентується увага на змісті документів, в яких афішується діяльність українських емігрантів у сфері збереження культурного ландшафту своїх предків. Огляд джерелознавчих матеріалів дозволяє зробити висновок, що нормативні, неофіційні документи, матеріали особового походження української діаспори свідчать, що спільна робота українців за кордоном дозволила організувати громадськість на більш високий рівень активності в збереженні своєї ідентичності. Аналіз джерел діяльності українців в Канаді та Німеччині в контексті 40-90-х рр. ХХ ст. доводить, що діаспорні українці досягли значних успіхів у популяризації культурних досягнень українців у багатьох частинах Канади і Німеччини. Резолюції, листи, загальні дебати, меморандуми та інші джерелознавчі матеріали містять важливу інформацію про українських культурних організаціях, які прагнуть удосконалювати українську культуру в усьому світі.

Ключові слова: джерела, діяльність, діаспорні українці, українці Канади, українці Німеччини, змістовий компонент, матеріали.

Сьогодення потребує докладного вивчення діяльності українців за межами України. Особливий інтерес викликають документи, зміст яких репрезентує особливості діяльності українців Канади й Німеччини, де перебувало найбільше число українців. Пріоритет-

ним залишається вивчення нормативної й неофіційної документації, матеріалів особового походження діаспорних українців. Отже, метою даної розвідки є вивчення змістового компоненту джерел про діяльність українців Канади й Німеччини в контексті 40-90-х рр. ХХ ст. із завданням відтворення цілісної картини історії материкової України та українського зарубіжжя

Вибір хронологічних меж зумовлений певними історичними подіями: нижня межа – 40-ті рр. ХХ ст. – початком Другої світової війни; верхня межа – 90-ті рр. ХХ ст. – розпадом СРСР і проголошення незалежності України.

Праці перших літописців українсько-канадської історії – Осипа Олеськова, Нестора Дмитрова, Андрея Шептицького, Никити Будки, а також збірка авторських іммігрантських пісень Теодора Федика – це різні твори, які об'єднує присутня в них історична інформація про перші формаційні роки української громади в Канаді, випробування та успіхи канадських українців [10, с. 287].

До джерел діяльності українських емігрантів можемо віднести документознавчу базу функціонуючих громадських організацій, громадських рухів, конгресів, асоціації, спілок, товариств, об'єднань, громадських фондів, громадських установ у Канаді й Німеччині. Зазначимо, що у 1969 р. минуло 25 років від заснування Комітету Українок Канади. Праця «Двадцять – п'ять років спільної праці» (Вінніпег, Манітоба, 1971) Комітету Українок Канади за час від 1944-1969 рр. з додатком світлин за роки 1970-1971 – є на сьо-

годні одним із основних джерелознавчих матеріалів щодо вивчення історії Комітету Українок Канади, діяльності крайової Управи Комітету Українок Канади, відділів Комітету Українок Канади у Торонто, Вінніпезі, Тандер Бей, Ошаві, Виндзорі, Гамільтоні, Саскатуні, Ріджайні та ін., жіночого руху в Канаді в сфері збереження українських традицій, мови, пісні, звичаїв [3, с. 6].

Збірник матеріалів і документів та фотографій, приурочених 45-річчю Відділу Комітету Українців Канади в Тандер Бей та 95-річчю поселення перших українців в Канаді, зібрав і впорядкував Ілько Козира з метою зберегти для історії докладні дані про вклад відділу КУК і його складових організацій в загальне суспільне і культурне життя української спільноти на цьому терені [11, с. 7]. Видання містить документи про історію українських організацій та про початки і здобутки обох українських Церков.

У результаті дослідження «Нарису історії Конгресу Українців Канади в Торонті» (1891-1991 рр.) з'ясовано, що він всебічно розкриває культурно-мистецьку діяльність українських організацій щодо збереження національної спільноти, культури й мистецтва:

1. Української православної церкви в Канаді [4, с. 21];
2. Музею народного мистецтва в Інституті св. Володимира [4, с. 31];
3. Канадсько-української Мистецької Фундації [4, с. 31];
4. Ліги Українських Католицьких Жінок [4, с. 31];
5. Товариства Української Опери Канади [4, с. 31];
6. Бібліотеки УНО; Бібліотеки Українського Культурного Центру; Українського Бібліотечного Товариства; Українського Народного Дому [4, с. 31];

Звернення до української спільноти Торонто і околиці [4, с. 208], афіші про демонстрацію у 50-річчя голодо-

вого геноциду українського народу (29 травня, 1983) [4, с. 210], подяка від Президії Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців [4, с. 219], сторінки Бюлетеню КУК (ч. 11, 1989) [4, с. 223] та інші матеріали слугують відродженню і розквіту дружніх стосунків між українцями материкової України та українського зарубіжжя.

Книга «A Delicate and Difficult question. Documents in the History of Ukrainians in Canada 1899-1962» презентує колекцію першоджерельних документів:

№ 1 – матеріали дебатів, що стосуються фонду української еміграції від 07 липня 1899 р.; від 12 квітня 1901 р.;

№ 29 – Конституція Української асоціації з надання допомоги Батьківщині від 26 липня 1941 р.;

№ 30 – копія Меморандуму для заступника держсекретаря від 12 жовтня 1941 р.;

№ 39 – Меморандум іноземного відділення директора стратегічних служб щодо українців у Канаді від 8 серпня 1944 р.;

№ 46 – коротка довідка сенату про імміграцію від 5 червня 1947 р. та ін. [1, с. 15, 77, 78, 116, 149].

Ці документи адекватно висвітлюють характер українського політичного і соціального досвіду в Канаді, зокрема: засвідчують, що вплив українських емігрантів в Західній Канаді на рубежі століть викликав національні протиріччя. Кліффорд Сіфтон, міністр внутрішніх справ, захищав імміграційну політику уряду Лор'є на основі економічної необхідності. Критики, однак, переконують у необхідності відповідальної політики, стверджуючи, що економічні міркування осторонь, процес державного будівництва має соціальний вимір з довгостроковими наслідками, які не можуть бути проігноровані.

Загалом колекція включає 55 документів (1899-1962 рр.). Розсекречені

урядові матеріали, які охоплюють роботи, номери центральних Україномовних видань у Канаді, та програмні твердження зроблені організаціями, які також входять в переклад. Ці архівні документи ілюструють активну діяльність українців з організаціями Українсько-Канадського суспільства. Назвемо деякі з них:

№ 1 Загальні дебати, Липень 7, 1899. Українська Імміграція [1, с. 15].

№ 3 Проект Статуту з Українським Соціалістичним Союзом, Соціалістична партія Канада 1907 [1, с. 22].

№ 4 Редакція, Український голос, № 1 Березень 16, 1910 [1, с. 23].

№ 5 Меморандум з Єпископ Н. Будка. Статус Поліпшення Русинів з Канадою, січень 31, 1914 [1, с. 25].

№ 6 Пасторальний лист Єпископу Н. Липень 27, 1914. Заклик України для повернення в Австралійсько-Угорську та допомогу Австралії в Європейському конфлікті [1, с. 28].

№ 7 Пасторальний лист ... скорочений [1, с. 30].

№ 8 Лист Національному Комітету виклик Делегації на Конференцію з метою формування національної церкви, травень 27, 1918 [1, с. 32].

№ 9 Резолюція Національної церкви конференція, липень 1918 [1, с. 34].

У зазначених документах віддзеркалюється особлива увага до питань релігії, культури, науки, освіти.

Цінним джерелом про діяльність українців Німеччини є історичні матеріали Об'єднання Українського Жіноцтва в Німеччині 1959-1966 рр. (ОУЖ), зібрані Сулимою-Бойко О., в яких інформується про:

1. Про проведення 6-го з'їзду Об'єднання Українських Жінок (29-30 квітня та 1-го травня 1961 р.);

2. Про склад Головної Управи ОУЖ (1958 р.). Звіт п. голови О. Сулими-Бойко;

3. Кореспонденція [9, с. 12; 9, с. 34];

4. Реферативні повідомлення [9, с. 16];

5. Про проведення курсів «Малювання писанок», «Українознавства для жінок з мішаних подруж» [9, с. 18-19];

6. Матеріали щодо проведення 7-го з'їзду Об'єднання Українських Жінок (25-26 травня 1963 р.) та Звіт Головної Управи З'їзду ОУЖ в Німеччині;

7. Проведення свята матері у Штутгарті (10.5.1961) [9, с. 35];

8. Пресовий орган ОУЖ – «Жіночий Інформаційний Листок» (ЖІЛ) [9, с. 38];

9. Матеріали про проведення 8-го З'їзду ОУЖ (19 березня, 1966 р.) [9, с. 41].

Останнім часом активізувалася увага науковців до джерелознавчих матеріалів, які розміщують автори на сторінках своїх книг. Так, до праці Ірени Книш «На службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930-1955)» входять такі документи: Резолюції Крайових Конференцій ОУК від 1934 р. до 1955 р., промова Анастасії Павличенко на I. КК ОУК (1935 р.) та II. КК ОУК (1936 р.), статті, промови про діяльність організаторів ОУК ім. О. Басарабової, враження від подорожі до України [5, с. 464-479, 480, 483, 491, 492]. Друга частина праці «На службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 50-річчя від заснування (1956-1980)» поглиблює знання про діяльність Центральної Управи Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб, відділів ОУК у роках 1956-1980-х. Оpubліковані статті та спогади Є. Барицької «Серед відламків із місяця» [6, с. 421], Анни Войтович «Думки під «Золотий Ювілей» ОУК» [6, с. 424], Анастасії Лебідь «Олена Залізник у рядах Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб» [6, с. 445], Марії Дунець «Моя праця в «Жіночому Світі» [6, с. 464] та інші свідчать про значний внесок Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб в інформуванні

суспільства про українське питання, популяризації важливих історико-культурних подій ХХ ст.

Грамоти, привіти, подяки та інші історичні документи, які вміщені в хроніці Відділу УСГ в Едмонтоні (Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні) допоможуть глибше розкрити питання розбудови українського національного життя в Канаді [2].

Отже, огляд джерелознавчих матеріалів дозволяє зробити висновок:

1. Нормативні, неофіційні документи, матеріали особового походження діаспорних українців свідчать, що спільна праця українців за кордоном дозволила організувати українське жіноцтво на вищій рівень активності у збереженні своєї ідентичності.

2. Аналіз джерел діяльності українців Канади й Німеччини в контексті 40-90-х рр. ХХ ст. доводить, що діаспорні українці досягли значних успіхів у популяризації культурних надбань українців в багатьох частинах Канади й Німеччини. Резолюції, листи, загальні дебати, меморандуми та інші джерелознавчі матеріали містять значущі відомості про українські культурні організації, які прагнуть удосконалювати українську культуру в усьому світі [11, с. 21].

Література

1. **A Delicate** and Difficult question. Documents in the History of Ukrainians in Canada 1899-1962 / Bohdan S. Kordan, Lubomyr Y. Luciuk. – Kingston – Ontario, 1986. – 174 p.; 2. **Байрак М.** Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні / М. Байрак / ред. кол.: голова Орест Віндик та ін. – Едмонтон, Альберта, Канада. – 240 с. / Bajrak M. Ukrajinsjka Strilecjka Ghromada v Edmontoni // Mykhajlo Bajrak / red. kol.: gholova Orest Vindyk ta in. – Edmonton, Aljberta, Kanada. – 240 s.; 3. **Двадцять** п'ять років спільної праці. – Вінніпер, Манітоба: Накладом Комітету Українок Канади, 1971. – 104 с. / Dvadscjatj p'jatj rokiv spiljnoji praci. – Vinniper, Manitoba: Nakladom Komitetu Ukrajini-

nok Kanady, 1971. – 104 s.; 4. **Нарис** історії Конгресу Українців Канади в Торонті, 1991. – 589 с. / Narys istoriji Konghresu Ukrajinciv Kanady v Toronti, 1991. – 589 s.; 5. **На** службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування (1930-1955) / за ред. Ірени Книш. – Вінніпер: «Новий шлях». – 500 с. / Na sluzhbi ridnogho narodu. Juvilejnyj zbirnyk Orghanizaciji Ukrajinek Kanady im. Oljghy Basarab u 25-richchja vid zasnuvannja (1930-1955) / za red. Ireny knysh. – Vinniper: «Novyj shljakh». – 500 s.; 6. **На** службі рідного народу. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 50-річчя від заснування (1956-1980). Друга частина. – Торонто, 1984. – 520 с. / Na sluzhbi ridnogho narodu. Juvilejnyj zbirnyk Orghanizaciji Ukrajinek Kanady im. Oljghy Basarab u 50-richchja vid zasnuvannja (1956-1980). Druha chastyna. – Toronto, 1984. – 520 s.; 7. **History** of Ukrainian Literature in Canada / M.I. Mandryka / Ukrainian Free Academy of Sciences 1968. – 247 p.; 8. **National** History as Cultural Process. Stephen Velychenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies Pree University of Alberta / 1992. – 283 p.; 9. **Сулима-Бойко О.** Матеріали про діяльність Об'єднання Українського Жіноцтва в Німеччині 1959-1966 рр. / О. Сулима-Бойко. – Мюнхен, 1978. – 62 с. / Sulyma-Vojko O. Materijaly pro dijalnistj Ob'jednannja Ukrajinsjkogho Zhinoctva v Nimechchyni 1959-1966 rr. / O. Sulyma-Vojko. – Mjunkschen, 1978. – 62 s.; 10. **Українська** Канадіана. Збірник матеріалів з історії українців Канади: у 4 т. / [наук. ред. М. Гримич; упор. В. Кіпіані, М. Гримич]. – К.: Дуліби, 2016. – Т. 1: Піонерський період. – 2016. – 288 с. / Ukrajinsjka Kanadiana. Zbirnyk materialiv z istoriji ukrajinciv Kanady: u 4 t. / [nauk. red. M. Ghrymich; upor. V. Kipiani, M. Ghrymich]. – K.: Duliby, 2016. – Т. 1: Pionersjkyj period. – 2016. – 288 s.; 11. **Українці** в Тан-дер Бей. 1941-1986. – Торонто: «Гомін України», 1986. – 319 с. / Ukrajinci v Tander Bej. 1941-1986. – Toronto: «Ghomin Ukrajinu», 1986. – 319 s.

Сорокина О. С. Тематические доминанты источников о деятельности украинцев в Канаде и Германии в контексте 40-90-х гг. XX в.

Статья посвящена изучению содержательного компонента источников о деятельности украинцев в Канаде и Германии в контексте 40-90-х гг. XX в. с целью воссоздания целостной картины истории материковой Украины и украинского зарубежья. Сквозь призму функционирования общественных организаций, объединений, общественных учреждений выделены основные виды источников деятельности украинцев на территории Канады и Германии. Акцентируется внимание на содержании документов, в которых афишируется деятельность украинских эмигрантов в сфере сохранения культурного ландшафта своих предков. Обзор источниковедческих материалов позволяет сделать вывод, что нормативные, неофициальные документы, материалы личного происхождения украинской диаспоры свидетельствуют, что совместная работа украинцев за рубежом позволила организовать общественность на более высокий уровень активности в сохранении своей идентичности. Анализ источников деятельности украинцев в Канаде и Германии в контексте 40-90-х гг. XX в. доказывает, что диаспорные украинцы достигли значительных успехов в популяризации культурных достижений украинцев во многих частях Канады и Германии. Резолюции, письма, общие дебаты, меморандумы и другие источниковедческие материалы содержат важные сведения об украинских культурных организациях, которые стремятся совершенствовать украинскую культуру во всем мире.

Ключевые слова: источники, деятельность, диаспорные украинцы, украинцы Канады, украинцы Германии, содержательный компонент, материалы.

Sorokina O. Thematic dominants of sources about the activities of Ukrainians in Canada and Germany in the context of the 40s-90 s. XX in.

Article is devoted to studying of a substantial component of sources about activity of Ukrainians in Canada and Germany in the context of 40-90 years of the 20 th century for the purpose of a reconstruction of a complete picture of history of continental Ukraine and the Ukrainian abroad. Through a prism of functioning of public organizations, associations, public institutions main types of sources of activity of Ukrainians in the territory of Canada and Germany are allocated. The attention is focused on contents of documents in which activity of the Ukrainian emigrants in the sphere of preservation of a cultural landscape of the ancestors is advertized. The review of source study materials allows to draw a conclusion that normative, informal documents, materials of a personal origin of diaspora Ukrainian demonstrate that collaboration of Ukrainians has abroad allowed to organize the Ukrainian women on higher level of activity in preservation of the identity. The analysis of sources of activity of the Ukrainians in Canada and Germany in the context of 40-90 years of the 20 th century that diasporny Ukrainians have achieved considerable success in promoting of cultural achievements Ukrainian in many parts of Canada and Germany. Resolutions, letters, the general debate, memorandums and others source study materials contain important data about Ukrainian the cultural organizations seeking to improve the Ukrainian culture around the world.

Keywords: sources, activity, diasporny Ukrainians, Ukrainians of Canada, Ukrainians of Germany, substantial component, materials.

*Стаття надійшла до редколегії
01.06.2017 р.*

**ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИКІВ УРСР
В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.**

В статті досліджена радянська історіографія другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. по проблемі зростання культурно-технічного рівня робітників УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946-1965 рр.). Автор прийшов до висновку, що адміністративно-командний поворот до посиленого вивчення історії сучасності, який орієнтувався на молоде покоління істориків, вихованих в дусі неухильного виконання партійних директив, значно актуалізував проблематику комуністичного будівництва. В цілому, з огляду на той факт, що предметом конкретно-історичних робіт був ще не завершений процес, радянським історикам доводилося створювати свої праці «по гарячих слідах», що від них вимагали партійні функціонери, які курирували науку і прагнули отримати користь у вигляді обґрунтування панівної ідеології. Жертвою даних обставин ставала в першу чергу джерельна база робіт, представлена нормативно-правовим забезпеченням, статистичними і газетними матеріалами. Характеризуючи стан розробки досліджуваної проблеми в хрущовське десятиріччя, слід враховувати суперечливу суспільно-політичну обстановку, в якій змушені працювати історики.

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, культурно-технічний рівень

XX з'їзд КПРС відкрито закріпив за радянськими істориками статус «бійців ідеологічного фронту». У липні 1959 р. відбулась нарада в ЦК КПУ, яка поставила перед істориками УРСР завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва». В 1961 р. прийнята постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та її аналог постанова ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». Постанова

фактично зобов'язувала як науково-дослідні установи УРСР так і представників університетської науки поставити у пріоритет і зосередитись на дослідженні проблем сучасності, створенні ґрунтовних праць, які б «теоретично озброювали наші кадри» і допомагали практично вирішувати завдання комуністичного будівництва. В переліку актуальних тем, які повинні розроблятися істориками у тому числі і проблематика робітництва УРСР, представлена у підтемах повоєнної відбудови народного господарства, соціалістичного змагання та його найвищої стадії – руху за комуністичну працю, руху винахідників та раціоналізаторів, історії фабрик та заводів, промислового розвитку, допомоги робітництва працівникам сільського господарства, молодіжній і комсомольській тематиці, інтернаціональних зв'язках, участі робітників в управлінні виробництвом, зміни в складі та підвищення культурно-технічного рівня робітництва.

Новітня історіографічна ситуація характеризується критичним переосмисленням стану всієї радянської історіографії в цілому і робітничого класу УРСР зокрема. Однак в той же час констатуємо значне зниження інтересу до підведення історіографічних підсумків в межах певних періодів. Різні аспекти, опосередковано тожні з предметом нашого дослідження, містяться в дисертаціях В. Павленка [11], Ю. Ніколайця [10], історіографічних зрізах О. Додонова [5], О. Сургай [13], Я. Грицака [3].

Автор ставить за мету дослідити радянську історіографію другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. по питанню зростання культурно-технічного рівня повоєнного робітництва УРСР.

В поняття «культурно-технічний рівень» радянські історики включали сукупність трудових навичок і виробничого досвіду, загальної і спеціальної освіти, соціального відношення робітників до засобів виробництва, їх культурний кругозір і світогляд, які знаходять своє вираження у виробничій та суспільно-політичній діяльності [14, с. 3]. О. Кудлай одним з перших комплексно розглянув перелік умов зростання культурно-технічного рівня робітництва. На переконання науковця, значну роль у зростанні культурного рівня робітників відіграла запроваджена в 1949-1950 рр., згідно з постановою уряду СРСР, загальна середня освіта у великих промислових містах та обласних центрах і загальне семирічне навчання в решті міст і сільській місцевості, що забезпечило поповнення промислових підприємств більш підготовленими кадрами [9, с. 252].

Подальше реформування системи середньої та вищої освіти проаналізовано в дисертаційному дослідженні В. Стадника. Історик наголошує на якійсь зміні умов і характеру праці робітників, широкому застосуванню комплексної механізації і автоматизації виробництва, впровадження нових машин і механізмів, передових технологій. Що в свою чергу, на думку В. Стадника значно підвищило вимоги до спеціальної і загальноосвітньої підготовки всіх робітників. Автор позитивно оцінює реорганізацію середнього та професійно-технічного навчання робітників 1958 р. аргументуючи це тезою, за якою з 181,5 тис. випускників 1960 р. УРСР тільки на роботу в промислові підприємства і будівництво пішло 49,9 тис. чол. [12, с. 10].

У дисертації В. Стадника досліджуються різні форми і методи підвищення технічних знань і виробничої кваліфікації робітників. На конкретних прикладах показано, як на основі високих технічних знань робітники домагаються успіхів на виробництві та активізують свою творчу діяльність

щодо подальшого розвитку технічного прогресу. Велику увагу дослідник приділив тому факту, що багато українських робітників не обмежуються отриманням загальної середньої освіти і продовжують навчання без відриву від виробництва у вищих або середніх навчальних закладах. Так, підвищення загальноосвітнього рівня робітників в системі вечірнього і заочного навчання без відриву від виробництва за 1953-1960 рр. в УРСР систематично розширювалося. Якщо в 1952-1953 навчальному році в школах робітничої молоді республіки навчалось 203,7 тис. робітників і службовців, то в 1960-1961 навчальному році – 369,7 тис. чоловік. Число шкіл для дорослих за цей час збільшилося з 11 до 103 [12, с. 11]. У 1961-1962 навчальному році в УРСР понад 56% всіх студентів вузів навчалися в системі вечірньої і заочної освіти [16, с. 10].

ЦК ВКП(б) і уряд СРСР 30 вересня 1946 р. прийняли спеціальну постанову «Про заходи по поліпшенню підготовки трудових резервів і збільшенню кількості робітників, які готуються в ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання» (ФЗН). ЦК відзначив недоліки, накреслив завдання щодо навчання і виховання молодих кваліфікованих кадрів і зобов'язав Міністерство трудових резервів вжити заходів до поліпшення роботи шкіл і училищ. У постанові надавалось великого значення підготовці кваліфікованих робітників для всіх галузей господарства, особливо для важкої індустрії. Разом з цим ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР зобов'язали Ради Міністрів союзних і автономних республік створити ремісничим, залізничним училищам і школам ФЗН належні умови для роботи і надавати їм всебічну допомогу в навчально-виробничій роботі [4, с. 104].

Відповідно до цієї постанови ЦК КП(б)У 28 січня 1947 р. прийняв спеціальну Постанову «Про черговий прийом молоді в школи фабрично-завод-

ського навчання і ремісничі училища», в якій подано конкретні вказівки щодо поліпшення навчальної і виховної роботи серед учнів. Радянські історики високо оцінюють діяльність шкіл ФЗН та ремісничих, залізничних, гірничопромислових училищ, вважаючи їх основною формою підготовки кваліфікованих кадрів. В 1952 р. в них навчалось 100 тис. учнів [9, с. 254]. У той же час О. Кудлай відзначив багато випадків незадовільної організації роботи з молодими робітниками. Науковець відзначив, що окремі керівники підприємств мало турбувались про їх правильне трудове використання і поліпшення культурно-побутових умов. Значну кількість молодих робітників на шахтах, заводах і будовах використовували не за фахом, а на різних роботах по нижчих розрядах проти встановлених під час випуску з училищ і шкіл. Так, на підприємствах Луганської області не за фахом працювало 3413 молодих робітників, на підприємствах і будовах Дніпропетровської області працювали не за фахом 2108 молодих робітників, у тому числі в металургійній промисловості 1255 чол. На багатьох підприємствах для них не створені відповідні побутово-культурні умови, гуртожитки погано обладнані, перевантажені. О. Кудлай констатує, що подібні факти незадовільної організації культурно-побутових умов негативно позначились на якості їх праці і спричиняли значну плінність кадрів, невиконання норм виробітку і прогули. Так, з Донецької області восени 1947 р. вибуло 2500 молодих робітників, які закінчили школи ФЗН і ремісничі училища [9, с. 256].

Питання про стан трудового використання і поліпшення житлово-побутових умов молодих робітників обговорювалось на III пленумі Української республіканської ради професійних спілок (УРРПС) 24–25 січня 1950 р. Пленум розробив ряд практичних заходів для поліпшення роботи з молодими робітниками на виробництві. Одно-

часно створені кращі культурно-побутові умови. Це сприяло тому, що плінність учнів в учбових закладах системи трудових резервів знизилась з 4,9% у 1948-1949 рр. до 1,8% у 1951-1952 рр. Проте плінність молодих робітників на окремих промислових підприємствах залишалась великою [9, с. 257].

Окрім розглянутих способів підвищення культурно-технічного рівня робітників, радянські науковці проаналізували й ряд інших. Вони позитивно оцінили організацію лекцій, технічних конференцій, спеціальних вечорів техніки. Протягом 1949–1953 рр. лише Республіканським товариством для поширення політичних і наукових знань прочитано на промислових підприємствах республіки на політичні, наукові і науково-технічні теми 285752 лекції. У поширенні виробничо-технічної пропаганди серед робітників важливу роль відігравали, як стверджують радянські дослідники, Українське наукове інженерно-технічне товариство (УНІТТ) і його обласні відділення. Крім популяризації передового досвіду новаторів, узагальнення досвіду винахідників і раціоналізаторів, члени УНІТТ виступали на підприємствах з лекціями, доповідями на науково-технічні теми. УНІТТ допомагало підприємствам консультаціями з виробничих питань, провело на заводах України в 1952 р. 2487 науково-технічних конференцій, сесій, творчих дискусій з виробничо-технічних питань, в яких взяло участь 100188 членів товариства – інженерів, робітників і науковців [9, с. 260].

На аналізі системи виробничо-технічного навчання робітників безпосередньо на виробництві зосередив увагу М. Сущенко. Дослідник розкрив зміст виробничо-технічного навчання в його різних формах на прикладах окремих галузей промисловості і промислових підприємств республіки, зазначив недоліки даної системи, вніс пропозицію посилити методичну допомогу з боку республіканського управління по професійно-технічній освіті, підвищити

роль республіканської ради профспілок в цій роботі. На думку вченого, система підготовки нових кадрів робітничого класу безпосередньо на виробництві є головною і вирішальною, завдяки їй готується 75% нових кадрів українських робітників [14, с. 12].

Дослідник Ю. Нікольський розглянув якісні зміни в складі робочих-металургів, їх боротьбу за технічний прогрес і її взаємозв'язок з ростом культурно-технічного рівня робітничого класу. Вчений підкреслив, що підвищенню загальноосвітнього рівня робітників металургійних заводів України сприяють поповнення заводських колективів за рахунок випускників середньої школи. У той же час подальше виробниче навчання випускників шкіл організовується шляхом індивідуального прикріплення до висококваліфікованих робітників і бригад, а теоретичне навчання проводиться досвідченими інженерно-технічними працівниками [1, с. 195].

Дослідивши культурно-технічний рівень робітників вугільної промисловості Донбасу В. Романцов прийшов до висновку, що школи і училища професійно-технічної освіти не мали змоги повністю задовільнити вугільну промисловість робітничими кадрами. Тому поряд з ними велику роботу в підготовці, а також підвищенні кваліфікації робітничих кадрів проводили учбові пункти і комбінати, які працювали безпосередньо при шахтах і трестах. Основною формою навчання в учбово-курсній мережі, як підсумував В. Романцов, стало індивідуально-бригадне навчання. В 1959-1961 рр. індивідуально-бригадним методом підготовлено 76% нових робітників [6, с. 127].

Більшість робіт по тематиці аналізу культурно-технічного рівня робітничого класу і шляхів його підвищення створювалося в так званий «період розгорнутого будівництва комунізму», внаслідок чого найважливішим завданням даного етапу проголошувався підйом культурно-технічного рівня всіх

робітників до рівня інтелігенції з тим, щоб усунути відмінність між розумовою і фізичною працею [15, с. 150].

Дослідник С. Гершберг встановив, що до початку 1963 р. 42% робітників мали середню, неповну середню, вищу і незакінчену вищу освіту. Робочий клас все більш поповнювався за рахунок міського населення, молоді із сімей робітників і службовців, що приходила на виробництво після закінчення середньої школи. Одним з найбільших джерел кваліфікованих кадрів робітників стали школи і училища системи трудових резервів, перетворені в училища і школи професійно-технічного навчання, які випустили за 10 років 3,9 млн. робітників [2, с. 28].

Історик О. Кудлай виділив як одне зі свідчень підвищення культурно-технічного рівня українського робітництва його участь у складанні колективних договорів і в боротьбі за виконання цих договорів на виробництві, а також при перевірці застосування передових методів праці, матеріально-побутових умов працюючих. Так, дослідник наводить дані, згідно з яких в 1951 р. на підприємствах і будовах УРСР відбулося понад 8 тис. загальних зборів і конференцій по складанню колективних договорів, в яких взяло участь 85% робітництва. На цих зборах було озвучено 13018 пропозицій, спрямованих на поліпшення виробничої діяльності підприємств. В 1953 р. тільки на підприємствах республіканського підпорядкування проведено понад 26 тис. зборів і конференцій, на яких робітники внесли понад 82 тис. різних пропозицій, щодо удосконалення технології виробництва, підвищення продуктивності праці [8, с. 68].

Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей УРСР змальовано в статті І. Кошарного [7], досліджуючи зростання культурного рівня гірників Донбасу, Р. Худяк пов'язав його з впровадженням механізації і автоматизації, освоєнням робітниками нової техніки та нових

форм організації праці, розвитком раціоналізаторства і винахідництва. У той же час науковець наголосив на ряді недоліків досліджуваного процесу. Так, успішна підготовка нових кадрів безпосередньо на виробництві певною мірою гальмувалася відсутністю єдиного навчально-методичного керівництва, планування заходів по підвищенню кваліфікації робітників не завжди відповідало безпосереднім потребам виробництва, слабо враховувались потреби підприємств у конкретних спеціальностях, мало уваги приділялось підвищенню кваліфікації молодих робітників-випускників шкіл і училищ трудових резервів. Крім того, як відмітив Р. Худяк, якість підготовки кваліфікованих робітників знижувалась через недостатність навчально-матеріальної бази багатьох навчальних пунктів та не доукомплектування їх відповідними викладацькими кадрами, використання застарілих програм і підручників, плінність кадрів самих робітників [17, с. 88].

14 липня 1951 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про заміну судової відповідальності робітників і службовців за прогул, крім випадків неодноразового і тривалого прогулу заходами дисциплінарного і громадського впливу», а Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про товариські суди на підприємствах і в установах» [9, с. 267]. Радянські вчені дійшли висновку, що ця постанова уряду мала велике виховне значення і призвела до зменшення кількості прогулів на промислових підприємствах. У той же час участь робітників в обговоренні питань, які виносились на засідання товариських судів слугувала показником зростання їх громадсько-політичної свідомості і культурного рівня.

Таким чином, на початку післясталінського десятиріччя в процесі наукової розробки досліджуваної теми відбулися глибокі, але неоднозначні зміни. XX з'їзд КПРС породив глибокі і, що найважливіше, незворотні процеси

в радянському суспільстві, спричинив за собою лібералізацію і демократизацію всіх сторін суспільного життя, в тому числі і історичної науки. Адміністративно-командний поворот до посиленого вивчення історії сучасності, який орієнтувався на молоде покоління істориків, вихованих в дусі неухильного виконання партійних директив, значно актуалізував проблематику комуністичного будівництва. В цілому, з огляду на той факт, що предметом конкретно-історичних робіт був ще не завершений процес, радянським історикам доводилося створювати свої праці «по гарячих слідах», що від них вимагали партійні функціонери, які курирували науку і прагнули отримати користь у вигляді обґрунтування панівної ідеології. Жертвою даних обставин ставала в першу чергу джерельна база робіт, представлена нормативно-правовим забезпеченням, статистичними і газетними матеріалами. Характеризуючи стан розробки досліджуваної проблеми в хрущовське десятиріччя, слід враховувати суперечливу суспільно-політичну обстановку, в якій змушені працювати історики.

Література

1. Астапович З. А. Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР / З. А. Астапович, К. В. Гусев. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. – 311 с. / Astopovich Z. A. Razvitie rabocheho klassa v natsionalnykh respublikakh SSSR / Z. A. Astopovich, K. V. Gusev. – M.: Izd-vo VPSH i AON pri TsK KPSS, 1962. – 311 s.; **2. Гершберг С. Р.** Трудовой подъем рабочего класса СССР в великое десятилетие (1953-1963) / С. Р. Гершберг // Вопросы истории. – 1964. – № 6. – С. 27-42 / Gershberg S. R. Trudovoy podem rabocheho klassa SSSR v velikoe desyatiletie (1953-1963) / S. R. Gershberg // Voprosy istorii. – 1964. – № 6. – S. 27-42; **3. Грицак Я.** Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 43-68 / Gryczak Ya. Ukrayins`ka istoriografija. 1991-2001: Desyatylittya zmin / Yaroslav Gryczak // Ukrayina moderna. – K.; L`viv, 2005. – Ch. 9. – S. 43-68; **4. Директи-**

вы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 4. 1953-1957 годы / Сост.: В. Н. Малин, А. В. Коробов. – М.: Госполитиздат, 1958. – 864 с. / *Direktivu KPSS i Sovetskogo pravitelstva po khozuyaystvennym voprosam. T. 4. 1953-1957 gody / Sost.: V. N. Malin, A. V. Korobov.* – М.: Gospolitizdat, 1958. – 864 s.; **5. Додонов О. Ф.** Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О. Ф. Додонов // *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці.* – Вип. 8. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 67-74 / *Dodonov O. F. Nove bachennya periody`zaciyi istoriyi radyans`kogo robitny`chogo klasu i jogo istoriografiji / O. F. Dodonov // Kul`turologichny`j visny`k: Naukovo-teorety`chny`j shhorichny`k Ny`zhn`oyi Naddnipyrianshhy`ny`.* – Ву`р. 8. – Zaporizhzhya: Prosvita, 2002. – С. 67-74; **6. З історії** соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934-1961) / [О. К. Касименко (відп. ред.), І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 188 с. / *Z istoriyi socialisty`chnogo i komunisty`chnogo budivny`cztva na Ukrayini (1934-1961) / [O. K. Kasy`menko (vidp. red.), I. O. Gurzhij, P. P. Gudzenko ta in.].* – К.: Vy`d-vo AN URSR, 1963. – 188 s.; **7. Кошарний І. Я.** Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР / І. Я. Кошарний // *Укр. іст. журн.* – 1964. – № 4. – С. 39-49 / *Kosharny`j I. Ya. Pidnesennya kul`turno-texnichnogo rivnya robitny`kiv zahidny`x oblastej Ukrayins`koyi RSR / I. Ya. Kosharny`j // Ukr. ist. zhurn.* – 1964. – № 4. – С. 39-49; **8. Кудлай О. С.** Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945-1953 рр.) / О. С. Кудлай // *Укр. іст. журн.* – 1964. – № 4. – С. 63-68 / *Kudlaj O. S. Zrostannya kul`turno-texnichnogo rivnya robitny`chogo klasu Ukrayiny` v pislyavoyenny`j period (1945-1953 rr.) / O. S. Kudlaj // Ukr. ist. zhurn.* – 1964. – № 4. – С. 63-68; **9. Кудлай О. С.** Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період / О. С. Кудлай. – К.: Наукова думка, 1965. – 295 с. / *Kudlaj O. S. Robitny`chy`j klas Ukrainy`koyi RSR u borot`bi za vidbudovu i rozvy`tok promy`slovosti v pislyavoyenny`j period / O. S. Kudlaj.* – К.: Naukova dumka, 1965. – 295 s.; **10. Ніколаєць Ю. О.** Суспіль-

но-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / Ніколаєць Юрій Олександрович. – К., 2008. – 481 с. / *Nikolayecz` Yu. O. Suspil`no-polity`chni procesy` v URSR drugoyi polovy`ny` 1940-x – pershoji polovy`ny` 1960-x rokiv: ukrayins`ka istoriografiya : dy`s. ... doktora ist. nauk : 07.00.06 / Nikolayecz` Yuriy Oleksijovych.* – К., 2008. – 481 s.; **11. Павленко В. М.** Формирование культурно-технического уровня рабочего класса (из практики работы Компартии Украины в 60-е – 80-е гг.): историография : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / В. М. Павленко. – К., 1991. – 24 с. / *Pavlenko V. M. Formirovanie kulturno-tekhnicheskogo urovnya rabocheho klasa (iz praktiki raboty Kompartii Ukrainy v 60-e – 80-e gg.): istoriografiya : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriya obshchestvennykh dvizheniy i politicheskikh partiy» / V. M. Pavlenko.* – К., 1991. – 24 s.; **12. Стадник В. Ф.** Повышение материального благосостояния и культурного уровня рабочего класса Украины (1953–1960 гг.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / В. Ф. Стадник. – М., 1962. – 16 с. / *Stadnik V. F. Povyshenie materialnogo blagosostoyaniya i kulturnogo urovnya rabocheho klasa Ukrainy (1953–1960 gg.) : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 «Istoriya SSSR» / V. F. Stadnik.* – М., 1962. – 16 s.; **13. Сургай О.** Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки ХХ століття (історіографія проблеми) / О. Сургай // *Вісн. Історія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.* – 2006. – Вип. 85 – 86. – С. 49-52 / *Surgaj O. Pidgotovka kvalifikovany`x robitny`chy`x kadriv u zakladaх profesijno-texnichnoyi osvity` Ukrainy` u 20-50-i roky` XX stolittya (istoriografiya problemy`) / O. Surgaj // Visn. Istoriya / Ky`yiv. nacz. unt im. T. Shevchenka.* – 2006. – Ву`р. 85–86. – С. 49-52; **14. Сущенко Н. В.** Рост культурно-технического уровня рабочего класса Украины в 1956 – 1961 годах : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Н. В. Сущенко. – М., 1963. – 17 с. / *Sushchen-*

ko N. V. Rost kulturno-tekhnicheskogo urovnya rabocheho klassa Ukrainy v 1956-1961 godakh : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 «Istoriya SSSR» / N. V. Sushchenko. – M., 1963. – 17 s.;

15. Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961 гг.) : сб. ст. / Ред. кол.: Р. П. Дадыкин (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1964. – 402 с. / Formirovanie i razvitie sovetskogo rabocheho klassa (1917-1961 gg.) : sb. st. / Red. kol.: R. P. Dadykin (otv. red.) i dr. – M.: Nauka, 1964. – 402 s.;

16. Хмелевская В. С. Подъём культурно-технического уровня рабочего класса : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / В. С. Хмелевская. – X., 1965. – 26 с. / Khmelevskaya V. S. Podem kulturno-tekhnicheskogo urovnya rabocheho klassa : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 «Istoriya SSSR» / V. S. Khmelevskaya. – Kh., 1965. – 26 s.;

17. Худяк Р. А. Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу (1951-1955 рр.) / Р. А. Худяк // Укр. іст. журн. – 1964. – № 3. – С. 86-90 / Hudyak R. A. Zrostantnya kvalifikaciyi ta kulturnogo rivnya girny'kiv Donbasu (1951-1955 rr.) / R. A. Hudyak // Ukr. ist. zhurn. – 1964. – № 3. – S. 86-90.

Нефёдов Д. В. Рост культурно-технического уровня рабочих УССР в послевоенное двадцатилетие в советской историографии второй половины 1950-х – первой половины 1960-х гг.

В статье исследована советская историография второй половины 1950-х – первой половины 1960-х гг. по проблеме роста культурно-технического уровня рабочих УССР в послевоенное двадцатилетие (1946–1965 гг.). Автор пришел к выводу, что административно-командный поворот к усиленному изучению истории современности, который ориентировался на молодое поколение историков, воспитанных в духе неуклонного выполнения партийных директив, значительно актуализировал проблематику коммунистического строительства. В целом, учитывая тот факт, что предметом конкретно-исторических работ был еще не завершённый процесс, советским историкам приходилось создавать свои работы «по горячим следам», чего от них требовали партийные функционеры, курировавшие науку и стремив-

шиеся получить пользу в виде обоснования господствующей идеологии. Жертвой данных обстоятельств становилась в первую очередь источниковедческая база работ, представленная нормативно-правовым обеспечением, статистическими и газетными материалами. Характеризуя состояние разработки исследуемой проблемы в хрущевское десятилетие, следует учитывать противоречивую общественно-политическую обстановку, в которой вынуждены работать историки.

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, историография, культурно-технический уровень

Nefyodov D. Growth of Ukrainian SSR workers' cultural and technical level during postwar twenty years in soviet historiography of the second half of 1950s – the first half of 1960s

The paper studies the Soviet historiography of the second half of 1950s – the first half of 1960s on the problem of the growth of the Ukrainian SSR workers' cultural and technical level during the postwar twenty years (1946-1965). The author concludes that the centrally-controlled turn to an increased study of the modern history, which was focused on the younger generation of historians who were brought up in the spirit of the steady performance of the party directives, significantly updated the problems of communist construction. In general, taking into consideration the fact that the subject of concrete historical works was an incomplete process, Soviet historians had to create their own works without delay, demanded by party organizers supervising the science and seeking benefit in the form of the dominant ideology rationale. The source base of papers, presented by legislative environment, statistics and newspaper materials, became the first victim of these circumstances. Characterizing the state of development of the researched problem during the Khrushchev decade, one should consider the controversial socio-political environment in which historians had to work.

Keywords: Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography, cultural and technical level.

*Стаття надійшла до редколегії
03.03.2017 р.*

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: ОГЛЯД
ЗАКОРДОННИХ ВЕБ-РЕСУРСІВ**

У статті розглядається історико-географічне наповнення мережі Інтернет на прикладі іноземних веб-ресурсів. Розглядаються сучасні методи використання історичної географії в наукових дослідженнях. Подається короткий огляд джерел історичних карт в мережі Інтернет і пояснюються перспективи їх використання. Описуються результати аналітичного огляду спеціалізованих іноземних ресурсів, що розташовані в мережі Інтернет. Основна увага приділяється розробці стратегій і методів проведення історичних досліджень і пошуку ретроспективної інформації, а також розміщенню необхідних для роботи історика джерел і результатів наукових пошуків у мережі Інтернет. Визначено принципи та основні складові дослідницьких ресурсів історичного спрямування; сучасний стан і перспективи розвитку Інтернет-сервісів в історичній науці; використання дослідницьких ресурсів історичної проблематики в мережі Інтернет в добу сучасних інформаційних технологій, що стає необхідною умовою для повноцінної наукової праці історика. Розкривається роль і перспективи даних ресурсів для історико-географічних досліджень серед наукового співтовариства України в XXI ст.

Ключові слова: історична географія, історична географія, Інтернет, іноземні веб-ресурси.

Для сучасного етапу розвитку суверенної національної української науки фундаментальним фактором є процес інтеграції та взаємодії між різноманітними галузями знань. Зв'язок географії, картографії та історії з кожним роком стає все більш очевидним у зв'язку із процесами розвитку історико-географічних досліджень і взаємодоповнення цих дисциплін. Об'єктом дослідження та розуміння, в історико-географічному зрізі, виступають давні

картографічні напрацювання, які є не лише виключно пам'ятками історії, культури, рівня розвитку наукових знань, а й відображають також процес становлення та формування цих наук.

Визначення можливостей сучасних геоінформаційних програм та основні методи роботи з ними, а також джерела історико-картографічного матеріалу в мережі Інтернет та правильне й оптимальне його використання, складають мету нашого дослідження.

В науковій літературі існує багато визначень самого поняття даної дисципліни. Так, своє розуміння історичної географії подав відомий російський вчений Л. Гумільов, який при розгляді проблеми появи етносу вказував на те, що це наука про післяльодовиковий ландшафт в динамічному стані, для якого етнос є індикатором [1, с. 86].

Історична географія як інтегрована дисципліна, що виникла на межі історії та географії, розглядає певну територію на визначеному історичному етапі її розвитку. За об'єктно-предметною та методологічною сферою історична географія відноситься до комплексу спеціальних історичних дисциплін. Вивчаючи географію історичного минулого людства, дана дисципліна допомагає пізнати та усвідомити взаємозв'язок суспільства та географічного простору в певному історичному періоді [2, с. 247].

Як і будь-яка наука, що розвивається на перетині кількох дисциплін, де в результаті міждисциплінарної взаємодії формуються спільні критерії істинності пізнання, що зумовлюють взаємодоповнюваність відомостей, апробуються нові методи, виробляється но-

вий комплекс знань, історична географія розвивалась із урахуванням цих складових.

Історико-географічні дослідження є важливим інструментом самопізнання історичної науки, як цілісного організму, а також діяльності наукового співтовариства та кожного дослідника, зокрема.

Методологічна насиченість історичної географії пояснюється саме її міждисциплінарним характером, і саме тому включає як історичні (вивчення архівних джерел, пам'ятників матеріальної культури і т.д.), так і географічні (картографування, районування і ін.) методи, а також надбання суміжних наук (метод математичного моделювання).

У сучасній українській географії часто відбувається підміна понять – під історичною географією дуже часто розуміють історію географії. Однак історія географії вивчає історію розвитку географічної думки, а історична географія – особливості суспільно-географічного розвитку (природно-географічного та соціально-економічного середовища) конкретної території впродовж визначеного історичного часу [3, с. 54].

Що ж стосується становлення історико-географічних знань, то як окрема історична географія оформилась в Західній Європі в епоху Відродження близько II-ої пол. XVI ст. після епохи Великих географічних відкриттів, що сприяли загальному прискоренню розвитку науки. Ціла низка праць з історичної географії з'являється в цей час в Німеччині, Нідерландах, Англії, Португалії. Серед них виділяються твори фламандського картографа Абрахама Ортелія (1527-1598 рр.), який окрім карт сучасної Європи створив і видав історичний атлас Західної Європи.

Окрім того, в XVI ст. у науковій літературі постає питання про роль географічного середовища в історії люд-

ського суспільства. Французький юрист, політичний діяч і мислитель Жан Боден у праці «Метод легкого вивчення історії» (1566 р.) ще задовго до Монтеस्क'є сформував концепцію географічного детермінізму, стверджуючи, що суспільство формується незалежно від волі людини під впливом природного середовища [4, с. 12].

Перші спроби історико-географічних досліджень припадають на кінець XVIII ст. після виходу праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» в 1798 р. В XIX ст. розпочався вже активний розвиток історичної географії, що пов'язаний з іменами А. Скальковського, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Маркевича, П. Чубинського, М. Грушевського, Д. Яворницького та ін. [5, с. 23].

Сучасну ж історичну географію в Україні можна поділити на декілька етапів: 20-30-ті роки XX ст. – поява ґрунтовних теоретичних наукових праць з питань історичної географії й картографії; розвиток у форварторі радянської ідеології, що тривав до зникнення СРСР з політичної карти; новітній період. На сьогоднішній день історична географія вивчає увесь діапазон історичного минулого нашої країни.

Інформаційна епоха людства сприяє проникненню інноваційних технологій у всі сфери життя, в тому числі й наукову. Інтернет, як один із флагманів епохи, допомагає науковій спільноті досліджувати, розуміти та інтерпретувати події та явища минулого. Оцифрована інформація та матеріали, що містяться в мережі полегшують роботу дослідника та сприяють всебічному розвитку і взаємодії громадськості.

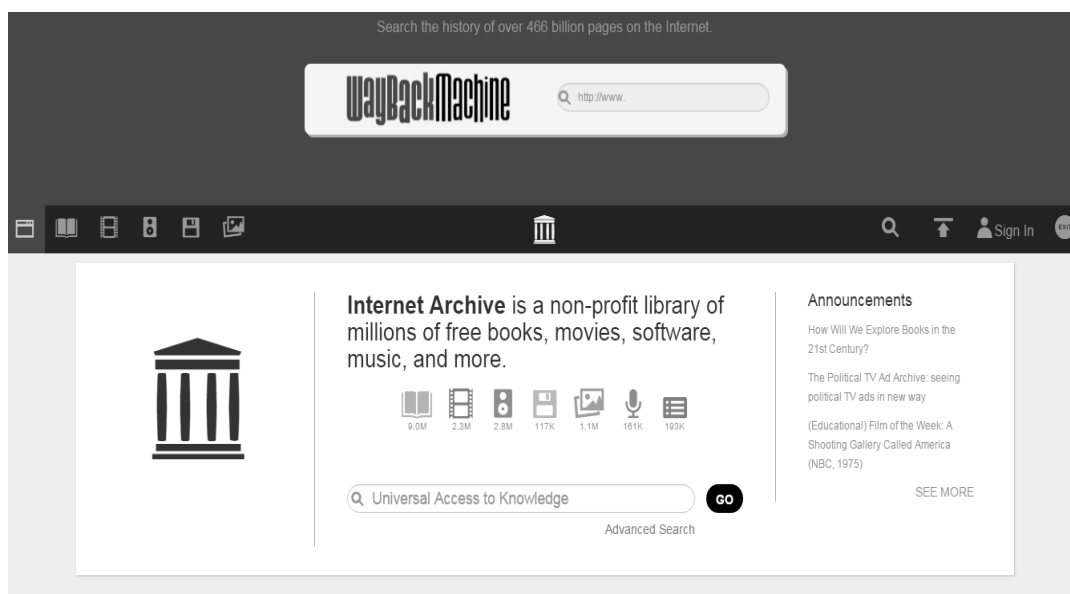
Огляд іноземних інтернет-ресурсів за темою «Історична географія та картографія» здійснювався за принципом відбору саме спеціалізованих європейських та американських історико-гео-

графічних сайтів та відбувався за стандартною структурою: домен – електронна адреса; назва ресурсу; назва англійською мовою; країна; мова ресурсу; рік заснування; засновник; електронна пошта; адреса; RSS (наявність розсилки новин); періодичність/ дата останнього оновлення; тип матеріалів на сайті: довідкова інформація, тексти, джерела, бібліографія; ресурси історичної тематики (класифікатор): історичний портал, каталог ресурсів, науково-дослідні установи, університети, громадські організації, електронні каталоги бібліотек, архівів, електронні енциклопедії, довідники, періодичні видання он-лайн, електронні бібліотеки, архіви, тематичні ресурси; тематика та загальна характеристика ресурсу; зміст/структура ресурсу; он-лайн сервіси в складі ресурсу.

Загалом було переглянуто понад 100 різноманітних сайтів, серед яких було ретельно опрацьовано близько 60 сайтів, тематика яких повністю або частково співпала з нашою розвідкою. Сайти мають стандартні розділи: назва та, якщо двомовний ресурс, її екві-

валент англійською мовою, адреса електронної пошти, рік заснування сайту, засновник, адреса серверу та ін. Європейські сайти (Польща, Чехія, Німеччина та ін.) вирізняються двомовним інтерфейсом.

Повністю англomовний ресурс Інтернет-архів (<https://archive.org/>) є найпотужнішим сховищем інформаційних баз даних в мережі. Інтернет-архів являє собою некомерційну організацію, яка забезпечує довгострокове архівування матеріалу та безкоштовний доступ до своїх баз даних. Дана організація була заснована в 1996 р. в Сан-Франциско програмістом Брюстером Кейлом. Сайт архіву вміщує копії вебсторінок, графічні матеріали, відео та аудіозаписи та програмне забезпечення, а також надає спеціалізовані послуги для адаптованого засвоєння. Структура ресурсу доволі різнопланова – можна шукати інформацію по розділах (тексти, відео-, аудіозаписи, зображення) або ж безпосередньо за допомогою пошукової строки з написом Universal Access to Knowledge, що є девізом архіву.

Мал. 1 Сайт Інтернет-архів

Профільним сайтом з якого можна почерпнути інформацію безпосередньо наукового характеру є KLAUDYÁN (<http://www.klaudyan.cz/>). Даний сайт представляє собою інтернет-часопис факультету природничих наук Карлового університету в Празі. Виходить даний журнал за підтримки Департаменту соціальної географії та регіонального розвитку Чеської республіки. Ресурс являється двомовним – чеська та англійська. Своєю назвою він завдячує чеському натуралісту XVI ст., який в 1518 р. опублікував першу відому карту Чеського королівства.

Як і самі історико-географічні дослідження, інтернет-видання має міжdisciplinárne спрямування. Тут публікуються статті з різноманітних аспектів історичної географії, екологічної історії, етнічної історії, ландшафтної екології, історії науки й техніки та охорони навколишнього середовища. На сторінках часопису також обгово-

рюються методологічні та концептуальні питання історико-географічних досліджень на сучасному етапі. Видання було засноване викладачем факультету Іржи Мартинеком в 2000 р., а вже з 2007-го закріплене за Секцією історичної географії та історії довкілля Чеського географічного товариства. Видання журналу покликане розширити та зміцнити міжdisciplinárні науково-дослідні зв'язки історико-географічних співтовариств Чехії, а також стимулювати більш глибокої інтеграції чеських дослідників до міжнародного співтовариства. Одним із заходів, які безпосередньо спрямований на задоволення такої мети є багатомовність в розділі «Дослідження та статті». Повнотекстовий доступ в цей час можливий практично до всіх статей. За структурою ресурс має такий вигляд:

Про часопис, редактори, відомості про авторів, посилання, контакти та число видання по рокам.

		Klaudyán: internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny Klaudyán: Internet Journal of Historical Geography and Environmental History		ISSN 1212-9890
O časopise About Journal	Redakce Editors	Pro autory For Authors	Odkazy Links	Kontakty Contacts
Ročník 12 (2015) / Volume 12 (2015) Ročník 11 (2014) / Volume 11 (2014) Ročník 10 (2013) / Volume 10 (2013) Ročník 8-9 (2012) / Volume 8-9 (2012) Ročník 7 (2010) / Volume 7 (2010) Ročník 6 (2009) / Volume 6 (2009) Ročník 5 (2008) / Volume 5 (2008) Ročník 4 (2007) / Volume 4 (2007) Ročník 3 (2002) / Volume 3 (2002) Ročník 2 (2001) / Volume 2 (2001) Ročník 1 (2000) / Volume 1 (2000)	<div style="text-align: center;">O Klaudyánovi</div> <p>Internetový časopis „KLAUDYÁN“ vychází na serveru Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze s podporou katedry sociální geografie a regionálního rozvoje. Klaudyán byl založen Jiřím Martínkem v roce 2000 jako soukromý časopis. Od ročníku č. 4 (2007) jeho vydávání převzala sekce pro historickou geografii a environmentální dějiny, která od roku 2004 působí v rámci České geografické společnosti (CGS).</p> <p>Cílem Klaudyána je rozvíjet historické, historické a environmentalistické přístupy v geografii, apromovat rozvoj nejen historické geografie, ale obhájit nové disciplíny – environmentální dějiny. Jako transdisciplinární časopis je otevřen příspěvkům z dalších přírodovědných a společenských vědních oborů a disciplín, jako jsou například krajinná ekologie, dějiny vědy a environmentalismu zvláště, ekopolitika apod.</p> <p>Jeho vydávání je výrazem snahy o posilování spolupráce vědeckých komunit historické geografie a environmentálních dějin v Česku a prohlubování součinnosti s „historickým křídlem“ české historické geografie, reprezentovaným Komisí pro historickou geografii při Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.</p> <p>Spoluprací s ústředí Mezinárodní poradní rady Klaudyána a radou Evropské společnosti pro environmentální dějiny (ESEH) usilujeme o větší zapojení českých badatelů do mezinárodního prostředí. Těmto slouží i vícejazyčnost Klaudyána, v tom především rubriky „Studie a články“. Klaudyán rovněž aspiruje stát se mediální základnou sekce pro historickou geografii a environmentální dějiny CGS a pomocníkem v činnosti regionálního reprezentanta ESEH pro Česko a Slovensko.</p> <div style="text-align: center;">About Klaudyán</div> <p>Internet journal "KLAUDYÁN" is being issued at the server of the Faculty of Science of the Charles University in Prague with support of the Department of Human Geography and Regional Development.</p> <p>Klaudyán as a transdisciplinary journal publishes articles on all aspects of historical geography, environmental history and cognate fields (e.g. landscape ecology, eco-politics, history of sciences and environmentalism in particular), book reviews and annotations, reports from different events in the scholar community etc., and encourages also a lively discussion of methodological and conceptual issues.</p> <p>Klaudyán was founded by Jiří Martinek as a private magazine in 2000. Since its 4th volume (2007), its publication is provided by the Section for Historical Geography and Environmental History of Czech Geographical Society (CGS).</p> <p>Issuing of the journal is also an expression of the effort for strengthening the research communities of historical geography and environmental history, and their cooperation in Czechia. The effort is put also on intensifying the collaboration with the "historical" branch of the Czech historical geography represented by the Committee for Historical Geography within the Institute of History of the AS CR, v.v.i.</p> <p>Within the cooperation with the International Advisory Board of Klaudyán and the European Society for Environmental History Board the journal strives for more profound inclusion of Czech researchers into the international community. One of the measures leading to this ambition is the multilingualism of the journal, especially in the section "Studies and Articles". Klaudyán also aspires to serve as media-base of the CGS Section for Historical Geography and Environmental History as well as a helping hand of the ESEH regional representative for Czechia and Slovakia.</p>			

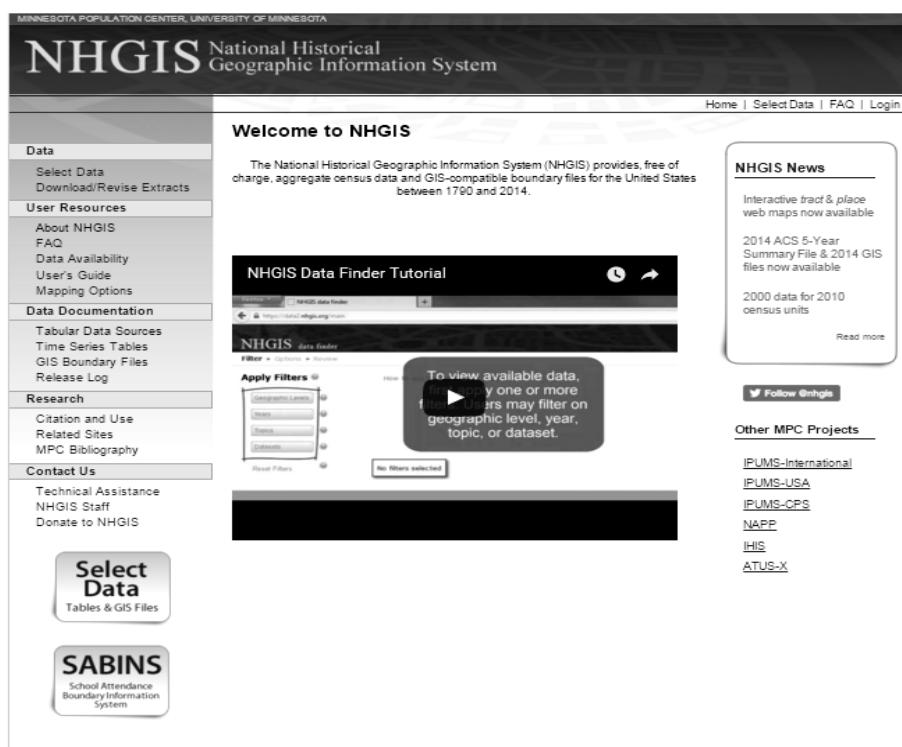
Мал. 2 Сайт KLAUDYÁN

Національна історико-географічна інформаційна система (NHGIS) (<https://www.nhgis.org>) – проект, що забезпечує безкоштовний онлайн-доступ до зведених статистичних даних як по переписах, так і інших звітних матері-

алах США за період з 1790 р. й до сьогодення. Тобто основним матеріалом даного ресурсу є суто статистичні дані по штатам, що є вагомим та цінним надбанням для розвитку історико-географічних знань і допомагає до-

сліднику краще прослідкувати соціальну та економічну історію регіону. Сайт працює на базі серверу Університету штату Міннесота, який власне і є його творцем. Запуск ресурсу відбувся в 2007 р. Центром демографії штату Міннесота, що діє при університеті

вказаного штату, за участі Національного Наукового Фонду та Національного Інституту Здоров'я. Даний проєкт існує з метою створення та вільного поширення статистичних та географічних даних серед громадськості та наукової спільноти.

Мал. 3 Сайт Національної історико-географічної інформаційної системи

Сайт кафедри Політичної географії та регіональних студій географічного факультету Лодзького університету (<http://geopol.geo.uni.lodz.pl>) надає вільний доступ до періодичних видань кафедри: Регіон і регіоналізм і Студії з політичної та історичної географії. Дані журнали є одними з найстаріших польських видань в області історико-географічних та історико-економічних питань. На своїх сторінках журнали відображають міждисциплінарний підхід в сучасній науці та внески соціологів, істориків, економістів, етнологів, лінгвістів.

Унікальна програма dLibra (<http://dlibra.kul.pl/dlibra>) є першою польською системою для створення цифрових бібліотек розробленою в 1999 р. Наразі є найпопулярнішою в Польщі програмою для створення професійних архівів електронних документів, які можуть бути доступні кожному. Так електронна бібліотека Католицького Університету Любліна, заснована на dLibra, пропонує користувачам розширені можливості: пошук змісту, збереження елементів, пошук бібліографічного опису з використанням словника синонімів, сортування цифрових публікацій.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Мал. 4 Сайт кафедри Політичної географії та регіональних студій

Мал. 5 Сайт електронної бібліотеки Люблінського католицького університету

Інтернет-ресурс польського часопису *Studia Geohistorica* (<http://studia.geohistorica.pl>) надає вільний доступ до архіву видань журналу по рокам. Дане видання засноване фондом Центр Геоісторії в 2013 р. як відповідь на неодноразові запити серед наукових кіл Польщі щодо необхідності створення журналу, який би представляв результати історико-географічних досліджень.

Щорічник спрямований на висвітлення питань гуманітарних та соціальних наук, а також географічних дисциплін, що торкаються досліджень в парадигмі просторового висвітлення минулого. В основному журнал покликаний представляти польські досягнення в сфері історичної географії та результати європейських і міжнародних наукових установ та проектів.

Мал. 6 Сайт журналу «Studia Geohistorica»

Ресурс David Rumsey Map Collection (<http://www.davidrumsey.com>) є одним із найбільших у світі приватних сховищ історичних карт. Історія колекції розпочалася ще три десятки років тому та пов'язана з іменем американського підприємця Девіда Рамзі, який наразі є президентом Асоціації картографів США. Оцифрування ж зібраних матеріалів розпочалося в 1996 році і наразі становить понад 66 тис карт, що представлені на сайті. Сама ж колекція включає близько 150 тис. карт

та картографічних елементів, що охоплюють період з XVI по XXI ст. Незважаючи на те, що основну масу становлять карти Північної та Південної Америки, колекція охоплює Європу, Азію, Африку та Океанію. Даний ресурс забезпечує безкоштовний доступ до матеріалів з високою роздільною здатністю для кожного. Завдяки оцифруванню карти стають більш доступними для широкого кола дослідників. Також сайт має свій блог з переліком нових надходжень до колекції.

Мал. 7 Сайт David Rumsey Map Collection

The Digital Scholarship Lab (<http://dsl.richmond.edu>) розробляє та всіляко сприяє розвитку інноваційних цифрових гуманітарних проєктів. Даний інтернет-ресурс, як видно з режиму доступу, функціонує на сервері Університету Річмонда. Сайт створено в 2007 р. за сприяння дев'ятого президента університету історика Едварда Ейерса. Ресурс розрахований на широку аудиторію та сприяє розробці проєктів, що покликані якісно інтерпретувати досягнення гуманітарних та соціальних наук за допомогою новіт-

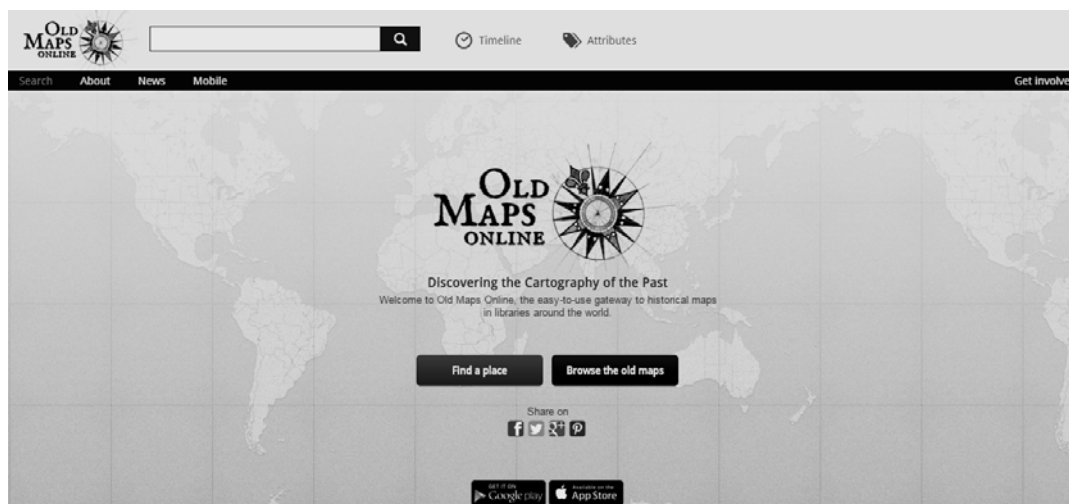
ніх технологій в медіа-просторі. На сайті в розділі Проєкти знаходяться картографічні матеріали щодо історії, демографії та географії США, починаючи з XIX ст. Серед таких матеріалів виділяється Історико-географічний атлас США (<http://dsl.richmond.edu/historicalatlas>) – оцифрована праця Чарльза Полліна 1932-го р., яка є довідником, що містить майже 700 карт (населення, погода, міграція, клімат, рельєф та ін.) американської історії, та завдяки ресурсу є доступним для ознайомлення кожному.

Мал. 8 Сайт The Digital Scholarship Lab Університету Річмонда

OldMapsOnline (<http://www.oldmapsonline.org>) – англомовний інтернет-ресурс, що надає вільний доступ до карт минулих століть та дозволяє кожному ознайомитися з ними не виходячи з дому. Творцем такого інтернет-проєкту є Петр Пржидал – випускник факультету природничих наук Університету Масарика в Брно. Проблема доступу до старих карт він розвинув у своїй дипломній роботі, яка безпосередньо порушила питання оцифру-

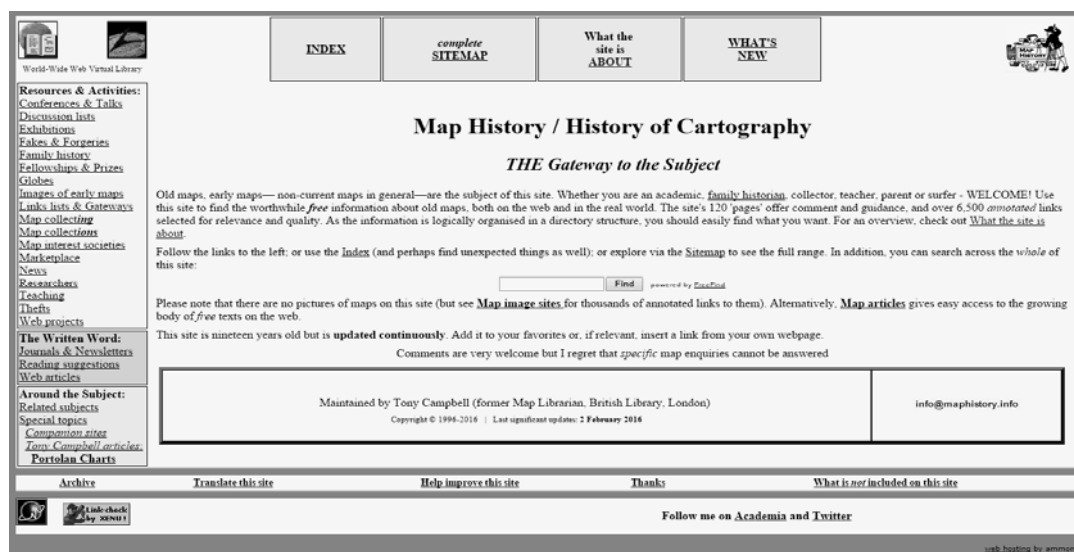
вання історичних документів. Завдяки зусиллям Пржидала користувачі дістали можливість пошуку та перегляду історичних карт за допомогою єдиного інтерфейсу на створеному компанією Klokant Technologies (Швейцарія), яку заснував невдовзі Петр, сайті. Наразі ресурс підтримується Klokant Technologies, що співпрацює з Університетом Портсмута (Сполучене Королівство), а також дослідниками і науковцями.

Мал. 9 Зовнішній вигляд сайту OldMapsOnline

Сайт Map History (<http://www.map-history.info>) є частиною WWW-Virtual Library та надає інформацію про спеціалізовані ресурси історико-географіч-

ного наповнення та характеру. Загалом сайт є свого роду довідником спеціалізованої продукції в мережі.

Мал. 10 Сайт Map History

Ресурс ScienceDirect, заснований в 1997 р., надає в основному платний доступ до наукових публікацій, які розподілені на чотири розділи: фізичні та інженерні, природничі, медичні, гуманітарні науки. Даний сайт належить видавництву Elsevier одному з

чотирьох найбільших видавництв світу, заснованому в 1880 році в Амстердамі. Наразі ресурс вміщує понад 3,5 тис наукових журналів та 34 тис електронних книг. Окрім платного доступу даний сервіс надає, щоправда в обмеженому обсязі, змогу безкоштовного пе-

регляду та завантаження деяких публікацій. На сайті наявні всі випуски спеціалізованого міжнародного щоквартального часопису *Journal of Historical Geography*, який входить до бази Scopus та є одним із найпопулярніших та найпотужніших рушіїв розвитку історико-географічних досліджень, що об'єднує на своїх сторінках відомих науковців та початківців. Видання має міждисциплінарний характер і публікує на своїй сторінках статті з різноманітних аспектів історичної географії, екологічної історії, природокористування та інших споріднених дисциплін. Часопис заохочує до обговорення методологічних і концептуальних питань історичної географії перед новітніми науковими викликами. Одним із унікальних, на нашу думку, розділів видання є *Historical Geography at Large*, який присвячений питанням впливу громадськості на розвиток історико-географічних досліджень та ролі історичної географії для сучасного суспільства.

фії, екологічної історії, природокористування та інших споріднених дисциплін. Часопис заохочує до обговорення методологічних і концептуальних питань історичної географії перед новітніми науковими викликами. Одним із унікальних, на нашу думку, розділів видання є *Historical Geography at Large*, який присвячений питанням впливу громадськості на розвиток історико-географічних досліджень та ролі історичної географії для сучасного суспільства.

Мал. 11 Головна сторінка ScienceDirect

Отже, як бачимо історико-географічне та картографічне наповнення мережі Інтернет надзвичайно повне та різноманітне. Опрацьовані нами сайти засвідчують достатній рівень зацікавлення суспільства даною проблематикою. Потрібно також відмітити, що горизонтальний підхід до розуміння розвитку минулого стає все більш актуальним та нагальним для отримання відповідей на ряд глобальних питань (зміна кліматичної картини світу, ксенофобія та расизм, епідемії та ін). Дані інтернет-ресурси зберігають потужну джерельну та історіо-

графічну базу історико-географічних матеріалів, надаючи доступ кожному. Все, що необхідно від Вас – клікнути.

Література

1. Гумилев Л.Н. Етносфера: история людей и история природы / Л.Н. Гумилев. – М.: Кристал, 2002. – 576 с. / Gumilev L.N. Etnosfera: istoriya lyudey i istoriya prirody / L.N. Gumilev. – М.: Kristal. 2002. – 576 s.;
2. Хведченя С.Б. Новий крок на шляху розвитку історичної географії / С. Хведченя // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 246-252 / Khvedchenya S.B. Noviy krok na shlyakhu rozvitku is-

torichnoi geografii / S. Khvedchenya // Spetsialni istorichni distsiplini: pitannya teorii ta metodiki: Zb. nauk. pr. – 2009. – Vip. 16. – S. 246-252; **Тодоров В.І.** Історична географія як перспективний напрям розвитку суспільно-географічних досліджень в Україні / В.І. Тодоров // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 20 (32). – С. 53-57 / Todorov V.I. Istorichna geografiya yak perspektivnyi napryam rozvitku suspilno-geografichnikh doslidzhen v Ukraini / V.I. Todorov // Naukoviy chasopis NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 4: Geografiya i suchasnist : zb. nauk. pr. / Nats. ped. un-t im. M.P. Dragomanova. – K.: Vid-vo NPU im. M.P. Dragomanova. 2014. – Vip. 20(32). – S. 53-57; **3. Жан Боден** Метод легкого познання історії / Жан Боден. – М.: Наука, 2000. – 412 с. / Zhan Boden Metod legkogo poznaniya istorii / Zhan Boden. – M.: Nauka. 2000. – 412 s.; **4. Сосса Р.І.** Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. / Р.І. Сосса. – К., 2000. – 248 с. / Sossa R.I. Istoriya kartografuvannya teritorii Ukraini. Vid naydavnishikh chasiv do 1920 r. / R.I. Sossa. – K., 2000. – 248 s.

Марченко А.В. Историческая география и картография в сети интернет: обзор иностранных веб-ресурсов

В статье рассматривается историко-географическое наполнение сети Интернет на примере иностранных веб-ресурсов. Рассматриваются современные методы использования исторической географии в научных исследованиях. Подается краткий обзор источников исторических карт в сети Интернет и объясняются перспективы их использования. Описываются результаты аналитического обзора специализированных иностранных ресурсов, расположенных в сети Интернет. Основное внимание уделяется разработке стратегий и методов проведения исторических исследований и поиска ретроспективной информации, а также размещению необходимых для работы историка источников

и результатов научных изысканий в сети Интернет. Определены принципы и основные составляющие исследовательских ресурсов исторического направления; современное состояние и перспективы развития Интернет-сервисов в исторической науке; использование исследовательских ресурсов исторической проблематики в сети Интернет в эпоху современных информационных технологий, становится необходимым условием для полноценной научной работы историка. Раскрывается роль и перспективы данных ресурсов для историко-географических исследований среди научного сообщества Украины в XXI в.

Ключевые слова: историческая география, историческая картография, Интернет, иноземные веб-ресурсы.

Marchenko O. Historical geography and cartography in the internet: overview of foreign web-resources

The article deals with historical and geographical and cartographical content in the Internet on the example of foreign web-resources. The modern methods of historical geography for scientific researches are described in the article. The author gives brief review of historical map sources in Internet and grounds the perspectives of its development. Describe the results of the analytical review of specialized foreign resources located in the Internet. The author identifies and systemizes the principles and key components of the history research resources, provides analysis of the current situation and development prospects pertaining to the Internet services within the historical science. Use of history research resources within the Internet is a necessary condition for efficient historical research today, in the age of the state-of-the-art technologies. The role and prospects of resources for historical and geographical research among the scientific community in Ukraine in XXI century are expanded in the article.

Keywords: historical geography, historical cartography, Internet, foreign web-resources.

*Стаття надійшла до редколегії
30.04.2017 р.*

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ НА ДОНБАСІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У своїй праці автор подає бачення сучасних українських істориків щодо російсько-української війни на Донбасі. У статті показано, що в науковій літературі добре досліджено проблему причин збройного конфлікту на Сході України. Автор висвітлює фахову юридичну оцінку агресії Росії на Донбасі. У статті також зазначено, що було організовано конференції та круглі столи, які торкалися проблем російсько-української війни на Сході України. Автор указує, що російська агресія на Донбасі досліджується і в руслі усної історії, та наводить приклади усної історичних праць. У статті зазначено, що російсько-українська війна на Сході України згадана у загальних працях з історії України індивідуального та колективного авторства, а також у науково-популярних виданнях. Крім того, у даному дослідженні подано праці журналістів та волонтерів, які перебували у зоні бойових дій. На думку, автора вони також є важливим джерелом із дослідження російсько-українського збройного конфлікту на Донбасі. Проте, потрібно критично ставитися до таких праць і враховувати їх суб'єктивність. Подібні видання автор дозволив собі назвати «журналістською історіографією».

Ключові слова: сучасна українська історіографія, російсько-українська війна на Донбасі, «журналістська історіографія».

Російська агресія на Донбасі, що почалася в 2014 р. і триває до сьогодні, є актуальною проблемою новітньої історії України. Її наукова розробка розпочалася і потребує вивчення широкого кола історичних джерел. Уже оприлюднено ряд інформаційно-довідкових, науково-популярних і наукових праць. Безперечно, зважаючи на те, що російсько-українська війна триває, важко дати їй ґрунтовну наукову оцінку й аналіз.

Дану статтю ми вирішили поділити на два змістові розділи. У першому ми

охарактеризували власне наукові напрацювання сучасних українських істориків із проблематики російської агресії на Донбасі. У другому розділі ми звернули увагу на доробок працівників ЗМІ, публікації яких, на нашу думку, є корисними й для історичної науки. Такі праці ми дозволили собі умовно назвати «журналістською історіографією». Адже тепер саме працівники ЗМІ виконують роль своєрідних сучасних літописців, які, перебуваючи в самому вирі подій, доносять до нас інформацію про їх перебіг.

1. Наукова історіографія

Переходячи до основної частини нашого дослідження, зазначимо, що в сучасній українській історіографії досить непогано розроблено проблему витоків і проявів збройного конфлікту на Сході України. Даний аспект висвітлено у працях Ф. Турченка і Г. Турченка [22], І. М. Дзюби [5], Я. В. Верменич [4]. Зокрема, Ф. і Г. Турченки вказують, що російська влада готувала ідеологічні передумови для відторгнення східних і південних областей від України, граючи на проросійських симпатіях частини населення України та використовуючи місцеву «п'яту колону» [22, с. 134]. Учені зазначають, що особливо масштабною була підризна діяльність «п'ятої колони» в Донбасі. Історики підкреслюють свою думку цитатою із праці «Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї» Івана Дзюби, для якого Донбас був «малою батьківщиною»: «Тут навіть не про «колони» доводиться говорити... Тут щось масштабніше й організованіше – системна робота місцевих владних структур, які у складі України вибудовували фактично «Русский мир», обходячись без цього самовизначення

і, відповідно до ситуації, не цураючись тризуба й жовто-блакитного прапора на фронтонах своїх установ... Скільки запобігливої мови про Росію, яка насиченість донецького інформпростору прямою московською продукцією! Неважко уявити, якого громадянина України виховували. І куди він мав дивитися, в якому напрямку» [22, с. 135].

Ф. і Г. Турченки стверджують, що план утворення на Сході та Півдні України залежних від Росії «держав», т. зв. проект «Новоросія», був чітко розроблений. Його реалізація розпочалася 20 лютого 2014 р. після втечі В. Януковича в Росію. На підтвердження вчені наводять слова А. Ситіна про ситуацію в Російському інституті стратегічних досліджень (РІСД) на початковому етапі російсько-української війни: «Навесні 2014 р. тон кореспонденції, яка спрямовується адресатам РІСД, стає все більш войовничим і хвацько-пропагандистським. Десятками йшли записки про необхідність формування в українському тилу бойового проросійського підпілля, засилання диверсійних груп, підготовки до маршу на південь у напрямку Маріуполь – Миколаїв – Одеса і створення Великої Новоросії, що включає Придністров'я, яка, як і Крим, повинна була «возз'єднатися» з Росією. Зате ні слова не було написано про можливий опір України, мобілізацію армії і добровольчих формувань, а можливі санкції, їх наслідки, реакція США і європейських країн НАТО навіть не обговорювалися» [22, с. 148].

Щодо майбутнього російсько-української війни Ф. і Г. Турченки зазначають: «Що буде далі – ніхто не в змозі точно спрогнозувати. Очевидно одне – без масованого, повномасштабного вторгнення російської армії у місцевих сепаратистів немає шансів вийти за межі Криму і Донбасу» [22, с. 155].

Підсумовуючи причини військового конфлікту на Сході України, вчені вказують: «Без сумніву, є історичні підстави конфлікту, пов'язані з етнонаціональними відмінностями півден-

но-східних областей України, які склалися на українсько-російському порубіжжі в процесі історичного розвитку. Але, без сумніву, існують потужні зовнішні впливи, пов'язані з прагненням Росії відновити імперію, включивши до її складу України. Нарешті, діяла потужна п'ята колона, яку підтримувала РФ... Війну, без сумніву, було нав'язано ззовні, а в середині України були сили, готові підтримати агресора» [22, с. 159].

Я. Верменич щодо причин російсько-української війни наводить бачення групи американських і європейських аналітиків, які оприлюднили свої висновки в газеті «Вашингтон пост». «Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах та Близькому Сході, – зазначає вчена. – Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції» [4, с. 57]. Далі Я. Верменич додає: «Але всі ці чинники не дали б такого швидкого ефекту, якби російсько-український кордон не був «прозорим» аж до його майже повної відсутності. І ще – якби українська влада вчасно і адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що в Україні існує меншою мірою 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про «вісім Україн», і що 16,3% опитаних переважно мешканців Сходу і Півдня – не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами» [4, с. 57].

Ґрунтовний юридичний аналіз вторгненню Росії в Україну подано у статті В. Василенка «Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки» [3]. Щоб показати погляди автора на досліджувану ним проблематику, наведемо декілька цитат із його праці:

• «Російська агресія має ще одну – менш помітну – мету, яка полягає в перевірці готовності й спроможності західних демократій протистояти силовим методам реалізації реваншистських та експансіоністських планів РФ» [3, с. 30].

• «Те, що в певний період Російська Федерація використовувала свої ЗС приховано, не має юридичного значення, не може і не повинно заважати кваліфікації її неспровокованого збройного нападу на Україну як акту агресії» [3, с. 31]. Учений підтверджує свої думки, спираючись на положення Статуту ООН, Декларації 1970 р. про принципи міжнародного права та Резолюції 1974 р. про визначення агресії.

• Правова позиція України щодо відповідальності РФ за вчинену збройну агресію матиме завершену й остаточну форму тоді, коли компетентні державні органи підрахують обсяг заподіяної матеріальної та нематеріальної шкоди» [3, с. 40].

• «Україні необхідно запровадити інститут урядового уповноваженого з питань протидії російській агресії та ліквідації її наслідків» [3, с. 42].

Отже, В. Василенко впевнено кваліфікує російську агресію в Україні як акт порушення норм міжнародного права. Також автор статті наголошує на потребі зміцнити юридичну правоту України в конфлікті з РФ, зокрема і через підрахунок завданих Росією збитків.

Вторгненню Росії в Крим і на Донбас присвячено праці колективного авторства. Зокрема, брошуру «Революція Гідності 2013-2014 рр. та агресія Росії проти України: навчально-методичний посібник» [19], розділ «Війна на сході України 2014-2015 рр.» у науково-популярній праці «Поле битви – Україна» [18], підрозділ «Збройні сили України у протистоянні російській агресії (2014-2016 рр.)» у науково-популярній праці «Історія українського війська» [7] та розділ «Війна на сході України» у праці Ю. Мицика та О. Бажана «Історія України» [14].

Проблеми, пов'язані з подіями на Донбасі, знайшли відгук у доповідях учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції в м. Маріуполь (28 листопада, 2014 р.). Зокрема, було представлено доповіді про політичний міф у війні на Донбасі [9] та вплив української кризи на формування курсу національної безпеки Сполучених Штатів Америки [15]. Також було проведено круглі столи й видано відповідні публікації. Зокрема, вийшли в світ матеріали наступних круглих столів: «Україна-Росія: діалог під час конфлікту» (лютий 2015 р., Київ) [23], «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (12 листопада 2015 р., Київ) [12].

На сучасному етапі набувають усе більшої популярності усно-історичні дослідження. Було видано праці подібного жанру і стосовно війни на Сході України. Так, вийшли в світ збірники «Усна історія російсько-української війни (2014-2015 роки)» [24] та «Усна історія російсько-української війни (2014-2016 роки)» [25]. У них наведено результати опитувань учасників війни на Сході України 2014-2016 рр., а саме: спогади бійців 79-ї та 55-ї бригад Збройних сил України, військово-службовців Національної гвардії України, представників запорізької Служби з надзвичайних ситуацій і волонтерів. Інтерв'ю доповнено фотографіями та картами зони бойових дій. Принагідно згадаємо власну розвідку з усної історії у співавторстві – «Війна на Донбасі 2014 року: спроба усно історичного дослідження» [16]. У ній відображено бачення російсько-української війни на Донбасі 2014 р. очима закарпатського журналіста і військового.

У загальних публікаціях з історії України окремих авторів також згадано збройний конфлікт на Донбасі. Зокрема, присвячені даній проблематиці розділ 27 «Ціна Свободи» та «Епілог. Перечитування історії» у праці С. Пло-

хія «Брама Європи». Роблячи висновки про війну на Донбасі, автор зазначає: «Для України російська агресія порушила фундаментальні питання про її подальше існування як єдиної країни, державну незалежність та демократичні основи її політичних інститутів... Російська агресія була спрямована на поділ України з мовною, етнічною та релігійною ознаками. Незважаючи на те, що ця тактика в деяких місцях спрацювала, більшість українців об'єдналися навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації, об'єднаної політичними й адміністративними зв'язками» [17, с. 444]. Щонайважливіше, то С. Плохій вважає, що вирішення української кризи має загальноєвропейське значення: «Неспровокована агресія Росії проти України поставила під загрозу основи міжнародного порядку – загрозу, на яку Європейський Союз та більшість світу виявились не готовими відповісти вчасно та ефективно. Незалежно від результатів нинішньої української кризи, від її розв'язання залежить не тільки майбутнє України, а й майбутнє відносин між Сходом і Заходом Європи – Росією та Європейським Союзом – а отже, майбутнє Європи в цілому» [17, с. 454].

У сучасній українській історіографії почалася наукова розробка й окремих аспектів агресії Росії на Донбасі. Наприклад, О. Красіонова та М. Черниш розглянули проблему участі ООН у врегулюванні військового конфлікту в Україні [10].

Позитивним явищем є спроби багатогранно та глобально дослідити сутність збройного протистояння та боротьби нового типу, яка відбувається на Донбасі. У колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» [20], підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень, вперше у вітчизняній та світовій науці детально досліджено явище світової гібридної війни в перспективі російської агресії проти Ук-

раїни. Сутність гібридної війни розглянуто у контексті системної кризи світової безпеки, а її феномен – як новітній вид глобального протистояння. Детально розглянуто причини та передумови російської агресії проти України, її стратегічні цілі, а також особливості ведення гібридної війни у різних вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Аналізуються локальні успіхи нашої держави у протидії ворожим планам РФ за окремими напрямками. Зроблено загальний висновок про доведення Україною своєї спроможності як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором. Розглянуті питання реформування міжнародних безпекових інститутів та пошуку балансу сил у новій, гібридній реальності.

2. «Журналістська історіографія»

Перед тим, як почати даний розділ, потрібно згадати, що багато матеріалів про збройний конфлікт на Донбасі з посиланнями на джерела міститься в електронній енциклопедії «Вікіпедія». Дані у статті «Війна на сході України» [1] постійно поповнюються й оновлюються. Хоча надійність вказаної там інформації може видатися сумнівною, але її можна перевірити.

За останні роки почали видаватися своєрідні журналістські літописи збройного конфлікту на Донбасі. Зокрема, у публіцистичному виданні «Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО» [8] висвітлено послідовність подій «антитерористичної операції» та спроби її аналізу відомими журналістами. У колективній праці «Вторгнення в Україну. Хроніка російської агресії» [21] осмислено весь перебіг російської агресії проти України з моменту її розв'язання й до початку 2016 р. Витоки та хроніку руху українських добровольчих батальйонів, їхню роль у війні на Донбасі та перспективи висвітлено в колективній праці журналістів та експертів «Добробати. Історія подвигу батальйонів, що врятували країну» [6].

Почали виходити у світ і праці, в яких наведено розповіді учасників війни на Донбасі. Зокрема, в книзі «АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви» [2] подано майже шість десятків свідчень «кіборгів», коментарі військових експертів та військових аналітиків з України, Росії, США та Канади, представників Генерального штабу Збройних сил України і Головнокомандувача ЗСУ Віктора Муженка. У праці О. Криштопи та О. Каліновської «Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не) війни» [11] зібрано розповіді учасників війни й очевидців, зокрема, про події у Слов'янську, Донецькому аеропорту, Іловайську та Дебальцевому.

Своєрідний погляд зсередини на війну з Росією на Сході України демонструють окремі волонтери у своїх книгах. Зокрема, В. Макеєв у праці «100 днів полону» [13] описує власний досвід перебування в ув'язненні в бойовиків ЛНР.

Подане вище дозволяє нам зробити наступні висновки:

- у сучасній українській історіографії непогано розроблено проблему витоків і проявів збройного конфлікту на Сході України;

- сучасні українські історики вказують на зовнішній чинник у вигляді Росії як основну причину розгортання війни на Донбасі;

- вчені погоджуються з тим, що агресія РФ в Україну ретельно готувалася заздалегідь;

- науковці аргументовано доводять, що вторгнення Росії в Крим і Донбас – це порушення норм міжнародного права;

- історики вказують на важливість вирішення кризи в Україні для подальшої долі Європи;

- книги працівників ЗМІ про війну на Донбасі містять важливу для історичної науки інформацію та факти;

- однак, з іншого боку, праці журналістів не є науковими, тому потребують критичного аналізу, перевірки інформації та врахування великої частки суб'єктивності у висвітленні події.

Література

1. **Війна** на сході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України / Viina na skhodi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Viina_na_skhodi_Ukrainy; 2. **АД 242.** Історія мужності, братерства та самопожертви. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 352 с. – іл., кол. вкл. / AD 242. Istoriiia muzhnosti, braterstva ta samopozhertvy. – Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2016. – 352 s. – il., kol. vкл.; 3. **Василенко В.А.** Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки / В.А. Василенко / Український Тиждень. – 2014. – № 42. – С. 28-42 / Vasylenko V.A. Rossiisko-ukrainska viina 2014 roku: prychny, perebih ta polityko-pravovi otsinky / V.A. Vasylenko // Ukrainskyi Tyzhden. – 2014. – № 42. – S. 28-42; 4. **Верменич Я.В.** Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / Я.В. Верменич / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 69 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна) / Vermenych Ya.V. Donbas yak porubizhnyi rehion: terytorialnyi vymir / Ya.V. Vermenych / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2015. – 69 s. – (Studii z rehionalnoi istorii. Stepova Ukraina); 5. **Дзюба І.М.** Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї / І.М. Дзюба / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 78 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна) / Dziuba I.M. Donetska rana Ukrainy: Istoryko-kulturolohichni esei / I.M. Dziuba / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2015. – 78 s. – (Studii z rehionalnoi istorii. Stepova Ukraina); 6. **Добробати.** Історія подвигу батальйонів, що врятували країну. – Харків: Фоліо, 2017. – 336 с. / Dobrobaty. Istoriiia podvyhu batalioniv, shcho vriatuvaly krainu. – Kharkiv: Folio, 2017. – 336 s.; 7. **Історія** українського війська / Авт. кол.: / М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця, О. Сокирко, А. Харук, Б. Черкас; Кер. проекту К. Галушко; Під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». – Х., 2016. – 416 с. / Istoriiia ukrainskoho viiska / Avt. kol.: / M. Videiko, A. Na-

- lushka, V. Lobodaiev, M. Maiorov, Ya. Prymachenko, A. Rukkas, Ye. Synytsia, O. Sokyrko, A. Kharuk, V. Cherkas; Ker. proektu K. Halushko; Pid zah. red. V. Pavlova. Hromadskiy prosvitnytskyi proekt "LIKBE3. Istorychniy front". – Kh., 2016. – 416 s.; **8. Каліновська О.** Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО / О. Каліновська, О. Криштопа, Є. Назаренко, В. Трохимчук, Д. Феденко. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. / Kalinovska O. Neoholoshena viina. Nevidomi fakty i khroniky ATO / O. Kalinovska, O. Kryshatora, Ye. Nazarenko, V. Trokhymchuk, D. Fedenko. – Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2015; **9. Кірпіч О.Ю.** Політичний міф у війні на Донбасі / О.Ю. Кірпіч // Україна і світ: проблеми історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Маріуполь. 28 листопада, 2014 р. / Гол. редкол.: К.В. Балабанов, О.П. Реєнт, В.Ф. Лисак, В.М. Романцов, М.В. Булик, В.М. Коробка, С.С. Арабаджи, В.С. Волониць, В.О. Забавін, Ю.В. Коробка, С.В. Новікова, А.В. Папазова, М.К. Подгайко, Н.І. Романцова, С.В. Тарасов, Н.Ф. Шипік, Н.В. Гаврилова, О.О. Черепченко. Міністерство освіти і науки України; Інститут історії України НАН України; Маріупольський державний університет, Історичний факультет, Кафедра історичних дисциплін. – Маріуполь: МДУ, 2014. – С. 53-55 / Kirpich O.Yu. Politychniy mif u viini na Donbasi / O.Yu. Kirpich // Ukraina i svit: problemy istorii: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii m. Mariupol. 28 lystopada, 2014 r. / Hol. redkol.: K.V. Balabanov, O.P. Reient, V.F. Lysak, V.M. Romantsov, M.V. Bulyk, V.M. Korobka, S.S. Arabadzhy, V.C. Volonyts, V.O. Zabavin, Yu.V. Korobka, S.V. Novikova, A.V. Papazova, M.K. Podhaiko, N.I. Romantsova, S.V. Tarasov, N.F. Shypik, N.V. Havrylova, O.O. Cherepchenko. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Mariupolskyi derzhavnyi universytet, Istorychniy fakultet, Kafedra istorychnykh dystsyplin. – Mariupol: MDU, 2014. – С. 53-55; **10. Красіонова О.** Участь ООН у врегулюванні військового конфлікту на території України / О. Красіонова, М. Черниш // Часопис української історії. – 2016. – Випуск 34. – С. 143-147 / Krasionova O. Uchast OON u vrehuliuvanni viiskovoho konfliktu na terytorii Ukrainy / O. Krasnikova, M. Chernysh // Chasopys ukrainskoi istorii. – 2016. – Vypusk 34. – С. 143-147; **11. Криштопа О.** Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не) війни / О. Криштопа, О. Каліновська. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 304 с. / Kryshatora O. Pro mertvykh, zhyvykh i nenarodzhenykh. Heroi (ne) viiny / O. Kryshatora, O. Kalinovska. – Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia», 2016. – 304 s.; **12. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення».** м. Київ, 12 листопада 2015 р. / Упоряд.: С.І. Кот, Г.В. Боряк; Відп. ред. В.А. Смолій; Ред. кол.: Г.В. Боряк, С.І. Кот, І.Д. Ліховий, О.М. Майборода, О.О. Рафальський, О.М. Титова. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Курача. – К.: Інститут історії України, 2016. – 90 с. / Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy Kruhloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia». m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. / Uporiad.: S.I. Kot, H.V. Boriak; Vidp. red. V.A. Smolii; Red. kol.: H.V. Boriak, S.I. Kot, I.D. Likhovy, O.M. Maiboroda, O.O. Rafalskyi, O.M. Tytova. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2016. – 90 s.; **13. Макеев В.** 100 днів полону / В. Макеев. – Харків: Фоліо, 2016 / Makieiev V. 100 dniv polonu / V. Makieiev. – Kharkiv: Folio, 2016; **14. Мицик Ю.** Історія України / Ю. Мицик, О. Бажан. – К., 2014. – 680 с. / Mytsyk Yu. Istoriiia Ukrainy / Yu. Mytsyk, O. Bazhan. – K., 2014. – 680 s.; **15. Мороз Д.В.** Вплив української кризи на формування курсу національної безпеки Сполучених Штатів Америки / Д.В. Мороз // Україна і світ: проблеми історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Маріуполь. 28 листопада, 2014 р. / Гол. редкол.: К.В. Балабанов, О.П. Реєнт, В.Ф. Лисак та ін. Міністерство освіти і науки України; Інститут історії України НАН України; Маріупольський державний університет, Історичний факультет, Кафедра історичних дисциплін. –

- Маріуполь: МДУ, 2014. – С. 167-169 / Moroz D.V. Vplyv ukraïnskoi kryzy na formuvannia kursu natsionalnoi bezpeky Spoluchennykh Shtativ Ameriky / D.V. Moroz // Ukraina i svit: problemy istorii: Zbirnyk materialiv Vseukraïnskoi naukovopraktychnoi konferentsii m. Mariupol. 28 lystopada, 2014 r. / Hol. redkol.: K.V. Balabanov, O.P. Reient, V.F. Lyssak ta in. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Mariupolskyi derzhavnyi universytet, Istorychnyi fakultet, Kafedra istorychnykh dystsyplin. – Mariupol: MDU, 2014. – S. 167-169;
- 16. Офіцинський Ю.** Війна на Донбасі 2014 року: спроба усно історичного дослідження / Ю. Офіцинський, В. Пилипчук // Тисячоліття–Millenia: Науковий щорічник. Випуск 2. 2014 р. / Редколегія: Данилюк Д.Д., Жулканич Н.М., Задорожний В.Є., Капітан Л.І., Офіцинський Р.А. (гол. ред.), Сухий О. Федака С.Д., Фенич В.І., Штерр Д.І. – Ужгород: Гражда, 2015. – 168 с. / Ofitsynskiy Yu. Viina na Donbasi 2014 roku: sprobna usno istorychnoho doslidzhennia / Yu. Ofitsynskiy, V. Pylypchuk // Tysiacholittia–Millenia: Naukovyi shchorichnyk. Vypusk 2. 2014 r. / Redkolehiia: Danyliuk D.D., Zhulkanych N.M., Zadorozhnyi V.Ie., Kapitan L.I., Ofitsynskiy R.A. (hol. red.), Sukhyy O. Fedaka S.D., Fenych V.I., Shterr D.I. – Uzhhorod: Grazhda, 2015. – 168 s.;
- 17. Плохій С.** Брама Європи / С. Плохій; пер. з англ. Р. Клочка. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с. / Plokhii S. Brama Yevropy / S. Plokhii; per. z anhl. R. Klochka. – Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2016. – 496 s.;
- 18. Поле битви – Україна.** Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Авт. кол.: Б. Черкас, О. Сокирко, А. Плахонін, Я. Примаченко, М. Відейко, А. Галушка, К. Галушко, С. Громенко, М. Майоров, А. Руккас, Є. Синиця; Упоряд. К. Галушко. – Х., 2016. – 352 с. / Pole bytvu – Ukraina. Vid «volodariv stepu» do «kiborhiv». Voienna istoriia Ukrainy vid davnyny do s hodennia / Avt. kol.: B. Cherkas, O. Sokyрко, A. Plakhonin, Ya. Prymachenko, M. Videiko, A. Halushka, K. Halushko, S. Hromenko, M. Maiorov, A. Rukkas, Ye. Synytsia; Uporiad. K. Halushko. – Kh., 2016. – 352 s.;
- 19. Революція Гідності 2013-2014 рр. та агресія Росії проти України: навчально-методичний посібник / За заг. ред. П. Полянського; Авт. кол.: Головка В., Палій О., Черевко О., Янішевський С.** – К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2015. – 36 с. / Revoliutsiia Hidnosti 2013-2014 pp. ta ahresiia Rosii proty Ukrainy: navchalno-metodychnyi posibnyk / Za zah. red. P. Polianskoho; Avt. kol.: Holovko V., Palii O., Cherevko O., Yanishevskiy S. – K.: Kyivskiy universytet im. B. Hrinchenka, 2015. – 36 s.;
- 20. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна.** – К.: НІСД, 2017. – 496 с. / Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front: monohrafiia / za zah. red. V.P. Horbulina. – K.: NISD, 2017. – 496 s.;
- 21. Тимчук Д.** Вторгнення в Україну. Хроніка російської агресії / Д. Тимчук, Ю. Карін, К. Машовець, В. Гусаров. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2017. – 240 с. / Tymchuk D. Vtorhnnennia v Ukrainu. Khronika rosiiskoi ahresii / D. Tymchuk, Yu. Karin, K. Mashovets, V. Husarov. – K.: Brait Star Publishing, 2017. – 240 s.;
- 22. Турченко Ф.** Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко // НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 166 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна) / Turchenko F. Proekt «Novorosiiia» i novitnia rosiisko-ukraïnska viina / F. Turchenko, H. Turchenko // NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2015. – 166 s. – (Studii z rehionalnoi istorii. Stepova Ukraina);
- 23. Україна-Росія: діалог під час конфлікту.** Матеріали круглого столу «Україна-Росія: діалог під час конфлікту», лютий 2015, Київ / Наук. ред.: Є. Бистрицький; Упорядн. О. Білий. – К.: «Агентство «Україна». Міжнародний фонд «Відродження», 2015. – 110 с. / Ukraina-Rosiiia: dialoh pid chas konfliktu. Materialy kruhloho stolu «Ukraina-Rosiiia: dialoh pid chas konfliktu», liutyi 2015, Kyiv / Nauk. red.: Ye. Bystrytskyi; Uporiadn. O. Bilyi. – K.: «Ahentstvo «Ukraina». Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhenia», 2015. – 110 s.;
- 24. Усна історія російсько-української війни (2014-2015 роки) / Ред. кол. серії: В. Мороко, Р. Молдавський, С. Білівненко, О. Штейнле, В. Лініков, М. Волобуєв, М. Павленко.** Український інститут національної пам'яті; Запорізький національний університет; Запорізька обласна державна адміністрація. – Вип. 1. – К.: К.І.С., 2015. – 176 с. / Usna istoriia rosiisko-ukraïnskoi viiny (2014-2015 roky) / Red. kol. serii: V. Moroko, R. Moldavskiy, S. Bilivnenko, O. Shteinle, V. Linikov, M. Volobuiev, M. Pav-

lenko. Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pam'iaty; Zaporizkyi natsionalnyi universytet; Zaporizka oblasna derzhavna administratsiia. – Vyp. 1. – K.: K.I.S., 2015. – 176 s.; **25. Усна історія російсько-української війни (2014-2016 роки) /** Ред. кол. серії: Г. Васильчук, В. Мороко, Р. Молдавський, С. Білівненко, О. Штейнле, В. Лініков, М. Павленко. Український інститут національної пам'яті; Запорізький національний університет; Запорізька обласна державна адміністрація; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Вип. 2. – К., 2016. – 464 с. / *Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014-2016 roky) /* Red. kol. serii: H. Vasylchuk, V. Moroko, R. Moldavskiy, S. Bilivnenko, O. Shteinle, V. Linikov, M. Pavlenko. Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pam'iaty; Zaporizkyi natsionalnyi universytet; Zaporizka oblasna derzhavna administratsiia; Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhерeloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – Vyp. 2. – K., 2016. – 464 s.

Официнский Ю.Р. Российская агрессия на Донбассе в современной украинской историографии

В своей работе автор представляет видения современных украинских историков на счёт российско-украинской войны на Донбассе. В статье показано, что в научной литературе хорошо исследовано проблему причин вооружённого конфликта на Востоке Украины. Автор освещает профессиональную юридическую оценку агрессии России на Донбассе. В статье также указано, что были организованы конференции и круглые столы, которые касались проблем российско-украинской войны на Востоке Украины. Автор отмечает, что российская агрессия на Донбассе исследуется и в русле устной истории, и наводит примеры устноисторических работ. В статье указано, что российско-украинская война на Востоке Украины упомянута в общих трудах по истории Украины индивидуального и коллективного авторства, а также в научно-популярных изданиях. Кроме того, в данном исследовании подано работы журналистов и волонтеров, которые находились в зоне боевых

действий. По мнению автора, они также являются важным источником по исследованию российско-украинского вооруженного конфликта на Донбассе. Однако, нужно критически относиться к таким трудам и учитывать их субъективность. Подобные издания автор позволил себе назвать «журналистской историографией».

Ключевые слова: *современная украинская историография, российско-украинская война на Донбассе, «журналистская историография».*

Ofitsynskyy Yu. The Russian Aggression in Donbas in Modern Ukrainian Historiography

In his work the author presents the vision of contemporary Ukrainian historians about the Russian-Ukrainian war in Donbas. The article shows that the problem of the causes of the armed conflict in the East of Ukraine is well studied in the scientific literature. The author highlights a professional juridical assessment of Russia's aggression in Donbas. The article also shows that there were organized conferences and round tables on the problems of the Russian-Ukrainian war in the East of Ukraine. The author notes that Russian aggression in Donbas is being researched in the context of oral history too and gives examples of oral history works. It is stated in the article that the Russian-Ukrainian war in the East of Ukraine is mentioned in the general works on the history of Ukraine of individual and collective authorship, as well as in popular scientific publications. In addition, this study mentions the works of journalists and volunteers who were in the area of military actions. In the author's opinion, they are also an important source for researching the Russian-Ukrainian armed conflict in Donbas. However, one must critically treat such works and take into account their subjectivity. The author allowed himself to call such publications «the journalistic historiography».

Key words: *modern Ukrainian historiography, Russian-Ukrainian war in Donbas, «the journalistic historiography».*

*Стаття надійшла до редколегії
25.062017 р.*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

- Башкардіна Діана Олександрівна**, студентка 2-го курсу ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», спеціальність «Історія»
- Бублик Ольга Іванівна**, к.і.н., доцент, доцент кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Корогод Лариса Петрівна**, к.політ.н., доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук Придніпровської державної академії фізичної культури і спорту
- Кондратьєва Дарія Андріївна**, аспірантка Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Ломако Людмила Іллівна**, к.пед.н., доцент Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)
- Марченко Олексій Валерійович**, аспірант сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України
- Нефьодов Дмитро Валерійович**, к.і.н., докторант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
- Офіцинський Юрій Романович**, магістрант спеціалізації «Історія та археологія» ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Радченко Наталія Миколаївна**, к.і.н., доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Рудюк Андрій Валентинович**, аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Салагуб Людмила Іванівна**, здобувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця), викладач історії Іллінівської спеціалізованої школи I-III ступенів Костянтинівської районної ради Донецької області
- Сорокіна Ольга Сергіївна**, аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», помічник судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ
- Скиба Іванна Іванівна**, к.і.н., доцент, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Шніцер Ігор Омелянович**, к.і.н., доцент, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4-5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) 12-м кеглем (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й лїве) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 201*.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт світлий). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра – номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга – номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13-14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Література» або після слів «Література і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом. Обов'язково після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом (транслітерація).

Статтю завершують 3 анотації обсягом 15 рядків українською, російською мовами (1000 друкованих знаків) та 22 рядки англійською мовою (2000 друкованих знаків) із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів). Зміст англійської анотації не повинен містити слів із місцевого сленгу і галузевих професіоналів, які не набули інтернаціонального поширення.

Для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний)).

Наукове видання

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Всесвітня історія. Історія України.
Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

№ 6 (311)
Червень 2017

Засновано в лютому 1997 року (27)

Зверстано й віддруковано в МПП «Гражда»

Редактор Андрій Ребрик
Художньо-технічна редакція Івана Ребрика

Підписано до друку 28.06.2017.
Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.
Папір офсетний. Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 12,0.
Замовлення № 13.

МПП «Гражда»
Свідоцтво про державну реєстрацію видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія 3т № 22
88000, м. Ужгород, вул. Орлина, 1, т./факс (0312) 61-51-81